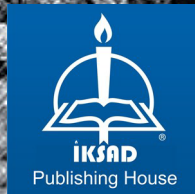
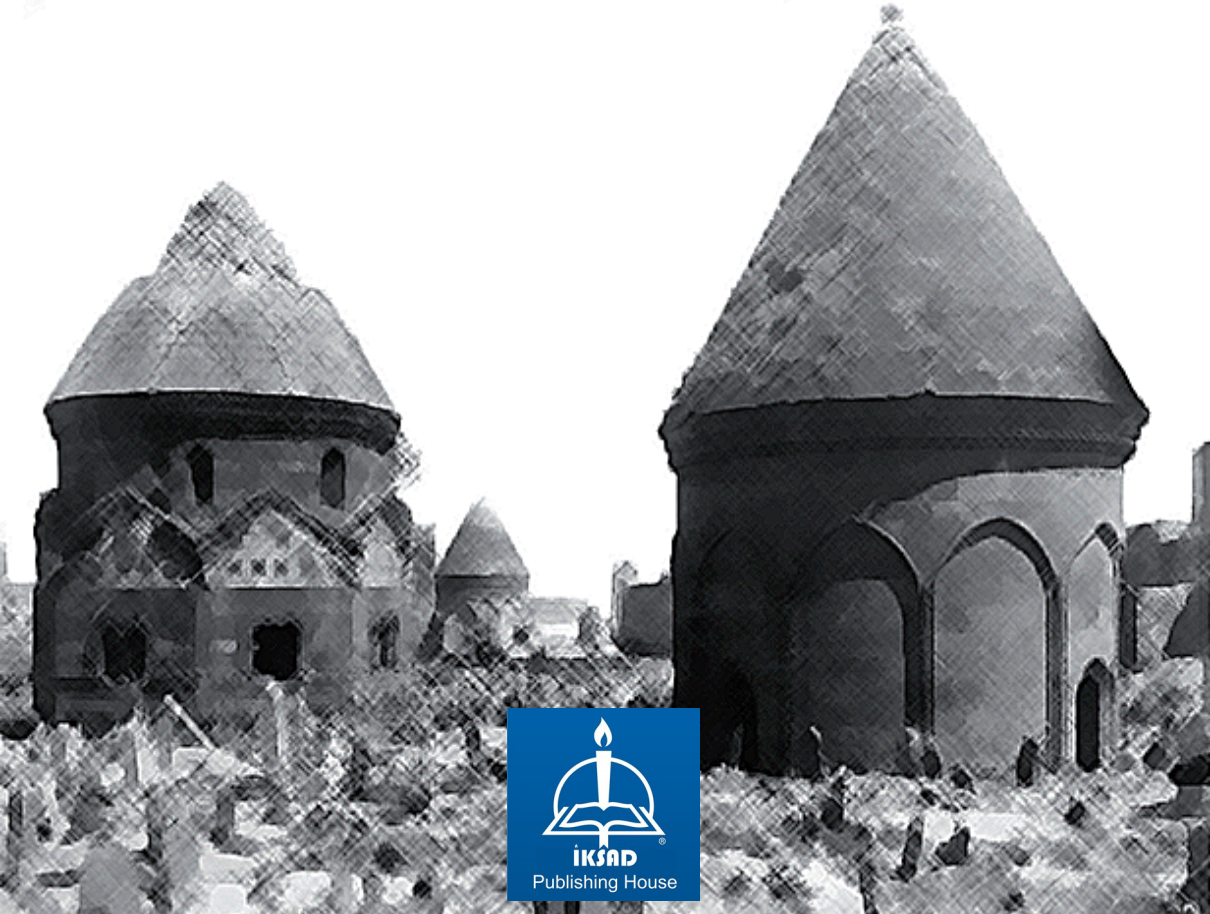

ANADOLU'DA MOĞOL İSTİLASININ BAŞLANGICI VE KADİM ŞEHİR ERZURUM

Dr. Öğr. Üyesi Gonca SUTAY

ANADOLU'DA MOĞOL İSTİLASININ BAŞLANGICI VE KADİM ŞEHİR ERZURUM

Dr. Öğr. Üyesi Gonca SUTAY*

* İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
e-mail: gonca.sutay@igdir.edu.tr

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksad.net

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7954-42-6

Cover Design: İbrahim KAYA

February / 2020

Ankara / Turkey

Size = 16 x 24 cm

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	5
GİRİŞ.....	7
Şehrin Tarihi Coğrafyası	7
Tarih Boyunca Erzurum'a Verilen İsimler.....	8
I. BÖLÜM.....	13
ANADOLU SELÇUKLU HAKİMİYETİNE KADAR ERZURUM	13
Selçuklu-Bizans Hakimiyet Mücadelesinde Theodosiopolis	13
Stranga Bozgunu ve Hasan'ın Şehadeti	16
1048 Hasankale (Kaputru) Savaşı	22
Saltuklu Hakimiyetine Kadar Erzurum	27
Saltuklular Döneminde Erzurum.....	31
Emir Ali b. Ebu'l Kasım Dönemi.....	31
İzzeddin Saltuk b. Ali Dönemi	35
Nasiruddin Muhammed b. İzzeddin Saltuk Dönemi	40
Saltuklu Devleti'nin Selçuklulara İlhakı Ve Erzurum Selçukluları Dönemi	41
Mugiseddin Tuğrul Şah Dönemi	43
Rüknedin Cihanşah Dönemi.....	54
II. BÖLÜM	57
MOĞOL İSTİLASI ÖNCESİ ERZURUM.....	57
Cengiz Han Önderliğinde Moğollar'ın İslam Beldelerini İstilaları.....	57
Harezmşahlar Devleti ve Moğollar.....	60
Celaleddin Harezmşah ve Yassı Çemen Savaşı	70
Aleaddin Keykubat'ın Erzurum'u İlhakı ve Sonrası Gelişmeler.....	80
Erzurum Fetihnamesi.....	82

Moğol Noyanı Çormaçan ve Harezmli Devletinin Sonu	87
Aleaddin Keykubat Sonrası Gelişmeler	107
III. BÖLÜM.....	109
ANADOLU'DA MOĞOL İSTİLASININ BAŞLANGICI VE BAYCU NOYAN'IN ERZURUM'U İSTİLASI.....	109
Babai İsyanı ve Erzurum Savunmasının Zayıflaması	109
Baycu Noyan Komutasında Moğollar'ın Erzurum İstilasası (1242)	116
DÖNEMİN KAYNAKLARINDA ERZURUM İSTİLASININ YANKILARI.....	122
Anonim Tarih-i Al-i Selçuk.....	120
İbn Bibi.....	120
Müneccimbaşı.....	123
Aknerli Grigor.....	123
Abu'l Farac Bar Hebreaus.....	124
Müverrih Kiragos.....	124
Ebu'l Ferec İbnü'l İbri.....	125
Müverrih Vardan.....	126
Sebastasi Vakayinamesi.....	126
Psikopos Steponos Vakayinamesi.....	126
David Bagaşetsi.....	128
Simon de Saint Quentin.....	128
Erzurum İstilasası Sonrası Meydana Gelen Hadiseler.....	132

Kösedag Savaşı ve Anadolu Selçuklu Devletinin Moğol Tabiiyeti	132
MOĞOL İSTİLASI SONRASINDA ERZURUM.....	140
SONUÇ	149
KAYNAKÇA.....	154

ÖNSÖZ

Coğrafi konumu itibariyle eski çağlardan beri bir yerleşim yeri olan Erzurum buradan gelip geçen hemen hemen bütün kültürler/kavimler tarafından izlerini bıraktığı kadim bir şehir olarak varlığını ve önemini günümüze kadar sürdürmüştür. Anadolu'nun kuzey doğu bölgesinin bilenen en büyük ve müstahkem şehri olan Erzurum Karasu'nun (Fırat) yukarı havzasında geniş bir ovanın kenarında ve deniz seviyesinden yaklaşık 1900 m. yükseklikte olup; birinci dereceden ehemmiyetli yolların düğüm noktasında bulunmaktadır. Bulunduğu mevkiinin müdafaaya elverişli olması sayesinde ise tarihin her döneminde gerek askeri gerekse ticari öneme sahip olmuştur. Nitekim Erzurum Kafkasya ve İran'dan gelen yolların Anadolu'ya açılan yegane önemli kapısını oluşturduğundan gerek Antik çağlarda gerekse Ortaçağ boyunca Anadolu'ya girmek isteyen istilacı kavimlere karşı Anadolu müdafaasının mukadderatını tayin eden başlıca şehir olması bakımından önemini her dönem korumuştur. Zira gerek Roma-İran gerekse Bizans-Selçuklu rekabetinin ilk karşılaşma bölgesinin bu müstahkem şehir olması şehrin bu dönemlerdeki önemini gözler önüne sermektedir. Moğolların Anadolu'ya girişinin Erzurum'un düşüşüne paralel olarak gerçekleşmesi de Anadolu için bu şehrin fevkalade önemini tekrar gözler önüne serecektir. XIII. yy. doğudan gelen Moğol istilasını ile Anadolu coğrafyasında siyasi ve sosyal düzenin önemli bir değişime uğradığı bir asır olarak tarihe geçmiştir. Timur'un uzun mücadelelerinin ardından hakimiyeti ele geçirmesiyle başlayan yoğun bir istila hareketi Ortaçağ tarihinde bilhassa İslam coğrafyasında derin izler bırakmış; yaşanan yıkım ve tahribat uzun yıllar hafızalardan silinmemiştir. Maveraünnehir, Irak, İran ve Anadolu'nun güzide şehirleri talan olmuş milyonlarca insan katledilmiştir ki bu istila ve kıyımdan etkilenen şehirlerden birisidir Erzurum. Nitekim Erzurum 1242'de Moğol ordusu kumandanı Baycu Noyan tarafından tahrip edilmiş ve halkının çoğu kılıçtan geçirilmiştir. Erzurum'un düşüşünün akabinde gerçekleşen 1243 Köseadağ yenilgisiyle ise devrin en güçlü

devletlerinden biri olan Anadolu Selçuklu Devleti Moğol tahakkümü altına girmiştir. Hiç şüphesiz bu durumdan en fazla etkilenen şehirlerden biri ve hatta en önemlisi Erzurum olmuş; şehir Anadolu'ya çeşitli vesilelerle akınlar düzenleyen Moğol ordularının uğrak yeri olması nedeniyle pek çok kez zarar görmüştür.

Bu çalışma 5-8 Eylül 2019 tarihinde Erzurum'da gerçekleşen 4. International Congress on Social Sciences'te sunulan "Anadolu'da Moğol İstilasının Başlangıcı ve Kadim Şehir Erzurum" adlı bildirimim gözden geçirilmiş, genişletilmiş halidir. Uzun süreli ve titiz bir çalışma sonucunda dönemin bütün kaynaklarına ulaşılmaya çalışılarak; bu alanda yazılan araştırma eserler ve makaleler titizlikle incelenerek eserimiz ortaya çıkmıştır. Bu konuda yapılan çalışmaların kısıtlı olması da göz önünde bulundurulacak olursa yaptığımız bu çalışmanın bu alandaki eksikliği dolduracağını umut etmekteyiz. Başta hiçbir vakit benden desteklerini esirgemeyen ailem; her daim hocam ve büyüğüm sayın Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU ve çok kıymetli ve değerli yakın arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim.

Dr. Öğr. Üyesi Gonca SUTAY
İğdır / 2020

GİRİŞ

“Borçların en ağırı vatanımıza karşı olandır. Onu hiç kimse ödeyemez ama vatan her zaman Erzurum’a borçlu kalmıştır.”

İsmail Habib Sevük¹

Şehrin Tarihi Coğrafyası

Anadolu; jeopolitik ve stratejik önem ve özelliklere sahip bir ülkedir. Bu önemi ve özellikleri dolayısıyla da tarih boyunca dışarıdan gelen güçler Anadolu’ya hâkim olmaya çalışmışlardır. İlk ve Orta Çağlarda Anadolu, çeşitli yönlerden gelen dış güçlerin hücumlarına uğramış, istilâ, işgal ve savaflara maruz kalmıştır. Bu mücadele sahası içerisinde en önemli şehirlerden birisi de hiç şüphesiz Erzurum olmuştur. Doğu Anadolu’nun muhtelif bölgelerinden gelen askeri ve ticari faaliyetlere sahip olmuş şehirlerinden en önemlisi olan Erzurum şehri; gerek tarihi ve siyasi gerekse iktisadi ve sosyal faktörlerin de tesiriyle bu önemini her dönem muhafaza etmiştir.²

Şehir, Erzurum Ovası’nın güneydoğusunda, Palandöken Dağları’nın kuzey eteklerinde kurulmuştur. Şehrin yerleşim alanı güneyde Palandöken Dağları, kuzeyde Karasu Ovası, batıdan Sakalı Kesik Ovası, doğudan ise Deveboynu Geçidi ile çevrilidir. Erzurum şehri 06.03.2008 tarihinde kabul edilen 5747 sayılı Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’un 1. maddenin 13. ve 14. fıkraları ile 2. maddenin 5. fıkrasına göre Aziziye, Yakutiye ve Palandöken olmak üzere üç metropol ilçeye bölünmüştür. Erzurum şehri nüfusu (Aziziye, Yakutiye, Palandöken ilçeleri), 2017 yılı TÜİK ADNKS verilerine göre 422.389 kişidir. Bu nüfusun 193.602’si Yakutiye ilçesinde, 169.478’i Palandöken ilçesinde, 59.309’u ise Aziziye ilçesinde yaşamaktadır. Erzurum şehri kentsel alanlarının

¹ Erol Kürkcüoğlu, *Ortaçağ’da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yay., Erzurum 2007, s. IX.

² Kürkcüoğlu, s.1

1750 m ile (Aziziye ilçesi Ilıca Mahallesi), 2100 m (Palandöken ilçesi Kayakyolu semti) yükselti basamakları arasında konuşlandığı bilinmektedir. Erzurum Şehri kentsel yayılış alanı (Aziziye, Yakutiye, Palandöken metropol ilçeleri) yaklaşık olarak 7500 hektar alan kaplamaktadır.³

Arkeolojik kazılara göre kentin tarihi MÖ 4000'lere kadar uzamaktadır. Geçen süre boyunca kente Hurriler, Urartular, Sakalar, Medler, Persler, Partlar, Romalılar, Bizans, Sasani, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Moğol, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlular, Timur, Safevi ve Osmanlılar hakim olmuş günümüzde ise kadim Erzurum şehri Türkiye Cumhuriyeti'nin hakimiyetinde tarihi önemini muhafaza etmeye devam etmektedir. İslam fetihlerinin akabinde ilk olarak Türkler, sonrasında ise Moğollar Orta Asya'dan gelerek İran'a yerleştikten sonra Anadolu'ya hâkim olmak amacıyla birçok hücumlarda bulunmuşlardı.⁴ Anadolu Türk mimarisinin yerleşip kökleşmesinde de önemli bir yere sahip olan kadim şehrimiz bu mücadele sahasındaki kilit şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵

Tarih Boyunca Erzurum'a Verilen İsimler

Tarihi boyunca askeri bir şehir ve bir serhad şehri olan Erzurum; Doğu Roma ile İran arasında yapılan büyük savaşlarda bir hudut kalesi konumunda idi. Birçok defalar doğudan gelen akınlar Erzurum önlerinde karşılanmıştı. Mutlaka bu nedenledir ki şehrin zikzaklı bir kaderi vardır.⁶ Ermenilerin Karin (Garin), Bizanslıların

³ Mehmet Zaman-Cemal Sevindi-Salih Birinci, "Tarihi Yolların Buluştuğu Erzurum Şehrindeki Beşeri Turistik Eserler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Nisan 2018-22(Özel Sayı), s.581

⁴ Hasan Geyikoğlu, "Moğollar'ın Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences Sayı/Number 52*, Haziran/June 2014, s.96

⁵ Hamza Gündoğdu, "İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildiri Kitabı*, (25-26 Nisan1994), Konya 1995, s.19

⁶ Gürsoy Solmaz, "Ortaçağda Erzurum Kalesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.12, Erzurum, 1999, s.231

Theodosiopolis, İslam müelliflerinin “Kalıkala” şehri olarak andıkları Erzurum hakkında X. asır İslam coğrafyacıları bize şehir hakkında az çok bilgi vermişlerdir. Bazı kaynaklarda ev eşyasının en önemlilerinden sayılan kalı (halı)’nın burada yapıldığından dolayı bu adı aldığı da zikredilmişse⁷ de Ermeni ve Rumların bu şehre hiçbir zaman Kahkala dememiş oldukları, bu şehrin müstahkem bir kalesi bulunduğu ve her taraftan gelen gazilerin burayı nöbetle muhafaza ettikleri de zikredilmektedir.⁸

Şehrin bilinen ilk adı Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Theodosios'a (408- 450) izafe edilen Theodosiopolis'tir. Ermeniler ise burayı Karin veya Karnoi-Kalak adıyla anmışlardır. Bu ad Bizanslılar tarafından Yunancalaştırılarak Karintis şeklini almıştır.⁹ Belazuri'ye göre bölgeye hakim olan Ermenyakos adlı emirin ölümünün ardından Kali adlı karısı emir olmuş ve Kalıkala şehrini yaptırıp adını bu şehre vermiş ve Araplar da bu kelimeyi Araplaştırmak suretiyle Kalıkala demişlerdir.¹⁰ Bu şehre mensup olanlar da Kālî nisbesini kullanmışlardır ki bunlar arasında Kadı Ebûl Asba' el-Kālî ve dilci Ebû Ali el-Kālî zikredilebilir. Türkler, eski çağlardan beri meskûn olan ovadaki Erzen'i fethettikten sonra (1048-1049) buradaki halkın bir kısmının sığındığı Theodosiopolis için Erzen adını kullanmışlardır. Ancak Siirt taraflarındaki diğer Erzen'den¹¹ ayırmak ve bunun Anadolu'ya ait olduğunu belirtmek için sonuna Rum kelimesini eklemişlerdir. Nitekim burada basılan Selçuklu paralarında şehrin adı Erzenü'r-Rum (ارزن الروم) Erzen-i Rum (ارزن روم) ve Erz-i Rum (روم ارزن) şeklinde yazılmıştır. Daha sonra bu ad Arz-ı Rum (ارضروم) olmuş, nihayet bugünkü Erzurum şeklini almıştır. Eski Erzen ise

⁷ Mükrimin Halil Yınanç, “Erzurum-Tarih”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. IV., trsz, s.347

⁸ Solmaz, s.232

⁹ Cevdet Küçük, “Erzurum”, *TDVİA*, c.11, İstanbul 1995, s.321

¹⁰ Belazuri, s. 228

¹¹ Doğu Anadolu'da bir şehir olup doğusunda Siirt ve batısında Meyyafarikin olmak üzere bu iki şehir arasındaki yolun ortasında bulunmaktadır. Teferruat için bkz. Streck, “Erzen”, Tadi Eden: Afif Erzen, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. IV., trsz, s.337

fetih sırasında tahrip edildiği için Karaerzen, Karaarz adlarıyla anılmış olup günümüzde buraya Karaz denmektedir.¹²

İslâm coğrafyacıları Ortaçağ'da Erzurum'un dahil olduğu bölgeye “*Van Gölü'nün kuzeyi*” anlamına gelen ve bazı dönemler daha geniş sahaları ifade eden “*Ermen-Ermeniye*” demişlerdir.¹³ Belazuri'nin eserinde dört bölgeye ayrılan İrminiyye/Ermeniyye bölgesi bir rivayete göre: “*Şimsat, Kalikala, Hılat, Erciş ve Bacuneys IV. Bölge; el-Büsfürrecan, Debil, Siractayr ve Begavend III. Bölge; Cüzcan II. ve es-Sisecan ve Erran şehirler ise I. İrminiyye olarak bilinirdi.*” Bir başka rivayete göre ise “*Yalnız başına Şimsat IV. Kalikala, Hılat, Erciş, Bacuneys III. Siractayr, Bağrevend, Debil, el-Büsfürrecan II. Sisecan, Erran ve Teftis (Tiflis) şehirleri ise I. İrminiyye olarak bilinirdi.*”¹⁴ İbn Fakih el- Hemedani Muhtasar-ı Kitab-ı Buldan'da “*Birinci Ermeniyye; Sicistan, er-Ran ve Tiflistir. Tiflis'i Habib b. Mesleme fethetmiştir. Berde'a da bu Ermeniyye'dendir. Berde'a'yı Büyük Kubat yaptırmıştır. Aynı zamanda Babu'l-Ebvab'ı kurmuş ve orada birçok köşk yaptırmıştır. Birinci Ermeniyye'nin diğer şehirleri Beylekan, Kabele, Şirvandır. İkinci Ermeniyye'nin şehirleri Cürzan, Soğdebil, Bab-ı Firuzkubad ve Lekz'dir. Üçüncü Ermeniyye'nin şehirleri Büsfürecan, Debil, Sirac-ı Tayr, Beğrevend, Neşevadır. Dördüncü Ermeniyye ise Şimsat, Hılat, Kalikala, Erciş ve Bacuneys'tir.*”¹⁵ bilgisini verirken İbn Havkal el-Mesalik ve'l-Memalik eserinde ise Ermeniyye'yi İç Ermeniyye ve Dış Ermeniyye olarak iki kısma ayrılmıştır. “*Dış Ermeniyye'nin bazı yerlerinde Müslüman şehirleri vardır ve buralar Müslümanların*

¹² Küçük, s.321; Tarih boyunca Erzurum'a verilen adlar için ayrıca bkz. Kürkçüoğlu, s. 6-9.

¹³ Teferruat için bkz; Firdevs Özen, “İlhanlılar Devrinde Erzurum”, *DTCF Dergisi* 56.2, 2016, s. 257

¹⁴ Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Futuhu'l-Buldan, Ülkelerin Fethi*, Trc. Mustafa Fayda, Siyer yay., İstanbul, Ocak 2013, s.225

¹⁵ Yusuf Ziya Yörükân (Derleyen ve Türkçeye Çeviren), *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler, İbn Hurdazbih, Ya'kubi, İbn Rüsteh, İbn Fakih el-Hemedani, Kudame b. Ca'fer, İstahri, İbn Havkal*, Ötüken yay., İstanbul Kasım 2013, s. 208-209.

elindedir. Buraları; Erciş, Manazcird (Malazgird), Hilat (Ahlat) ve Kalikala (Erzurum). Diğer yerler ise Bergeri, Hilat, Erciş, Vestan ve Zuzan ile bunların arasındaki kaleler, nahiyeler ve ilçelerden ibarettir. İç Ermeniyye ise Debil, Neşeva ve Kalikala ile kuzey tarafından buna bitişik yerlerdir. Meyyafarikin'in de Ermeniyye'den olduğu görüşünde olanlar da vardır. Birtakım kimseler de orasını el-Cezire'nin ilçeleri arasında sayarlar. Hâlbuki burası Dicle'nin doğusunda ve Dicle'den iki konak uzaklıktadır. Bundan dolayı Ermeniyye'den saymaktadırlar.”¹⁶ Yine bir başka coğrafyacı İbn Hurdazbih ise Kitabu'l Mesalik ve'l-Memalik adlı eserinde Ermeniyye'yi dört bölgeye ayırır: “Birinci Ermeniyye: Sicistan, er-Ran, Tiflis, Berde'a, Beylekan, Kabele, Şirvan kaza ve şehirleri; İkinci Ermeniyye: Cürcan, Soğdebil, Firuzkubad kapısı ve Lekz şehirleri; Üçüncü Ermeniyye: Büsfürrecan, Debil, Sırac-ı Tayr, Beğrevend, Neşeva ve şehirleri; Dördüncü Ermeniyye ise Şimsat, Hilat, Kalikala, Erciş, Bacüneys kaza ve şehirlerinden oluşmaktadır.”¹⁷ Görüldüğü üzere ilk dönem İslam kaynaklarında Ermeniyye sınırlarında gösterilen bölgeye Türkiye Selçukluları devrinde de “Ermen Diyârı” denilmeye devam etmiş, Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmenlerinin gelip yerleşmeleri ile “Türkmenia-Türkmenlik” olarak anılmaya başlamıştır. İslâm kaynaklarında XV. yüzyıldan itibaren kullanılan bu isim, Avrupalı seyyahlar tarafından daha erken bir dönemde, XIII. yüzyılda kullanılmıştır. 1249 yılında, Moğol tâbiyeti altına girdikten sonra Erzurum; Bayburt, İspir, Ardahan, Artvin, Oltu ve Tortum'dan oluşan bir vilâyet haline gelmiştir. Erzurum, İlhanlı hakimiyeti altında, (XIV. yüzyılın ilk çeyreği) “Bilâd-ı Rum” un doğudaki son sınırında mühim bir kent olarak kaynaklara geçmiş; XIV. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise dört bölgeye ayrılan İlhanlı Devleti'nin batı kısmında “Memâlik-i Rum” bölgesindeki kentlerden biri olmuştur. XIV. yüzyılın ortalarında beş bölgeye ayrılan Anadolu'nun “Vilâyet-i Vustaniye” bölgesi sınırları içinde “Etrâk-i Vilâyet-i Erzen-i Rum” adı

¹⁶ Yörükan, s.329-330

¹⁷ Yörükan, s. 92

da kaynaklarda geçmektedir.¹⁸ Tarih boyunca Erzurum yaylası ile merkezi şehir ve kalesinin isimlerini şöyle sıralamak mümkündür:

Yunan, Bizans, Roma kaynakları ve Ermeni ve Gürcü Tarihlerinde: Karantis/Karanitide/Garin/Karin, Karun Kalak; Bizans Döneminde: Theodosiopolis; İslam Kaynaklarında: Kali-Kala (Kali/Han); Selçuklu fetihleri sırasında: Arzan/Arzen/Artze (Şimdiki Karaarz/Karaz yerinde); Selçuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Osmanlı Dönemlerinde: Erzen-Rum, Erzen-ir-rum ve Erzurum.¹⁹

¹⁸ Teferruat için bkz; Özen, s. 257ş

¹⁹ Teferruat için ayrıca bkz. Kürkçüoğlu, s. 6-9.

I. BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLU HAKİMİYETİNE KADAR ERZURUM

Selçuklu-Bizans Hakimiyet Mücadelesinde Theodosiopolis

Asırlarca Ermenistan bölgesi; Roma ile İran arasında bir “*nifak meşalesi*” teşkil etmişti. Bu iki devlet arasındaki eski mücadeleler neticesinde bu tampon devlet IV. asrın sonunda bunlar arasında paylaşıldı. Bu devletin daha küçük olan ve Teodosiopolis’i (Erzurum) ihtiva eden garb kısmı Roma imparatorluğuna; daha büyük olan şark kısmı ise Samaniler’in eline geçmişti.²⁰

İslam fütuhâtı dönemine kadar Bizans’ın kontrolünde olan bölgeye²¹ ilk İslami fetihler Halife Hz. Osman döneminde Şam valisi Muaviye’nin emriyle Habib b. Mesleme tarafından Kalikala’nın fethi ile gerçekleşmiş²² ve bu tarihten itibaren bölge Bizans ve Müslüman Araplar arasında mücadele sahası haline gelmiştir.²³ Bizans yönetiminde bulunan Suriye, Elcezire ve daha sonraları Doğu-Anadolu ve Azerbaycan’ın İslam orduları tarafından fethinden sonra, İslam-Bizans mücadeleleri, Tarsus-Malatya-Erzurum hattı boyunca devam ettirilmiştir. Bu askeri mücadele bölgesi [Sugur (=uçlar) ve Avasım], Suriye, Elcezire ve Doğu-Anadolu ucu olmak üzere üçe ayrılır. Bu bölgenin belli - başlı şehir, ilçe ve kaleleri, sırasıyla Tarsus, Misis, Anazarba, Adana, Haruniye, Bagras, Iskenderun, Maraş,

²⁰ A.A . Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Arif Müfid Mansel, c.I, Maarif Matbaası, Ankara 1943, s. 396; Erzurum’da Sasani- Bizans hakimiyeti için bkz. Kürkçüoğlu, s. 35-48

²¹ Teferruat için bkz. Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s. 31-33

²² Habib b. Mesleme ve bölgeye ilk İslam fetihleri için ayrıca bkz. Gonca Sutay, “İrminiye’ye İlk İslam Fetihlerinde İyaz b. Ganem ve Habib b. Mesleme”, *II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (6-8 Mayıs 2015) Bildiri Tam Metin Kitabı*, c. I, Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi, Erzurum 2016, s.268-272

²³ Bölgedeki Bizans-Arap mücadelesi için ayrıca bkz. Kürkçüoğlu, s.49-52; Beygu, s.34-36

Kemah, Samsat, Adıyaman, Harput, Amid (Eski Diyarbakır) , Silvan, Erzen, Malatya, Bitlis, Malazgirt, Ahlat, Erciş ve *Kalikala (Eski Erzurum)*'dir.²⁴ İslam fütuhâtının akabinde ise göçebe Türk toplulukları Bizans'ın sınır savunmasının yetersiz olduğu Ermenistan topraklarını aşmak suretiyle Anadolu'ya girmeye başlayacaktır.²⁵ XI. yüzyılın başında Selçuklular yığınlar halinde Küçük Asya'ya akınlarını sürdürmüşlerdir. Kentlerini sağlamlaştıran Bizans ise bu saldırı ve akınlardan korunmaya çalışsa da Türkler Bizans'ı doğuda Malatya güneyden Tarsus ve kuzeyden Erzurum'da uç denilen ileri sınır karakollarıyla kısıpaca alıyordu.²⁶ Selçuklu hakimiyetine girene kadar (XI. yüzyılın ortaları) yaklaşık bir yüzyıl Bizans idaresinde kalan kent, bu dönemde mezhep olayları ve Gürcüler ile yaşanan sorunlardan büyük zarar görmüş, Selçuklu Türklerinin yaptıkları akınlarla bölgenin tahrip olması ve halkın başka yerlere göç etmesi, Bizans güçlerinin kalelere çekilmesine ve bölgenin savunmasız bırakılmasına neden olmuştu. Tüm bu faktörler ise bölgenin Türk hakimiyeti altına alınmasını kolaylaştırdı. 1015 yılından itibaren Doğu Anadolu'da görünmeye başlayan Selçuklu Türklerinin önderi Çağrı Bey bu uygun durumu tespit etmiş ve yörede Selçuklu Türklerine mukâvemet edecek güçte bir otorite olmadığını Tuğrul Bey'e bildirmişti.²⁷ Nitekim ünlü şarkiyatçı Vasiliev XI. asrın ortalarından itibaren Selçukluların Bizans tarihinde başlıca rol oynayan kavimlerden biri olduğunu zira onların Anadolu ve Kafkas hudut vilayetlerini tehdit ettiklerini söylemektedir.²⁸ Selçukluların ilk kez Van Gölü çevresinde görülmesi üzerine sınırlarını doğuda genişletme

²⁴ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.15

²⁵ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni 2- Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı*, Çev: Berkay Ersöz, Phoenix Yay., Ankara 2017, s. 56

²⁶ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev: Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara 1988, s. 38

²⁷ Özen, s.258; Çağrı Bey'in Ermeni ve Gürcü arazilerinde yaptığı keşif amaçlı bu istila hareketleri için ayrıca bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi c.I- Kuruluş Devri*, TTK yay., Ankara 2000, s.109-112

²⁸ Vasiliev, s.450

ve tahkim siyaseti izleyen II. Basileos bu siyasetin bir neticesi olarak Theodosiopolis'i (Erzurum)'u yeniden inşa ettirmeye başlayacaktır. 1019 tarihinde bir yandan Theodosiopolis kalesini tahkim ettirirken öte yandan ordusuyla Pasin, Tayk (Oltu çevresi) bölgesini işgal ederek Bizans topraklarına katmıştır.²⁹ Aristakes ise eserinde 467/1018 yılında İmparator'un çok sayıda insanı bir araya getirmek suretiyle Theodosiopolis'i (Teodosupolis/Karin/Erzurum) yeniden inşa etmeye başladığı bilgisini vermektedir.³⁰

Hiç şüphesiz Selçukluların Önasya'ya yönelmeleri Bizans için de yeni ve zorlu bir sürecin habercisi olacaktır. Nitekim Türkler İran bölgesini itaat altına alıp Mezopotamya'ya girdikten sonra Bağdat'a hakim olacak ve hilafet bundan sonra sadece dini bakımdan hakimiyetini muhafaza edecektir.³¹ Azimi eserinde 435 (1043-1044) yılı olaylarını aktarırken Mervanoğulları'ndan İbn Mervan'ın Türkleri Azerbaycan üzerinden Erzen'e gönderdiği onlarında burada kendilerini gönderen İbn Mervan'ın askerlerini yağmaladıktan sonra Erzen topraklarını talan ettikleri bilgisini vermektedir.³² Aristakes'te ermeni takvimine göre 493 /1044 yılında Türkistan'dan atları kartallar kadar hızlı, toynakları kara gibi sert yayları gergin, okları keskin çok sayıda askerinin Basen/Pasin bölgesine ve Vaspuragan'a (Van Gölü çevresi) vardıklarını yirmi dört bölgeyi yakıp yıkıp tahrip ederek esirler aldıklarını Karin şehrine de girmek istemişlerse de bunda başarılı olamadıklarını ifade etmiştir.³³ Nitekim Ermeni tarihçi Vahram'da Türklerin bu ilerleyişini duygusal ifadelerle dile

²⁹ Kürkçüoğlu, s.53; ayrıca bkz. Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler*, c.6, Ankara 2002, s.461

³⁰ Aristakes Lastivertc, *Aristakes Lastivertc's History*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian Sources of the Armenian Tradition, New York, 1985, s. 10

³¹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye çev: Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 2011, s.317

³² Azimi, *Azimi Tarihi- Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143-1144)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 2006, s.7

³³ Aristakes Lastivertc, s.26

getirecektir. Vahram 1042 yılı olaylarını aktarıırken Türklerin sonunda Babil'e (Babylon) kadar geldiklerini oradan batıya doğru yürüyerek Ermenistan'a³⁴ vardıklarını ve buranın sakinlerini zorlu bir mücadelenin ardından boyunduruk altına aldıklarını dile getiren yazar akabinde bölge sakinlerinin batıya ve kuzeye gitmek zorunda kaldıklarını kalanların kendi topraklarında esir olduklarını dile getirecek, hatta kral Gagik II'in (Cakig)'in Roma İmparatoruna giderek ülkesinin bir kısmını ona verdiğini dile getirmektedir.³⁵

Stranga Bozgunu ve Hasan'ın Şehadeti

Sultan Tuğrul'un amcası Arslan Yabgunun oğlu Kutalmış komutasında Bizans'a gönderdiği ordu 437 (1045) güzünde Gence önlerinde Gürcü, Ermeni ve Rumlardan mürekkep Bizans ordusunu yenilgiye uğratmış Kutalmış bu zafer üzerine Aras nehri boyunca ilerlemiş bu sırada bölgenin kolaylıkla fethedilebileceğine dair Tuğrul Bey'e de haber göndermişti. Akabinde Kutalmış yanında Selçuklu prenslerinden Hasan'la birlikte 20.000 kişilik ordusuyla Pasin ve Erzurum ovalarını istila etmiş ve Vaspuragan bölgesine girmiştir. Ancak bu sırada İnanc Yabgunun oğlu Hasan Bizanslılar tarafından takip ile Stranga (Büyük Zap) suyu üzerinde pusuya düşürülmüş ve burada kendisiyle birlikte pek çok Türk şehit olmuştur.³⁶ Zira Selçuklu-Bizans antlaşmasına rağmen girilen bu hareket üzerine, Vaspurakan Bizans valisi A r o n, kalabalık Türk ordusu karşısında, Gürcistan Bizans valisi K e k a v m e n o s 'tan yardım sağlamış ve pusuya düşürülen Hasan ve yakın arkadaşları şehit olmuşlardı.³⁷

³⁴ Vahram, *Vahram's Chronicle The Armenian Kingdom in Cilicia During the Time of the Crusades*, Translated from the original Armenian with Notes and Illustrations by Charles Fried Neumann, London 1831, s.67/dn 12: "Sayısız Türk atları Tauris'ten Arzeorum'a 600 mil sınıra yayıldı ve yüz otuz bin Hristiyan kanı Arap peygamber için bir fedakarlıktı"

³⁵ Vahram, s. 26

³⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken yay., İstanbul 2012, s.121; Öngül, s. 461; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi, c.I*, Çev: Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 2008, s.47

³⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi..*, s. 30

Bu bozgun hadisesine Bizanslı tarihçisi Skylitzes eserinde geniş yer vermiş ve Hasanın vefatını şu cümlelerle eserinde kaleme almıştır: “...Hasan şafak vakti Stranga (Zap) Nehri üzerindeki kendi kampından ortaya çıktı ve savaşa hazır olarak ilerledi. O hiç kimseyle karşılaşmadığında Romanın kazıklı duvarlarına doğru yaklaştı. Hiçbir muhafız göremedi, hiçbir ses işitmedi, orası tamamen askeri kuvvetten yoksundu. Hasan, Romalıların kaçtığını düşünerek kampa çeşitli noktalardan girip ganimetlerin toplamaya başlamalarını emretti. Akşama doğru Romalılar saklandıkları yerden çıktılar ve hızla dağınık ve düzensiz olan Türklerin üzerine saldırdılar. Türkler Romanın kuvvetli saldırısına karşı koyamadıkları için hemen bozguna uğradılar. Hasan ön saflarda savaşırken öldü. Bu savaşta onların çok azı sağ kaldı ve silahsız halde dağlardan kaçarak Pers şehrine sığındılar.”³⁸

Selçuklu ordusunun bozguna uğraması ve Hasan ile arkadaşlarının ise şehit olması haberine oldukça üzülen Tuğrul Bey; Azerbaycan Genel Valiliğine atadığı kardeşi İbrahim Yınal’ı, Erran (Karadağ) bölgesinde başarılı fetihlerde bulunan Kutalmış ile Anadolu’da fetihler yapmak ve bozguna uğratılan Selçuklu ordusunun intikamını almakla görevlendirmiştir.³⁹ Bunun üzerine İbrahim Yınal Türkistan’dan Nişabur’a gelen yoğun bir Türkmen kitlesini Anadolu’ya sevk etmiş; ertesi yıl Türkmen kitleleri Erzurum ve Pasin ovalarında toplanmaya başlamıştır. Her tarafı dalgalar halinde istila eden Türkmenler batıda Gümüşhane ve Trabzon, kuzeyde İspir, güneyde Muş ve Ağrı taraflarına kadar yayılarak Siirt ve Meyyafarikin arasında bulunan Erzen üzerine yürümüşlerdir. Bizans ile vuku bulan çok çetin savaşlardan sonra ise halk Kalikala şehrine

³⁸ Ümmühan Özkul, Bizans Tarih Yazarlarından Ioannes Skylitzes’in Sinopsis İstoriyon Adlı Eserinde Türkler (1025-1057), *Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Muğla 2013, s. 83

³⁹ Özkul, s.84: “O yaklaşık yüz bin kişinin içinde Türkler, Kabirs, Dilimnitlerden (Hazar Denizi’nin güneyindeki ilden gelenler) hazırladığı orduyu üvey kardeşi İbrahim Yınal’a verdi ve Roma’ya karşı gönderdi”

sığınmak zorunda kalmışlardır ki Kalikala bu tarihten sonra Erzen adını alacaktır⁴⁰.

Selçuklular; İslam ve Bizans tarih yazarlarına göre 1048 ve Ermeni müverrihlerine göre 1049 senesinde Erzen-i Rum (Erzurum) şehrini zapt ve tahrip etmişlerdir. Çokluklarından dolayı Theodosiopolis (Erzen) surlarının içine sığınmaya lüzum görmeyen şehir ahali, Türk ordusu ile mücadeleye hazırlanmışlardı. Fakat şehrin dışında bir gün devam eden bu muharebelerden sonra, bozulup şehrin içine kaçmışlar ve burada mücadeleye 6 gün devam etmişlerdir. İbrahim Yinal savaşın uzun sürdüğünü görünce, evleri ateşlemek için mancınıklarla yağlı paçavralar attırmıştır. Rüzgar tesiriyle büyük bir yangın çıkmış ve şehir büsbütün yanmıştır.⁴¹ Azimi, İbrahim Yinal'ın Erzurum'a girişini 439 (1047-1048) yılı olaylarında şöyle aktarmaktadır: *"Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal'ın Rum topraklarına girmesi üzerine Rumlar Gürcü Liparit'in kumandasında ona karşı çıktılarsa da yenilgiye uğradılar; tutsak alınan Liparit Tuğrul Bey'e gönderildi. Türkler Erzen ve Kalikala'yı (Erzurum) fethettiler..."*⁴²

Aynı olayı Urfalı Matheos da şu şekilde aktarmaktadır: *"498 tarihinde Ermenistan krallığını hilekarlıkla Bagratuni hanedanının elinden gaspeden Monomah'ın hakimiyeti zamanında Allahın gazabının bir alameti olan felaket Sultan Tuğrul'un emriyle İran'dan üzerimize gelmeye başladı. Apreem (İbrahim) ve Kıtılmış (Kutalmış) adlı iki kumandan Sultan'ın divanından çıkıp muazzam bir ordunun başında oldukları halde Ermenistan'a karşı yürüdüler....Artzin (Erzen) denilen çok nüfuslu ve meşhur Ermeni şehrine geldiler. Onlar şehri surdan mahrumbir vaziyette ve lakin sayısız erkek ve kadın, hesapsız altın ve gümüş ile dolu olarak buldular. Şehir halkı Müslüman askerlerini görünce, ittifakla onlara karşı geldiler. Şehrin etrafında şiddetli bir muharebe oldu. Mücadele hemen bütün gün devam etti ve tarlalar kanla boyandı. Çünkü ne iltica edilebilecek bir*

⁴⁰ Öngül, s. 461-462

⁴¹ Solmaz, s.233

⁴² Azimi, s.9-10

yer ne de yardım ümidi vardı. Halk kuruluş çaresi olarak önlerinde sadece ölümü görüyorlardı. Şehrin askerleri, nihayet zalimlerin çokluğu altında ezilerek firar ettiler. Müslümanlar kılıçları kaldırmış oldukları halde şehre hücum ettiler ve 150.000 kişi kadar olan halkı kamilen kılıçtan geçirdiler. Gasp edilen altını, gümüşü ve kıymetli kumaşları zikretmeye hacet yoktur, çünkü bunların miktarını kalem ile ifade etmek imkan haricindedir. Birçok insanların ağzından çok defa Davtug/ David denilen korepiskopos hakkında şunları işittim: Bunun hazinesi ve evinden sekiz yüz altılık öküz çıkıyordu. Bu zamanda orada “Messe” ayini icra edilen sekiz yüz kilise vardır. İşte güzel ve muhteşem Ardzin şehri böyle merhametsiz bir katliam ve acı bir ölümlerle mahvolmuştur. Toprağa gömülmeyip vahşi hayvanlara yem olan asilzadelerin ve ruhanilerin telefâtı ve asil kadınların çocukları ile birlikte köle olarak İran'a götürülmeleri ağlayarak nasıl ifade edilebilir? Bu hadise Ermenistan'ın mahvolmasının başlangıcı oldu...”⁴³

Bizans tarihçisi Skylitzes'te eserinde Artzen mağlubiyetini şu sözlerle aktarmaktadır bizlere: “...Şimdi İbrahim halkın çoğunun Suriyelilerden, Ermenilerden ve çeşitli milletlerden oluşan kalabalık Artze (Erzurum)'de Roma ordusuyla karşılaştı ve başarısız oldu. Kalabalığına güvenen Artze halkı Kekaumenos'un bu konudaki istek ve ısrarına rağmen Theodosiopolis yakınında uzanan güçlü ve ele geçirilmesi zor olduğundan şehrin surlarla çevrilmesine ikna olmadılar. Türkler gelip saldırıya başladıklarında Artze'nin halkı onların geçişini engelledi, sonra çatılara tırmanarak taş, tahta parçası ve yay ile saldırarak kendilerini korudular. Onlar tam altı gün savaşı sürdürdüler; savaşın haberi komutanlara ulaştığında Kekaumenos çok fazla ısrar ederek Romalılara dışarı çıkıp Türklere karşı savaşmaları için yalvardı, şimdi onlar kuşatma ile meşguldüler ve Lipartes'in uyduruk yardımını beklemekle zaman geçip gidiyordu, daha sonra ele geçirilecek bir fırsatı kaybedeceklerdi. Fakat Aaron

⁴³ Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), Türkçeye Çev: Hrand D. Andreasyan, Notlar, Edouard Dulaurer- Halil Yınanç (Çev.), TTK yay., Ankara 2000, s.85-87

İmparator'un isteklerinin tersine bir şey yapılmamasını söyleyerek bu görüşe karşı çıktı. Böylece o da sesini çıkarmadı. İbrahim'e gelince sefer plana uygun gitmedi (bu kasabayı taarruzla alamamıştı) zenginlikleri ve ganimetleri hiçe sayarak çatıların ateşe verilmesini emretti. Türkler derhal meşaleleri alıp tutuşturarak bunları çatılara attılar. Her yer tutuştu, büyük bir yangın çıktı. Ateşe ve oklara direnemeyen Artzenliler tereddüde düşerek kaçmaya yöneldiler. Yaklaşık yüz elli bin adamın kılıç ya da yangın kurbanı olarak can verdiğini söylerler. Onlar düşmana mağlup olduklarını anladıklarında eşlerini ve çocuklarını öldürüp sonra kendilerini ateşe atarak canlarına kıydılar. Sonra İbrahim Artze'yi aldı. Büyük miktarda altın, silah ve kullanılabilir kalitede yangında kullanışlı halde demir eşyalar buldu. Ayrıca çok fazla at ve yük hayvanı ele geçirdi ve şimdi yanındaki adamları teçhizatlandırarak Roma ordusunu aramaya döndü.”⁴⁴

Ermeni müellif Simbat ise Artzen mağlubiyetini 498 (149-1050) yılı olaylarında zikretmekte ve şu bilgiyi vermektedir: “498 tar,h,nde İmparator Monomah'ın hakimiyeti zamanında iki kumandan İran Sultanı Tuğrul'un emriyle büyük bir ordunun başında oldukları halde Ermeni ülkesine girdiler. Bu akın, Greklerin cesur Ermeni askerlerini uzaklaştırıp memleketin müdafaasını onların yerine koymuş olduklarıhadım kumandanlara tevdi etmeleri yüzünden olmuştur. Müslümanlar, Ermeni memleketlerinin sahipsiz olduğunu duyunca Ardzn denilen şehrin üzerine yürüdüler. Onlar, bu şehrin surdan mahrum ve hadsiz hesapsız hazinelerle ve insanlarla dolu bulunduğunu görünce ona taarruz ettiler. Kaçacak bir yeri ve yardım ümidi olmayan halk onlara karşı şiddetli bir mukavemet gösterdi. Onların yegane ümidi ölümdü. Halk düşmanın şiddeti önünden kaçabildi ise de Müslümanlar onları takip ederek ellerindeki kılıçlarını kaldırmış oldukları halde onların arkasından şehre girdiler ve onları kamilen kılıçtan geçirip telef ettiler. Onlar, büyük miktrda altın ve muhtelif cins kıymetli kumaşlarla zenginleştiler. Şehirde Davit

⁴⁴ Özkul, s.85-86

adlı bir korepiskopos vardı. Düşmanlar onun hazinesini alıp kırk deveye yüklettiler. Onun evinden yüz adet altılı öküz çıkıyordu. Şehirde 700 kilise vardı. İşte zalimler bu zengin ve güzel şehri kılıçtan geçirdiler. Ölülerin birçoğu yüzüstü bırakılmış olup yırtıcı hayvanlara ve kuşlara yem oldular. Güzel kadınlarla çocuklar da köle olarak İran'a götürüldüler. Bu vak'a Ermeni ülkesinin mahvolmasının başlangıcı oldu. Çünkü kılıç kuvvetiyle zaptedilen ilk şehir bu olmuştur... ”⁴⁵

Surları mevcut olmayan Erzen şehrinde gerçekleşen bu şiddetli savaşın akabinde şehir harabe haline gelmiş ve buradan kaçan halk Bizanslılar tarafından tahkim edilen ve Theodosiopolis adını alan Karin (Kalikala) şehrine sığınmış; burası akabinde Erzen ur-Rum (Arz-ı Rum) olarak anılmaya başlanmıştır.⁴⁶ Bu yıkımdan sonra bir daha Erzen/Arzen şehri şenlenmedi. Sağ kalabilen ahalişi Karın (Kalikala/Theodosiopolis: Erzurum) şehrine çekilip yerleştiler. Bundan sonra, her halde ovada ve Erzurum'a göre kışlak sayıldığından veya kuzeyde bulunduğundan veya yanıklığından dolayı ve toprağın karamsı olmasından dolayı yıkık Arzen /Artzın şehrine Oğuzlar “Kara-Arzen/Arz” adını verdiklerinden, bugün buradaki köye “Karas/Karaz/Kara-Arz” denilmektedir. Arzenliler Karin/ Karun/Theodosiopolis şehrine yerleşmesiyle, bu tarihten itibaren buraya da “Arzen” adı verilip, Rumların elinde bulunduğu için ve Müslümanlar idaresinde Siirt bölgesindeki Erzen'den ayırt edilmek üzere buraya İslam eserlerinde ve paralarda “Erze-Rum”, “Erzen Rum”, “Erzen-ir Rum” manasına Erzurum denilmiş, yazılmış ve öyle tanınmıştır.⁴⁷

⁴⁵ Başkumandan Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, Türkçeye çev: Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1946, s. 33

⁴⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.122

⁴⁷ Solmaz, s. 234; Artze (Karaz)savaşı için ayrıca bkz. Kürkcüoğlu, s. 66-68

1048 Hasankale (Kaputru) Savaşı

Selçuklular, Ardzen galibiyetinden sonra Basenan/Pasin Ovası'na geçerek 18 Eylül 1048'da⁴⁸ Hasankale (Kapetru)⁴⁹ Savaşını zafere dönüştüreceklerdir. Nitekim İbrahim Yınal geride kalan kuvvetleri bulmak için Erzen'den ilerlediği vakit Gürcü prensi Liparit kumandasında Gürcü, Ermeni ve Rumlardan müteşekkil Bizans ordusu da yaklaşmaktadır. Yaklaşık 50.000 kişilik bu ordu Katakalon kumandasında asıl Bizans ordusuyla birleşerek Kaputru (Hasan Kale) önlerinde bulunan Ügümü (Okomi) önlerinde karargah kurmuştu. 18 Eylül 1048'de İbrahim Yınal'ın ani hücumuyla Bizans ordusu hezimete uğramış ve başta Liparit⁵⁰ olmak üzere birçok kumandanla birlikte ordunun tamamına yakını esir alınmıştı. Kaynaklarda Selçukluların bu savaşta 100.000 kişi kadar esir ve 10.000 araba ganimet -ki bunun yaklaşık 19.000 civarının zırh olduğu düşünülürse ganimetin miktarı tahayyül edilebilir- elde edildiği nakledilmektedir.⁵¹ Bu zaferin ardından Bizans'ın Selçuklularla bir sulh anlaşması yaptığı bilinmektedir.⁵² Skylitzes eserinde Kaputru (Kapetros) savaşına geniş yer ayırmıştır. Nitekim ona göre; İbrahim, Liparit ve diğer esirlerle Kastrom (Hasankale) mevkiine gelmiş; akabinde İmparator Liparit'in kurtulması için fidye ile beraber bir barış anlaşması yapılması isteği ile oldukça yüklü hediyeleri Sultana göndermiş; Sultan ise fidyeyi alarak (yüce gönüllü bir yönetici olduğunu göstermek için) Liparit'e vererek bu günü hatırlamasını ve tekrar özgür kaldığında Türklere karşı silaha sarılmamasını tembih etmiştir. Bazı kaynaklarda Bizans İmparatoru'nun Tuğrul Bey'in bu

⁴⁸ Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara 1972, s.50: "18 Eylül 1049'da Pasin Savaşı başladı"

⁴⁹Şapolyo, s. 50: "Kapertu"

⁵⁰ Liparit'in esareti ile ilgili ayrıca bkz. Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Türkçeye Çev: Hrand D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, ½ Metinler ve Vesikalar, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937 s.175

⁵¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 122-125; ayrıca bkz. Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Basımevi, Ankara 1990, s.3-4; Kürkçüoğlu, s. 68-71; Şapolyo, s.50-51

⁵² Bu sulh antlaşması için bkz. Sevim, *Anadolu'nun Fethi..*, s.32

davranışından dolayı O'na kıymetli hediyeler gönderdiği Mesleme Mescidini tamir ettirdiği ve Konstantiniyye'de Tuğrul Bey adına hutbe okutturduğu zikredilmektedir.⁵³

Müneccimbaşı bu zaferle alakalı olarak şunları kaleme almaktadır: "440 (1048-1049) yılında Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal, Oğuzlardan büyük bir toplulukla Anadolu şehirlerine gitti. Bunlar önce Malazgird, Erzenu'r-Rum(Erzurum) ve Kalikala (eski Erzurum)'ya vardılar. Sonra Trabzon'a kadar ilerlediler ve bütün bu bölgede gaza yaptılar. Rum ve Abhaz(Afhaz)'lardan oluşan ve sayıları 50 bine varan büyük bir ordu onları karşıladı ve şiddetle savaştılar. Müslümanlar zafer kazandılar, Rumlar'dan çok sayıda indan öldürdüler ve patriklerinden bir grubu esir aldılar. Abhaz hükümdarı Karit (Liparit) de esirler arasındaydı. Müslümanlar Anadolu şehirlerine öyle daldılar ki onlarla Konstantiniyye (İstanbul) arasında on beş günlük mesafe kaldı. Bu şehirlerde yağma yaptılar ve yüz binden fazla insanı esir aldılar. Hayvanlar, para ve silah gibi diğer ganimetler ise sayılamayacak kadar çoktu. Hatta bu ganimetlerin on bin arabaya yükletildiği rivayet edilir..."⁵⁴

Aristakes İbrahim Yınal'ın Anadolu seferi için şunları kaleme almıştır eserinde: "Esaretimizin ikinci yılı olan [Ermenice] takvimimizin [1048] 497 yılında, bir kez daha öfke dolu acı acıları Pers dalgalarından ileri giderek dev dalgalarla yükseldi. Basen ve Karin'in geniş ovasını doldurdular... batıda, Xaghtec bölgesi(Gümüshane ve Trabzon havalisi); kuzeyde Sper (İspir) ve Tayk ve Arsharunik'in kaleleri; Güneyde ise Taron'a (Muş), Hashteniç'in bölgesine, Xorjean ormanlarına kadar uzanıyordu."⁵⁵

Şapolyo ise eserinde bu savaşla alakalı şu satırları kaleme almaktadır: "Bizans imparatoru bir ordu hazırladı. Türkmen akıncılar Erzurum üzerine akın ederek bu şehre girdiler. Düşmanın geldiğini

⁵³ Bkz. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yay., Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s.16-17, Özkul, s. 86-89

⁵⁴ Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, s.16-17

⁵⁵ Aristakes Lastivertc, s.35-36.; ayrıca bkz. Kürkçüoğlu, s.71

duyan Türk kuvvetleri akşama doğru Pasin ovasında kanlı bir savaşa tutuştular. Bu ilk büyük savaştı. Çarpışma bütün gece devam ederek düşmanlar bozguna uğradılar. Komutanları Liparit de esir düştü (1048) . İbrahim Yinal, Lipariti. Rey şehrinde bulunan Tuğrul Bey'e gönderdi. Bizans imparatoru bu yenilgiden fena halde korkarak Tuğrul Beyle dostluğa karar verdi. Ona bir elçi ile para gönderdi. Fakat Tuğrul Bey elçiye: İmparatorunuza selam söyleyin, ben tüccar değilim, paraya ihtiyacım yok! dedi. Esir olan Lipariti İstanbul'a gönderdi. İmparator İstanbul'da yapılmış olan camiin tamirine söz verdi, aynı zamanda Tuğrul adına hutbe okutmağa da razı oldu. Bu camiin bir yerine de Selçuk arınası yapıldı. Bu arma yay ile ok idi (1048).”⁵⁶

1054 başlarında batıya yeni bir sefer düzenleyen Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, filler ve arabalar, atlar, kadın ve çocuklardan mürekkep büyük bir ordu ile yeniden Anadolu'ya ayak basmış; Bargiri (Muradiye), Arceş (Erciş)'i aldıktan sonra müstahkem Malazgird kalesi önünde ordugahını kurmuş; kuvvetlerinin bir kısmını ise üç istikamete (şimalde Parhar (Karadeniz) dağları, Kafkas etekleri; garpta Canet (Canik) ormanı; cenupta Tercan, Sim (Sasun) dağına ve Daik (Oltu) bölgesine) yaymıştır. Malazgird muhasarasının uzayacağı düşüncesiyle Pasin ovasından Garin'e kadar ilerleyen Tuğrul Bey hasadı müteakip tekrar Malazgird muhasarasına dönmüştür.⁵⁷ Claude Cahen; Tuğrul Bey'in bu seferinin gerekçesi olarak Tebrizli Ravvadi Vasudan ile Dovin ve Genceli Abu'l Asvar'ın kendisine bağlılıklarından emin olmak için bu sefer çıkmaya karar verdiğini böylelikle de onları Bizans'a karşı güçlendirmek amacıyla kendisine bağlamayı düşündüğünü ifade etmektedir. Nihayetinde hafif birliklerini hemen hemen Van Gölü, Erzurum Ovası, Trabzon'un iç kesimlerindeki dağlar ve nihayet Murat Suyu havzası arasında kalan bütün ülkeyi yağmaya gönderirken; bizzat kendisi de Bergiri ve Erciş'i zaptetmek suretiyle Bizans topraklarına girişi sağlayan iki

⁵⁶ Şapolyo, s.74

⁵⁷ Aristakes Lastivertc, s.55-56; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.131

büyük koldan Murat Suyu yoluna hakim müstahkem bir mevki olan Malazgirt'i kuşatır.⁵⁸

Nitekim bu sefer sırasında Sultan Tuğrul Pasin'i geçtikten sonra Erzurum ovasına hakim olan bir tepeye bizzat tırmanmış ve Erzurum şehrinin istihkamlarını iyice tetkik etmek suretiyle buranın alınmasının uzun zamana ve büyük fedakarlıklara mal olacağını düşünmüş olacak ki buranın muhasarasından vazgeçerek Malazgirt'i almaya gitmiştir.⁵⁹ Skylitses'te eserinde Sultan'ın Komion (Ügümi, Pasinler) adı verilen yere geldiğinde burada kayda değer bir şey başaramadığını zira bura halkının kale içlerinde kendilerini koruduklarını söyledikten sonra ek olarak İbery'a da tamamiyle güçlü kalelerin olduğu bilgisini vermektedir. Bundan sonra ise Sultan Malazgirt kalesine yönelmiştir. Sultanın burada bıkmadan her türlü motorları ve her çeşit makinayı kullanarak yaklaşık otuz gün boyunca saldırmasına rağmen başarıya ulaşamayınca kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldığını da belirtmiştir eserinde.⁶⁰ Cahen; Sultan'ın bir aylık kuşatmanın akabinde değerli komutanlarından birinin ölümünden ve büyük mancınığın da hasar görmesinden dolayı Malazgirt Muhasarasını kaldırdığını kaydetmektedir.⁶¹ İbnü'l-Esir ise h. 446 (1054) yılına ait olayları aktarırken Tuğrul Bey'in Azerbaycan'ı istila ve Anadolu gazasına da yer vermiş; müstahkem bir şehir olan Malazgirt'i kuşattığı Anadolu gazası sırasında Rumların mallarını yağma, adamları öldürme ve esir almak suretiyle pek çok ganimet elde ettiğini bildirmektedir. Yine aynı kayıta bu gaza sırasında Erzenu'r-Rum'a kadar gelip kış bastırınca da Malazgirt'i zapt edemeden Azerbaycan'a döndüğünü nakletmektedir.⁶² Mirhond ise eserinde

⁵⁸ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Çev: Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız, TTK. Basımevi, Ankara 1988, s. 13-14

⁵⁹ Yınaç, "Erzurum-Tarih", s.348; Solmaz, s.235

⁶⁰ Bkz. Özkul, s. 96-99

⁶¹ Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", s.14

⁶²İbnü'l Esir, *İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih*, c.8, Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça vd., Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s.169-170; Bu sefer için ayrıca bkz. Müneccimbaşı, *Camii'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, s. 18-19, İbnü'l Verdi,

Tuğrul Bey'in 446 yılında Azerbaycan memleketlerini ele geçirdikten sonra Rum (Anadolu) gazasına gittiğini ve muzaffer bir şekilde geri döndüğünü⁶³ diğer bir müellif Abu'l Farac Bar Hebraeus da eserinde "*Arapların 446 (m.1054) yılında Rüknuddin Tuğrul Bey... Minasgerd kalesine hücum ederek burada bir müddet kaldı ise de kaleyi zapt edemeyerek onun etrafındaki havaliyi ele geçirdi, sonra Erzen el-Rum memleketini aldı. Burası bu ana kadar Romaluların elinde idi*"⁶⁴ diye yazmaktadır. Ancak bu ifadenin şehre ait olmaması icab eder. Zira seferde kadın ve çocukların bulunduğu dair kayıtlar Türkmen göçlerine veya orduyu takip eden ve yurt arayan Oğuz boylarına delalet eder. Nitekim gerek Irak'ın içinde bulunduğu durum gerekse Şii hareketler ve isyanlar Sultanın bir daha Anadolu seferine çıkmasına imkan vermemiştir⁶⁵. Ancak gerek İbrahim Yınal'ın⁶⁶ Hasankale zaferi gerekse Tuğrul Bey'in bu Anadolu seferi Türkmen grupların bir kısmının Erzurum ve Bayburt civarına yerleşmelerini sağlamıştır.⁶⁷ Bununla birlikte Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'nin 1057'de Emir Sabuk (Sunduk veya Altuk?) ile Doğu Anadolu'ya başarılı akınlar yaptığı bilinmektedir. Nitekim kendisine karşı gönderilen *Bizans* generali Nikephoros Bryennios, onunla girdiği bütün çarpışmalarda yenilgiye uğramış; Şehzâde Yakuti'nin gönderdiği başka bir Selçuklu birliği ise Kars ve Anı kalelerini kuşattı ise de ele

Selçuklular-Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden, Terc. ve Notlar: Mustafa Alican, Kronik yay., İstanbul 2017, s.28,

⁶³ Muhammed b. Havendşah b. Mahmud Mirhand, *Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Mülûk ve'l- Hulefa (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Terc. ve Notlar: Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2018, s. 77; Sultan Tuğrul'un Malazgirt kuşatması için ayrıca bkz. Urfalı Mateos, s. 100-103

⁶⁴ Gregory Abûl Farac (Bar Hebraeus), *Abûl Farac Tarihi, c. I*, Süryancadan İngilizceye çev: Ernest A Wallis Budge, Türkçeye Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1945, s.306; Sefer için ayrıca bkz. Başkumandan Simbat, s. 35-36

⁶⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 131

⁶⁶ İbrahim Yınal Hakkında teferruat için ayrıca bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, c.23/Güz 2013, s. 119 vd.

⁶⁷ Kürkçüoğlu, s.72

geçirememiş ancak bu kuvvetler, Pasin ovası yörelerindeki kent ve kaleleri kuşatıp sıkıştırmış ve Ügümi'yi fethetmişlerdir.⁶⁸

Saltuklu Hakimiyetine Kadar Erzurum

Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah zamanlarına baktığımızda ise ne bizzat kendilerinin ve ne de Anadolu içlerine gazalarda ve fetihlerde bulunan ümerasının burayı muhasara ve fetih teşebbüsünde bulduklarına dair bir kayda rastlamıyoruz. Nitekim Pasin, Tercan ve Erzincan bölgeleri ile Çoruh vadisindeki şehir ve kaleleri ve hatta Erzurum ovasındaki pekçok kaleyi ele geçirmelerine rağmen Selçuklular muhtemelen bu müstahkem şehrin kendiliğinden düşmesini beklemişlerdir.⁶⁹

Bizans imparatoru Romanos Diogenes (Romen Diyojen) 1071'de Sultan Alp Arslan'la karşılaşmak üzere Malazgirt'e giderken Erzurum'a uğramıştır. Nitekim Erzurum'a varan İmparator, kendisine şark kuvvetleri ile iltihak eden Ermeni Basil'den Alparslan'ın korkusundan Irak'a çekildiği haberini aldıktan sonra Erzurum'da bir kısım kuvvet ayırarak yaklaşık 20.000 zırhlı askeri Gürcistan'a göndermiş ve bu sayede arkasını güvence altına almak istemiştir. Keza Sultan Alparslan'da İmparatorun Erzurum'a vardığı ve şarka doğru ilerlediği haberini alır almaz yola koyulacaktır.⁷⁰ İbnü'l Adim bu hadiseyle alakalı eserinde: “*Bizans İmparatoru Kalikala'ya geldi. Sultan'da Azerbaycan'a ulaştığında Bizans İmparatorunun Ahlat yönüne yönelmiş olduğunu öğrendi*”⁷¹ bilgisini verirken Reşidüddin Fazlullah: “... Ahlat ile Erzurum arasında bulunan Malazgirt'te karşılaştılar...”⁷² demektedir. Nitekim bazı kaynaklarda Bizans

⁶⁸ Sevim, s.5

⁶⁹ Yınanç, “Erzurum-Tarih”, s. 348

⁷⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 177-178.

⁷¹ Kemalüddin İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Seçme, Tecüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014, s. 26, Sümer-Sevim, s. 51

⁷² Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014, s. 80-81

İmparatorunun Selçuklu ülkesine yürüme fikrine Rumeli Orduları kumandanı Nikeforos Bryennos ve Türk asıllı Joseph Trakhaniotos (Tarhan) gibi tecrübeli generallerin karşı çıktığını Bizans ordusu için en hayırlı kararın Theodosiopolis'in tahkim edilerek ya bu ovada (Erzurum) yahut Pasin ovasında zafer elde edebileceklerini ileri sürmelerine karşın İmparatorun bu fikri kabul etmeyip kendi fikrinde ısrar ettiği de zikredilmektedir.⁷³

Malazgird zaferinin⁷⁴ ardından Selçuklularla yapılan anlaşma⁷⁵; İmparator'un daha İstanbul'a ulaşmadan muhalifleri tarafından kızgın demirle gözlerine mil çekilmesi ve kısa zaman içinde ölümü ile hükümsüz olmuştur. Nitekim yenilginin ardından Malazgirt'ten ayrıldıktan sonra önce Theodosiopolis (Erzurum)'a gelmiş, burada birkaç gün kalarak yaralarına baktırdıktan sonra⁷⁶ Şebinkarahisar üzerinden Amasya (veya Tokat)'a gelmiştir. Burada İmparatorluktaki durumu haber alan Diogenes yeni İmparatora bir mektup yazarak Sultanla yaptığı anlaşmayı bozmaması hususunda onu uyarılmış; daha

⁷³ Sevim, *Anadolunun Fethi...*, s.56; Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, TTK Basımevi, Ankara 1971, s.36; Kürkçüoğlu, s. 54.

⁷⁴ Teferruat için ayrıca bkz. Malazgirt Zaferi ile ilgili ayrıca bkz. Faruk Sümer- Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK.yay., Ankara 1988, s.3 vd.; Urfalı Mateos, s.140-144; Sıbt İbnu'l Cevzi, *Mi'ratü'z Zaman fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2011, s.165-173; İbnü'l Esir, c. 8, s. 256-258; İmad ad-din al-Katib al-İsfahani, *Zubdat al-Nusra va Nuhat al-'Usra,- Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçeye çev: Kıvameddin Burslan, TTK yay., Ankara 1999, s.37-41; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, c.I, Haz: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Eser, İstanbul 1977, s.88-108; Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail Vakainamesi*, II. Kısım (1042-1195), Türkçeye Çev: Hrant D. Andreasyan, 1944, s. 26-28; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, c. I, Çev: Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999, s.116-117; Sadruddin Ebu'l Hasan Ali İbn Nasir İbn Ali el-Hüseyni, *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1999, s.32-37; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, Çev Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2018, s.347; Münecimbaşı, *Camii'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, s. 40-42; İbnü'l Adim, s.26-30

⁷⁵ Bu anlaşma şartları için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s.50-51

⁷⁶ Eyice, s. 67

sonrasında ise hükümdarlık için yaptığı mücadeleleri kaybederek gözlerine mil çekilmek suretiyle hapse atılmış sevk edildiği Kınalı adada ızdıraplar içinde ölmüştür.⁷⁷ Bu durum ise Türkler'in Bizans'a yönelik taarruz ve fetihleri açısından önemli bir fırsat doğurmuştur.⁷⁸ Bu muharebenin sonucu olarak batılı tarihçilerin değerlendirmelerini burada zikretmek gerekir. Zira bir tarihçi bu muharebenin bütün imparatorluğu Türklerin eline vermiş olduğunu yazmaya varacak kadar götürecektir; bir başka tarihçi ise “*Büyük Bizans İmparatorluğu'nun ölüm çanını çalmış olarak telakki ettikten sonra bu muharebenin neticelerinin bütün korkunç manzaralarıyla hemen hissedilmemesine rağmen hakikatın şu merkezde olduğu söylenebilir: Anadolu'nun şarkı, Ermenistan ve Kapadokya- bu eyaletler İmparatorluğa birçok meşhur İmparatorlar ve askerler vermişti ve bunlar İmparatorluğun başlıca kuvvetleri idiler- ebediyyen elden çıktı ve Türkler göçebe çadırlarını eski Roma ihtişamının üzerinde kurdular...*”⁷⁹ diyecektir. Bizans İmparatorluğunda bir dönüm noktası olan bu savaş ile Anadolu eyaletleri artık Türklerin hakimiyetine girecektir.⁸⁰

1071'den 1080'e kadar Erzurum Kalesi gene Bizanslıların elinde kalmıştır ki bu şehrin alınmamasının sebebi olarak müstahkem bir kaleye sahip olmasının yanı sıra şehir halkına eman verilmesi ve buradan istiman haracı alınmasının da etkisi gözönünde bulundurulmalıdır.⁸¹ Bazı kaynaklarda şehrin Alparslan zamanında fethedildiği zikredilse⁸² de genel kanaat şehrin 1080 tarihinden sonra

⁷⁷ Sevim, s. 73; Teferruat için ayrıca bkz. Eyice, s. 67-73

⁷⁸ Ostrogorsky, s.319;

⁷⁹ Teferruat için bkz. Vasiliev, s. 452

⁸⁰ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, c. II, Türkçeye Çev: Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, trz., s.275

⁸¹ Yınanç, “Erzurum-Tarih”, s.348

⁸² Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, s. 84: “Bizans İmparatoru anlaşma gereği vermesi gereken vergiyi ödemeyi reddedince Sultan Alparslan bunun üzerine: “*Ümeranın memalik-i Rum içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirebildikleri her mülkün; kendilerinin evlad ve ahfadına (torunlarına) ait olacağını ve ondan başka kimsenin o (ülke) üzerinde dahl ve*

Türk hakimiyetine geçtiği yönündedir. Nitekim 1074'ten itibaren artarak gelişen Türk ilerleyişi esnasında Erzurum ile Çoruh havzasının Ebu'l Kasım tarafından zapt edildiği anlaşılmaktadır.⁸³ Nitekim şehir takribi 1080/1083 yılına kadar Bagrat Prensi Tayk/Tao'lu David'in idaresinde kalmıştır.⁸⁴ Sultan Melikşah zamanında (takribi 1078/1079) yapılan Gürcistan seferi sırasında Somketh bölgesinden geçerek Yuane esir edilmiş ve Sultan Melikşah Emir Savtekin'e yeni kuvvetler bırakarak dönmüştür. Ancak Emir Savtekin'nin Gürcü kralına mağlup olması üzerine Oltu, Kalikala (Erzurum), Kars şehirleri ve havalisinin Bizans'ın doğu sınırı kumandanı Grigor Bakuryan'ın eline geçmesiyle sonuçlanmıştır.⁸⁵ 1080 senesinde Sultan Melikşah bu sene emirlerinden Emir Ahmed'i Gürcistan'ın fethine memur etmiş; Gürcistan Kralı II. Giorgi'yi ağır bir hezimete uğratan Emir Ahmet, akabinde Kars ve Erzurum ile Oltu vilayetlerini ve Grigor Bakuryan'a bağlı diğer kasaba ve şehirleri almak suretiyle bölgede de fethetmek suretiyle bu havalideki Hıristiyan hakimiyetine kafi suretle nihayet verilmiştir.⁸⁶

Hiç şüphesiz Erzurum Kalesi'nde Selçukluların imar ve tahkim payı vardır. Zira fetihten sonra Türkler, Erzurum ve havalisine yerleşmişler, Erzurum Kalesi'ne çok ehemmiyet vermişlerdir. Burayı daimi suretle emniyet altında bulundurmak için Trabzon Bizanslılarına karşı Bayburt'u Gürcüler'e karşı da Micingert, Avnik, Zivin Kalelerini çok sağlam bir surette yaptıkları düşünülürse, Erzurum Kalesi'nin ne kadar üstün olduğuna şüphe yoktur. Fakat, Rusların 1829'daki saldırıları sebebiyle günümüze kadar hiçbir kitabesi kalmamıştır.⁸⁷

tasarrufunun olmayacağını” buyurmuş; bunun üzerine Emir Saltuk Erzenü'r-Rum ve çevresini tamamen ele geçirmiştir.”

⁸³ Kafesoğlu, s. 63; Şapolyo, s.110

⁸⁴ Kürkcüoğlu, s. 54

⁸⁵ Kafesoğlu, s.107

⁸⁶ Yınanç, “Erzurum-Tarih”, s. 349; ayrıca bkz. Kafesoğlu, s.108; Kürkcüoğlu, s. 76

⁸⁷ Solmaz, s.236

Saltuklular Döneminde Erzurum

Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinden biri olan Saltuklular hanedanının kurucusu Ebu'l-Kasım İzzeddin Saltuk Bey'in Malazgirt zaferinden önceki hayatı hakkında bilgi yoktur. Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alparslan tarafından Erzurum ve çevresinin fethini tamamlama görevi kendisine verildikten sonra bölgeyi ona ikta etmiştir.⁸⁸ Böylelikle Pasinler, Oltu, Erzurum, Tortum, Tercan, İspir, Bayburt, Şebinkarahisar ve yöreleri veraset yoluyla çocuklarına intikal etmek üzere kendisine ikta edilen (464/1071) Saltuklular bölgede yüzyıldan fazla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bazı kaynaklarda beyliğin 472'de (1080) kurulduğu da ileri sürülür. Erzurum ve çevresinin Emir Saltuk Bey'e ikta edilmesi onun diğer beylerden daha önemli konumda olduğunu göstermektedir.⁸⁹

Emir Ali b. Ebu'l Kasım Dönemi

XII. yy. Erzurum beylerinin şecerelerinde ataları olarak Ebilkasım adı görülmektedir. Ancak bu kişinin yaşayıp yaşamadığı saptanamamıştır. Beygu ise bu kişinin Sultan Alparslan'ın akrabası olduğunu zikretmekte hatta Onun zamanında harp etmekten başka bir şey bilmeyen binlerce Türkmen'in Erzurum civarında toplandığını Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın ise buradaki Türkmenlerle büyük bir güce kavuşmak suretiyle Anadolu'ya dalarak Antakya'yı zaptettiği kaydını düşmektedir.⁹⁰ Ebilkasım'ın oğlu olduğu tahmin edilen Ali'nin 496/1103'te Erzurum hakimi olduğu tahmin edilmektedir.⁹¹

⁸⁸ Mehmet Şeker, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler*, c.6, Ankara 2002, s. 275

⁸⁹ Abdulkirim Özaydın,, "Saltuklular", *TDVİA*, c. 36, İstanbul 2009, s.54; ayrıca bkz. Ali Sevim- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi- Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s.206

⁹⁰ Beygu, s. 36-37

⁹¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev: Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s.48-49; Baygu, s. 37: "Ebilkasım'ın Erzurum'da Sultan'ın himayesinde kurduğu bu feodal Selçuk beyliğindesirasıyla dört oğlu

Bu hususta Münecimbaşı da Saltukluların ilk hükümdarlarının Alparslan'ın uç bölgelerine vali tayin ettiği emirlerden Erzenu'r-Rum hakimi Emir Ali b. Ebi'l Kasım olduğu bilgisini vermekte ve şöyle devam etmektedir: “*Emir Ali cesur ve atılgan bir kimse idi. Gürcü kafirlerine karşı gaza yapardı. Sultan Muhammed Melikşah 496 (1102-1103) yılında Azerbaycan girişinde kardeşi Berkyaruk'a yenilince beraberinde Ahlat hakimi Emir Sökmen el-Kutbi⁹² olduğu halde Ahlat'a kaçtı. Sultan Muhammed, çevredeki emirlerden yardım istedi bunun üzerine onlar kendisine katıldılar. Bunlar arasında Emir Ali, Ani hakimi Emir Menuçehr er-Ravvadi, Ahlat hakimi Emir Sökmen ve başkaları da vardı; fakat sonra kardeşi ile barış yapıldı. Bunun üzerine Sultan Muhammed bu emirlerin memleketlerine dönmelerine izin verdi onlar da memleketlerine döndüler.*”⁹³ İbnü'l-Esir, 496 (1102-1103) yılı olaylarını anlatırken Ali'nin söz konusu tarihte beyliğin başında bulunduğunu söylediğine göre Saltuk Bey bu tarihten önce vefat etmiş olmalıdır. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ile kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar arasında 8 Cemaziyelahir 496 (19 Mart 1103) tarihinde Hoy kapısında cereyan eden ve Muhammed Taparın yenilgisiyle sonuçlanan savaşın ardından; Muhammed Tapar Erciş'e, oradan da Sökmen el-Kutbi'nin hakimiyetindeki Ahlat'a çekildiğinde yanında Sökmen el-Kutbi, Muhammed b. Yağısıyan ve Kızıllarslan gibi emirler vardı.⁹⁴ Erzenur-Rum hakimi Ali b. Saltuk da bu sırada Ahlat'ta Muhammed Tapar'a katılmıştır.⁹⁵ Nitekim daha sonradan alimlerin araya girmesiyle

hüküm sürmüştür ki bunlar Ali, İzzeddin, Sulduk, Nasırüddin, Mehmet, Melekşah veyahut Aleaddin'dir”

⁹² Süryani Mihail, s. 33: “*Büyük Ermenistan'da Soqman ailesinden bir emir vardı ki buna İnanca olarak Şah-Armen deniliyordu. Mezopotamya'da hakimiyet icra edenler Ortoqaye (Qotbi) tesmiye ediliyordu.*”

⁹³Münecimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Yay: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001 s.207

⁹⁴ Özaydın, “Saltuklular”, s.54

⁹⁵ İbnü'l Esir, c. VIII, s. 476; Münecimbaşı, *Camiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, s. 92: “*..Sultan Muhammed ise askerlerinden bir grupla savaşın yapıldığı yerden 40*

497/1103-1104'de iki kardeş arasında yapılan anlaşma gereği Sefidrud sınır olmak üzere Azerbaycan ve Doğu Anadolu Muhammed Tapar idaresine verilmiş Emir Ali de böylelikle Muhammed Tapar'a bağlı olarak onun hakimiyetinde bölgeyi idare etmiştir.⁹⁶

Gürcü Kralı II. David 1115'te Rostof'u aldıktan sonra ertesi yıl Emir Ali'nin hakimiyetindeki topraklara girip Pasinler'e kadar gelmiş ve 1118'de Azerbaycan taraflarına hücumu geçmişti.⁹⁷ Bu gelişme üzerine Irak Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar, Gürcü Kralı II. David'in ağır baskı ve takibatına maruz kalan Tiflis ve yöresindeki Müslüman halkın yardım talebini⁹⁸ de göz önünde bulundurarak Türk emirlerinin katıldığı bir ordu oluşturulmasını emretmiş ve 1121'de o dönemin başarılı kişisi Necmettin İlgazi'yi de ordunun başında görevlendirmişti.⁹⁹ İlgazi, 515 (1121) yılında Erzen Beyi Togan Arslan ile Erzurum'a geldiğinde Emir Ali de burada onlara katılmış; bunlar birlikte Tiflis'e hareket etmişlerdir. Lakin Kral David onları mağlup ederek Tiflis'i ele geçirdi.¹⁰⁰ Nitekim ordu dağ geçitleri arasında Kıpçaklardan da destek alan Gürcülerin ani baskınına uğramış ve büyük bir bozgun yaşayan İlgazi, yenilgiden sonra Mardin'e dönmüştür.¹⁰¹ Süryani Mihail ise bu olayı şöyle aktarmaktadır: “1433 (1122-21) tarihinde Horasan Sultanı İberya üzerine bir generale beraber 100.000 asker sevketti. İber Kralı

fersah uzakta olan Ermeniye şehirlerinden Erciş'e gitti. Buradan Ahlat'a geçti. Erzenü'r-Rum hakimi Emir Ali de ona katıldı..”; Ayrıca bkz. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.48-49; Baygu, s. 38

⁹⁶ Kürkçüoğlu, s.80; Ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 33; el-Hüseyni, s.54: “..Sonra İsfidrûd denilen Nehr ül-Ebyaz'ın ötesi ile Musul ve Şam'ın Gıyas ed-Din Muhammed'in, Horasan ve Maverâünnehir'de Muizüddin Sencer'in elinde kalmak ve Irak'ın saltanatı Sultan Rükneddin Ebu Muzaffer Berkyaruk'a ve ondan sonra Sultan Muhammed'e verilmek üzere musaleha yaptılar.”

⁹⁷ Özaydın, “Saltuklular”, s.54

⁹⁸ Konu hakkında bkz. Savaş Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 102-103

⁹⁹ Mehmet Azimli, “Necmeddin İlgazi II- Mardin Artukluları”, <http://www.islamtarihi.info/2017/12/necmettin-ilgazi-ii.html>

¹⁰⁰ Özaydın, “Saltuklular”, s.54

¹⁰¹ Azimli, “Necmeddin İlgazi II- Mardin Artukluları”, Aynı yer.

bunları içeri girince arkalarındaki bütün geçitleri kapattı ve hepsini kılıçtan geçirdi.”¹⁰²

Saltuklu hanedanı 516 (1122) yılından itibaren Saltukoğulları (Beni Saltuk) adıyla tanınmıştır. Abbasi Halifesi Müstershid Billah'ın Hille Arap Emiri Dübeys b. Sadaka'ya karşı yardım istemesi üzerine Zengi b. Aksungur ve Togan Arslan ile beraber Emir Ali'nin kardeşi Ziyaeddin Gazi'nin (Ebü'l Muzaffer Gazi), emrindeki Saltukoğlu askerleriyle Bağdat'a gittiği kaydedilmektedir.¹⁰³ Emir Ali'nin muhtemelen 517'de (1123) ölümünden sonra yerine Ebü'l-Muzaffer Ziyaeddin Gazi geçti. Takribi bu yıllarda Ani şehri hükümdarı Menuçehr'in oğlu Ebu'l Esvar Gürcülerin buraya yaptıkları akınlara daha fazla karşı koyamayacağını anladığından Ani Kalesi'ni Saltuklu hükümdarına 6000 dinar karşılığı satmaya karar vermiş; lakin bunu öğrenen Ani Hristiyanları Kral David'e haber göndermek suretiyle şehri 1124'te O'na teslim etmişlerdir. Ancak bölge stratejik açıdan hem Gürcüler hem de Müslümanlar için oldukça önem arzettiğinden Emir Fadlun komşu emirlerin de yardımıyla 1225 yılında şehri kuşatmış Ani valisi Abulet uzun bir direnişin ardın başarılı olamayacağını anlayarak şehri bazı şartlarla teslim etmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁴

1126'da ise İspir ve Pasinler'i geçerek Oltu'ya kadar gelen Gürcüler'e karşı düzenlenen sefere katılan Ziyaeddin Gazi 1131'de Kral İvani'yi bozguna uğrattı. Artuklu Hüsameddin Timurtaş, Ziyaeddin Gazi'nin kızıyla evlendi, böylece iki hanedan arasında akrabalık kuruldu. 526 (1132) yılında vefat eden Ziyaeddin Gazi'nin ardından beyliğin başına yeğeni II. İzzeddin Saltuk geçmiştir.¹⁰⁵ Ancak Hüseyini'nin 531 (1137-1138) yılı hadiselerini nakleirken Mesud b. Muhammed Tapar'ın Karaca es-Saki'nin kardeşi Selçuk ile sulh yapmasının akabinde kendisine Sökmen b. Artuk'un

¹⁰² Süryani Mihail, s. 69

¹⁰³ Dübeys ile halife arasında cereyan eden bu savaş için bkz., İbnü'l Esir, c. IX, s. 34-36

¹⁰⁴ Eğilmez, s. 105-106

¹⁰⁵ Özaydın, “Saltuklular”, s.54

memleketlerini, Hılat (Ahlat)'ı ve mülhakatını, Malazgirt ve Erzurum'u mukataa ile verdiği dair kaydı dikkate şayandır. Nitekim benzer bir kayda İsfahani'nin eserinde de rastlamaktayız.¹⁰⁶

İzzeddin Saltuk b. Ali Dönemi

Saltukluların durumu kesin olarak bilinen ilk hükümdarı olan Emir Saltuk (Salik) b. Ali b. Ebi'l-Kasım; Gürcü ve Abhaz (abaza) kafirlerine karşı gaza yapar ve onların ülkelerine akınlarda bulunurdu. Nitekim 548 (1153-1154) yılında Gürcülerle şiddetli bir savaş yaptı, bu savaşta Emir Saltuk'un ordusu Gürcülere yenildi ve kendisi esir düştü sonra canı için fidye vermek ve yanında bulunan birkaç Gürcü esiri serbest bırakmak şartıyla kurtuldu.¹⁰⁷ Ahlatşahlar ve Erzen beyleriyle ittifak yapan İzzeddin Saltuk kızlarından Şahbanu'yu Ahlat Şahı II. Sökmen ile, diğer kızını da Erzen Beyi Togan Arslan'ın oğlu Kurt veya Yakub Arslan ile evlendirip bu ittifakları güçlendirmeye çalıştı.

II. İzzeddin Saltuk'un kızlarından birine talip olan, ancak reddedilen Ani Emiri Fahreddin Şeddad ondan intikam almaya karar verdi. 548 (1153-54) yılında Saltuk'a elçi gönderip Gürcüler'e karşı Ani'yi savunacak gücü olmadığını, şehri kendisine teslim ederek hizmetine girmek istediğini bildirdi. Öte yandan ona karşı Kral Dimitri ile anlaştı. Ani'de baskına uğrayan Saltuklular mağlup oldu. İzzeddin Saltuk ve çok sayıda asker esir düştü. Ahlat Şahı Sökmen ile Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alp; krala 100.000 dinar fidye gönderip Saltuk'u kurtardılar. Bu paranın toplanmasında Saltuk'un kızı Şahbanu önemli rol oynadı. Ülkesine dönen İzzeddin Saltuk diğer esirleri kurtarmak için büyük meblağlar ödemek zorunda kalmış bu durum ise Saltuklu beyliğini maddi olarak zor duruma düşürmüştür.

¹⁰⁶ Bkz. El-Hüseyni, s. 77; al-İsfahani, s. 170: "...Bundan sonra Melik Selçuk, kardeşi sultan Mesud yanına geldi. Sultan buna Halat amelinden ibaret olan Sükman memleketini Menazgerd ve Erzen'i iktâ olarak verdi.

¹⁰⁷ Müneccimbaşı, *Camii'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.208

Gürcüler bu başarıya rağmen Ani'yi işgal edemediler.¹⁰⁸ Ani Emiri ise İzeddin Saltuktan öc alma pahasına yaptığı bu hareketin bedelini ise çok ağır ödeyecektir. Nitekim 550'de (1155) ayaklanan Ermeni papazları ayaklanarak şehrin idaresini III. Fazlun'a verdiler.¹⁰⁹

İbnü'l Esir'de bu hadise H. 556 (1160-1161) yılı olaylarında şöyle nakledilmektedir: “*Bu sene Gürcülerle Erzenu'r- Rum hakimi Saltuk b. Ali arasında savaş ve çarpışmalar oldu. Sonunda Saltuk ve askerleri yenildi. Saltuk esir düştü. Saltuk'un kız kardeşi Şah Banuer Ahlat Hakimi Şah-ı Ermen Sökmen b. İbrahim b. Sökmen ile evliydi. Gürcü kralına kıymetli hediyeler gönderdi ve bunları fidye kabul ederek kardeşini salıvermesini istedi. O da kabul etti ve Saltuk Erzenu'r Rum'a döndü.*”¹¹⁰

Süryani Mihail ise olayı şöyle nakletmektedir: “*Bu zamanda (1472/1161) Gürcü Kralı Georgi, Emir Salduk'a karşı yürüyüponu mağlub ve esiretti. Ani şehrini zaptetti, Salduk'u da sattı. Birçok Türk askerleri Georgi'ye karşı tekrar toplandı, fakat bunlar onbinlerce kişi olmak üzere telefedildiler.*”¹¹¹

Bedrosian esrinde Giorgi'nin Kral olduğu vakit kin ve garaz beslediği kardeşi Vasak'ın ondan kaçarak Teodosiopolis/Karin-Erzerum şehrine gelip buranın Emiri Saltuk tarafından onurlandırıldığını yazmaktadır. Nitekim Emir Saltuk Ani kuşatması sırasında esir alındığında bu prens tarafından onurlandırılmıştı. Bu

¹⁰⁸ Özaydın, “Saltuklular”, s.54; Ayrıca bkz. Sevim-Yücel, s. 207.; İbnü'l Esir, c IX, s. 239; “Armenia'daki Gürcülerle Erzenu'r-Rum hakimi Salık (Saltuk?) arasında bu yıl çetin savaşlar oldu. Gürcüler onu esir aldılar, fakat daha sonra salıverdiler.”; Ayrıca bkz. Ercan Cengiz, Şeddadiler Döneminde Ani (1064-1200), *Kafkas Üniversitesi SBE. Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kars 2008, s.40-41

¹⁰⁹ Cengiz, s.41; İbnü'l Esir, c.IX, s. 248: “*Bu sene (H.550) Ani şehrindeki Ermeni papazları hücumu geçip şehri Emir Şeddad'ın elinden aldılar ve kardeşi Fazlun'a verdiler.*”

¹¹⁰ İbnü'l Esir, c. IX, s. 306; Ayrıca bkz. Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.209

¹¹¹ Süryani Mihail, s. 187

nedenle de Saltuk kendisine sığınan bu Gürcü prensi onurlandırıp ona bazı kasabaların da yönetimini vermiştir.¹¹²

Bizans Kralı I. Manuel Komnenos 1158 tarihinde Ermeni Thoros üzerine yaptığı sefer sırasında henüz Tarsus'ta iken hapiste bulunan kuzeni Andronikos Komnenos'un kaçtığını haber alır. Nitekim Andronikos İstanbul'dan kaçtıktan sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde maceralı bir hayat yaşadktan sonra son olarak Erzurum'a gelmiş oradan Türk askerlerini alarak Bizans arazilerine saldırılar düzenlemek suretiyle esir ettiği Hristiyan ahaliyi Müslümanlara satmıştır.¹¹³

III. Giorgi 1161 yılında Fazlun'u¹¹⁴ bozguna uğratarak Ani'yi ele geçirdi. Bu sırada birçok Müslüman kılıçtan geçirildi. Bu olayın ardından Ahlat Şahı II. Sökmen, II. İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bitlis Beyi Fahrüddeve Devletşah ve diğer bazı Türk emirleri birleşerek Ani'yi kuşattılar (Şaban 556 / Ağustos 1161) Kral Giorgi bunu haber alınca süratle Ani'ye gitti. Savaş başlamak üzereyken İzzeddin Saltuk diğer beylere haber vermeden gizlice ordugahtan ayrıldı. Onun Gürcüler'e esir düştüğü zaman bir daha Kral Dimitri'ye ve çocuklarına saldırmayacağına dair yemin ettiği için ordudan ayrıldığı rivayet edilir. Saltuk'un bu hareketi yüzünden Müslümanlar mağlup oldu; pek çok Müslüman öldürüldü, 9000 kişi esir düştü. Ahlat Şahı Sökmen 400 atlı askeriyle geri dönebildi. Bu sırada henüz Malazgirt'te bulunan Necmeddin Alp yenilgiden haberdar olunca Meyyafarikin'e hareket etti. Daha sonra devrin meşhur alimlerinden Cemaleddin el-İsfahani'yi Gürcü kralına göndererek Sökmen'in esir düşen kumandan ve askerlerini kurtardı; fakir esirler için 5000 dinar fidye ödedi.¹¹⁵

¹¹² Robert Greogory Bedrosian, *The-Turko-Mongol Invasions and the Lord of Armenia in 13-14 th. Centuries*, London 1979, s. 257 dn.2

¹¹³ Yusuf Ayönü, *Selçuklu-Bizans Münasebetleri, Ege Üniversitesi SBE. Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir 2007, s. 65-66

¹¹⁴ Kuvvetleri bozguna uğratılan Fadlun şehirden çıkartılmış Surmari yakınlarındaki Barkan kalesine kaçmıştır. Eğilmez, s. 108

¹¹⁵ Özaydın, "Saltuklular", s. 55; Ayrıca bkz. Cengiz, s.43

Babasının yerine geçen Sultan II. Kılıcarslan (1155-1192), komşu beyliklerle iyi ilişkiler kurma anlayışıyla 1160¹¹⁶ senesinde Erzurum hükümdarı Melik İzzeddin Saltuk'un¹¹⁷ kızı ile nikâhlandı. Gelin miktarı belirlenemeyen pekçok çeyiz ile Kılıç Arslan'a gönderilmiş ancak Yağı Arslan (Yağıbasan) bu sırada gelin alayına saldırarak gelini yanındaki eşyayla ele geçirmiş; O'nu kardeşinin oğlu Zünnun b. Muhammedi b. Danişmendi ile evlendirmek istemiştir. Yağıbasan, Kılıç Arslan ile nikahının bozulması için fakihlere danışarak bir hileli yol bulmalarını istediğinde fakihler gelinin İslâm dininden dönmesi halinde nikâhının geçersiz sayılacağını söylediler. Yapılan baskılar neticesinde gelin irtidat etmiş; sonra tekrar Müslüman olunca Zunnûn ile evlendirilmiştir. Olay, Selçuklu sarayına ulaştığında çılgına dönen Sultan Kılıcarslan, derhal orduyu hazırlayarak Dânişmendli Yağıbasan ile savaşmak üzere harekete geçti. Ancak Kılıç Arslan savaşı kaybederek Bizans İmparatoru'na sığınmış ve ondan yardım istemiştir. Bunun üzerine İmparator bir ordu göndermiş fakat o sıralarda Yağı Arslan'ın (Yağıbasan) ölünce Kılıç Arslan'da ona ait bazı toprakları zapt etmiştir.¹¹⁸ Claude Cahen ise bu savaşta Zünnun'un yenilip Manuel Komnenos'tan yardım istediği kaydını düşmektedir.¹¹⁹ Süryani kaynaklarda da bu hadisenin zikredildiğine şahit olmaktayız. Nitekim Süryani Mihail şöyle nakletmektedir hadiseyi: *“1472 (1161) tarihinde Salduk'un kızı yüzünden Kılıçaslan ile Yakup Aslan harbe tutuştular. Sultan bununla evlenmek istiyordu, halbuki Salduk onu Yakup Aslan'ın isteği üzerine Malatya emiri ile evlendirdi. Sultan bundan dolayı ona karşı yürüdü. Yakup Aslan sultanın karşısına çıkıp onu yendi ve firara mecbur kıldı. Onun karargahını zaptedip, altın tahtları ile bütün eşyasını ele geçirdi. Yakup Aslan bununla beraber alicenaplıkla hareket edip*

¹¹⁶ İbnü'l Esir'de bu hadise H. 560. (1164-1165) yılı olaylarında zikredilmektedir., Bkz. İbnü'l Esir, c. IX, s. 332-

¹¹⁷ İbnü'l Esir, c. IX, s. 333; “Melik Salık (Saltuk) b. Ali b. Ebül Kasım'ın kızıyla nikahlandı”

¹¹⁸ İbnü'l Esir, c. IX, s. 333-334; ayrıca bkz. Özeydin, “Saltuklular”, s.55

¹¹⁹ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.38

aldığı şeyleri kamilen iade etti. Sultana barış teklif etti ve dostlukla geçindiler."¹²⁰ Tarihte örneğine az rastlanır bu olayda, Dânişmendli Yağlıbasan hiçbir şekilde izahatı mümkün olmayan bir davranış göstermiş ve karşı tarafı, adeta aşağılayıcı bir tavır sergilemiştir.

557'de (1162) Kars'ı alıp Dvin'i (Duveyn, Dvin) istila eden Gürcüler çok sayıda Müslümanı öldürüp camileri ve evleri yaktıktan sonra Tiflis'e döndüler; ardından Gence'yi kuşatarak Müslümanları kılıçtan geçirdiler, 30.000 kişiyi esir aldılar. Bu olay İslam dünyasında büyük yankı uyandırdı. Azerbaycan, Cibal ve İsfahan'a hakim olan Atabeg Şemseddin İldeniz, Ahlat Şahı Sökmen, II. İzzeddin Saltuk, Meraga Emiri İbn Aksungur ve Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. Tuğrul ile diğer Doğu Anadolu beyleri Gence'de bir araya geldiler. Bir aydan fazla süren savaşın sonunda Müslümanlar galip geldi. (558/1163) Bayburt, Micingerd, Avnik, İspir ve Oltu gibi şehir ve kasabalar İzzeddin Saltuk devrinde Saltuklu hakimiyeti altına girdi, Kars da bir müddet Saltuklu egemenliği altında kaldı. İzzeddin Saltuk'a ait tarihsiz bir sikkeden onun Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud b. Muhammed Tapar'ı metbu tanıdığı anlaşılmaktadır. 563'te (1168) ölen İzzeddin Saltuk'tan sonra yerine oğlu Nasırüddin Muhammed geçti.¹²¹ Emir İzzeddin Saltuk'un cesareti, sahip olduğu toprağın her tarafında kaleler yaptırması ve Gürcülerle yaptığı ardı arkası kesilmeyen savaşları bu zatın şöhretini o denli artırmıştır ki dedesi tarafından Erzurum'da kurulan hükümet onun adıyla anılmaya başlanmıştır. Nitekim tarihlerde *Sahk*, *Saldık*, *Saltık* gibi farklı şekillerde imlası olan bu emirlik Saltuklular olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.¹²²

Receb 563/ Mayıs 1168'de ölen Saltuk ile oğlu Ebu'l Feth Muhammed zamanında basıldığı anlaşılan bazı bakır paralarda komşu beyliklerde olduğu gibi yalnızca Bizans paralarına benzerlik değil başka ilginç noktalar da vardır. Bütün vakayinamelerde Saltuk olarak yazılan ismin imlası bu paralarda Salduk şeklinde olup bu ismin yanında İran Selçuklularının isimleri olan Mesud ve Tuğrul'un da adı

¹²⁰ Süryani Mihail, s.189-190

¹²¹ Özeydin, "Saltuklular", s. 55; Ayrıca bkz. İbü'l Esir, c. IX, s.310-311.

¹²² Baygu, s. 38-39

yazılmıştır ki bu durum bize bu dönemde Saltukluların Büyük Selçuklu nüfuzunda olduklarını göstermektedir.¹²³

Nasiruddin Muhammed b. İzzeddin Saltuk Dönemi

Nasirüddin Muhammed devrinde Gürcüler, Saltuklu ülkesine saldırmaya devam ettiler. Bu emirliğin altıncı emiri olan Nasreddin Muhammed (1168-1191) zamanlarında Gürcistan kraliçesi Tamara'nın kuvvetleri kraliçenin kocası David'in kumandası altında Erzurum şehri önlerine kadar gelmişler; şehrin önünde iki muharebe vuku bulmuş olmasına karşın şehri muhasaraya teşebbüs etmeden geriye dönmüşlerdir.¹²⁴ Nitekim Kral David Kars, Sürmeli ve İspir'den sonra Erzurum üzerine yürüdü. İki oğluyla beraber Gürcüler'le savaşa giren Nasirüddin yenilgiye uğradı ve şehre kapanmak zorunda kaldı. Ertesi gün bütün şehir halkı Erzurum'u savunmak için seferber oldu. Türk halkının cesaret, azim ve kararlılığını gören David çevreyi yağmaladıktan sonra geri çekildi (580/1184-85).¹²⁵ Anonim Tarih-i Ali Selçuk'ta 1178 yılı hadiseleri aktarılırken Kılıç Arslan'a Erzenirrum hakiminin de itaat ettiği bilgisi yer almaktadır. Bu şahıs muhtemelen Nasiruddin'dir.¹²⁶ Nasirüddin Muhammed muhtemelen 587 (1191) yılından önce öldü. 585 (1189) tarihli bir sikkede onun Atabeg İldeniz'in oğlu Kızıarslan ile Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'u metbu tanıdığı görülmektedir.¹²⁷

Nasirüddin Muhammed'in oğlu Muzafferüddin'in Gürcü Kraliçesi Tamara'ya aşık olduğu, onunla evlenebilmek için asker, köle ve hizmetçilerinden meydana gelen maiyetiyle birlikte değerli hediyelerle Erzurum'dan Gürcistan'a gittiği ve burada muhteşem bir törenle karşılanarak sarayda misafir edildiği, sarayda bir süre Kraliçe

¹²³ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.49-50

¹²⁴ Yımanç, "Erzurum-Tarih", s.349

¹²⁵ Özaydın, "Saltuklular", s. 55.

¹²⁶ Anonim, *Tarih-i Al-i Selçuk-Selçukname*, Tercüme ve Notlar, Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s.38

¹²⁷ Özaydın, "Saltuklular", s. 55; Buna karşılık Cahen, Nasirüddin Muhammed'in kesin tarih vermese de 593/1197'den önce öldüğünü zikretmektedir. Bkz. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.50

Thamara ile aşk hayatı yaşadktan sonra ülkesine uğurlandığı, sık sık koca değiştiren Thamara'nın David'le evlendikten sonra Muzafferüddin'i cariyelerinden biriyle evlendirdiği de rivayet edilmektedir.¹²⁸

Saltuklu Devleti'nin Selçuklulara İlhakı Ve Erzurum Selçukluları Dönemi

Nasirüddin'in ardından Saltuklu tahtına kız kardeşi Mama Hatun'un geçtiği ve 597 (1200-1201) yılına kadar Erzurum'u yönettiği anlaşılmaktadır. 1191'den 1200 yılına kadar yaklaşık on yıl Melike ünvanı ile beyliği idare eden Mama Hatun'un Tercan'da bir kervansaray ve kendisi için de bir türbe yaptırdığı bilinmektedir.¹²⁹ Mama Hatun'un Saltuklu tahtından uzaklaştırılması üzerine yerine yeğeni Alaeddin Melikşah geçmiştir.¹³⁰

Anadolu'nun fethinde, Rumlar ve Gürcüler'le yapılan savaşlarda, Azerbaycan ve Türkistan'dan gelen göç ve ticaret yollarının açık tutulmasında önemli rol oynayan Saltuklu hanedanı son zamanlarında Gürcü saldırılarına karşı koyamaz oldu. Gürcüler, Azerbaycan Atabegi Kızılarıslan ve Ahlat Şahı Seyfeddin Begtimur'un ölümünün ardından Kafkaslardan inerek Türk topraklarını işgal ve yağma etmeye, masum halkı öldürmeye başladılar. 598'de (1202) Gürcistan seferine çıkan Anadolu Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah, Doğu Anadolu'daki tabi hükümdar ve beylere haber gönderip kendisine katılmalarını istedi. Bu arada Alaeddin Melikşah'ı da huzuruna çağırđı. Ancak Melikşah sultanı karşılamada geç kaldığı ve kusurlu davrandığı gerekçesiyle hapsedildi. Süleyman Şah, beyliğin topraklarını kardeşi ve Elbistan Meliki Muğisüddin Tuğrul Şah'a teslim ederek Saltuklu hanedanına son verdi (598/1202).¹³¹

¹²⁸ Özaydın, "Saltuklular", s. 55

¹²⁹ Kürkçüoğlu, s. 84

¹³⁰ Müneccimbaşı, *Camii'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.209: "Melik Muhammed'den sonra oğlu Melik Alaeddin Melikşah b. Muhammed b. Saltuk hükümdar oldu. O bu ailenin son hükümdarıdır"; Özaydın, "Saltuklular", s. 55

¹³¹ Özaydın, "Saltuklular", s.55; Yınanç, "Erzurum-Tarih", s.349; Mirhand, s.270

Saltukoğulları, Erzurum Kalesi'ni (mahv ve isbat) yolu ile imar ve tamir etmişlerdir. Erzurum ve yöresindeki Bizanslılardan intikal eden kaleleri tahkim eden Saltuklulardan Erzurum'da kalan en önemli eser Saat Kulesi/Tepsi Minare'dir.¹³² Bazı kaynaklarda Kale Camii ve Tepsi minarenin Ziyaeddin Gazi zamanında yapıldığı¹³³ belirtilmesine karşın tepsi minarenin eski kufi yazı ile yazılmış kısmen tahrip olmuş kitabesinde banisinin Emir İnanç Yabgu Alp Tuğrul Bey yazılan¹³⁴ bu abidenin Saltuklular devrine ait olduğu muhakkaktır.

Saltuklu toprakları 1225 yılına kadar Tuğrul Şah'ın elinde kaldı. Onun ölümünden sonra yerine Rükneddin Cihanşah geçti (1225-1230). Erzurum'un Aşağı Micingerd köyünde bulunan, muhtemelen 630 (1232-33) tarihli bir kitabeden Ebu Mansur Argın Şah adlı bir Saltuklu beyinin bu tarihlerde Pasinler'i hakimiyeti altında tutmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Son Saltuklu hükümdarı Melikşah'ın torunlarının Yavuz Sultan Selim devrine kadar Çemişkezek'te hüküm sürdükleri rivayet edilmektedir. Saltuklu hanedanı başlangıçta Büyük Selçuklu sultanlarına, daha sonra sırasıyla Azerbaycan Atabegleri'ne, Irak Selçuklularına ve Anadolu Selçuklularına tabi olmuştur.¹³⁵

Çevredeki komşu Türk beyliklerinden Sökmenliler ve Dilmaçoğulları ile akrabalık bağları kuran Saltuklular, Büyük Selçuklulara bağlı kalmakla Anadolu Selçukluları ile de iyi münasebetler kurmaya özen göstermiş; Anadolu Selçuklu idaresine geçtikten sonra da Erzurum ve yöresi Türk-İslam medeniyetinin bölgedeki önemli merkezlerinden biri olmaya devam etmiştir.¹³⁶

Erzurum bölgesinde bir asırdan fazla varlığını devam ettiren Saltuklular hakkında biri Erzurum'da tepsi minarenin üzerinde diğeri Erzurum doğusundaki Pasin ovasında üçüncüsü ise Micingerd kalesinin batı surlarının üzerinde üç adet kitabe bulunmaktadır.

¹³² Solmaz, s.237

¹³³ Sevim-Yücel, s. 207

¹³⁴ Besim Darkot, "Erzurum-Coğrafya", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c.IV., trsz, s.343; Konu hakkında teferruat için ayrıca bkz. Funda Kara, "Saltuklu Dönemi Erzurum Kitabeleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.43, 2017, s.364-366

¹³⁵ Özaydın, "Saltuklular", s. 55

¹³⁶ Şeker, s. 275

Bunlardan Aşağı Micingerd (İnkaya) köyünde bulunan kitabe köylülerden birinin evinin duvarında tesbit edilmiş ve daha sonra Erzurum Müzesi'ne nakledilmiştir.¹³⁷ Yine Erzurum'da figürlü kabartma açısından dikkat çeken ilk Türk eseri olan ve XII. yy.a tarihlenen Emir Saltuk Künbeti bu dönemden kalan önemli mimari eserlerimizdendir.¹³⁸

Mugiseddin Tuğrul Şah Dönemi

Rükneddin Süleymanşah'ın Saltuk ilini alması için sebepler vardı. Saltuk ili olan Erzurum doğuda Gürcülere ve kuzeyde Rumlar'a karşı Anadolu'nun kapılarını korumakta; aynı zamanda Azerbaycan ve Türkistan'dan gelen göç ve ticaret yollarını açık tutmaktaydı. Aynı zamanda kale ve surlarıyla tahkim edilmiş şehir, doğu-batı istikametinde gelişen ticaret kervanları sayesinde oldukça da zenginleşmişti. Bu dönem aynı zamanda Gürcülerin de yoğun istila hareketlerine maruz kalmakta ve Gürcülerin bölgede gittikçe güç kazanması bölge için tehlikeli bir hal almaya başlamıştı. Bu gelişmeler üzerine Sultan, Gürcistan'a bir sefer düzenlemeye karar vermiş Sivas'ta ordusunu hazırladıktan sonra Erzurum'a yönelmiş ve burada Nasıreddin Muhammed'in menfi tutum ve davranışları gerekçesiyle onu hapsedirip Saltuk ilini Anadolu Selçuklularına katmıştır.¹³⁹

¹³⁷ Kürkçüoğlu, s.85

¹³⁸ Teferruat için bkz. Gündoğdu, s. 19

¹³⁹ Kürkçüoğlu, s. 89-90; Münneccimbaşı, s.30 ; “Rükneddin Süleyman kardeşlerinin mülküne hakim olduktan sonra Erzenü'r-Rum (Erzurum)'u almaya tamah etti. Erzurum Melik Muhammed b. Saltuk b. Ali b. Ebu Kasımın oğlunun (Melik Alaaddin Melikşah) elinde idi. Saltuklular eski bir aile olup Erzurum uzun zamandan beri onların elinde bulunuyordu. Rükneddin Erzurum üzerine yürüdü. Şehre yaklaştığında şehrin hakimi Rükneddin'in kabul edeceği bir anlaşma yapacağına güvenerek onu karşılamaya çıktı. Fakat Rükneddin onu yakalayıp yanında bağladı ve Erzurum'a hakim oldu. Burasını mülkü olan Elbistan'a karşılık Mugiseddin Tuğrulşah b. Kılıçarslan'a verdi.”; Münneccimbaşı, *Camii'd-Diüvel-Selçuklular Tarihi II*, s. 210: “598 (1201-1202) yılında Gürcülere karşı gaza yapmak üzere hareket eden Anadolu Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleyman b. Kılıçarslan, Melik Alaaddin'in ülkesine uğradı ve onunla bir barış yapmak için huzuruna çağırdı. Alaaddin bu yılın 2 Şevval'inde (25 Haziran 1202) yanına geldiğinde onu yakalayıp ülkesini elinden aldı ve burasını Elbistan'a karşılık olarak

II. Tuğrul Şah, İzzettin Kılıç Arslan'ın 11 oğlundan biridir.¹⁴⁰ Kılıçarslan Danişmentlilerden Zülkarneyn oğlu Efridun'dan ele geçirdiği Elbistan'ı Mugiseddin Tuğrul şaha vermiş; O aynı zamanda saltanat mücadelesinde rol oynamış ve güçlü kardeş yanında yer almıştır. Keyhüsrev'in Tokat hakimi Süleyman Şah karşısında tahtı kaybetmesi üzerine bu hükümdar bir ara Elbistan'a gitmiş ve Mugiseddinin misafiri olmuştu. Devrin kaynaklarına göre Mugiseddin daha Elbistan'da iken üstün meziyetlere sahipti. 1196'da Konya Selçuklu tahtına Rükneddin Süleymanşah oturdu. Mugiseddin bu defa da ona bağlandı. 1201'de Malatya'yı Kayser Şah'tan alan Sultan daha sonra da Erzincan üzerine yürüdü yanında da Mugiseddin Tuğrul Şah da bulunuyordu.¹⁴¹ Rükneddin Süleymanşâh, 1202 yılında Saltuklu Beyliği'ni ilhâk ederek Erzurum'u Selçuklu sınırlarına kattı. Buranın idaresi ile Elbistan'da hüküm süren kardeşi Mugîseddin Tuğrulşâh'ı

kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah b. Kılıçarslan'a verdi. Çünkü Süleyman Elbistan'ı onun elinden almıştı. Böylece Erzenu'r-Rum'daki Saltukoğulları Devleti sona erdi. Hükümdarlığı devam eden Allah'ın şanı ne yücedir.”; İbn Bibi, El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umûri'l-Ala'iyye, Selçukname II. Tercüme, Çev: Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2014, s.103; ““Sultan daha önce de Erzurum sahibi Melik Aleaddin Saltuki'ye asker toplaması konusunda ferman göndermişti. Onun asker toplamada ve fermanın hükümlerini yerine getirmede ihmalkâr davrandığını öğrenince şahlar şahının vücudunun her yerini öfke tozları sardı. Derhal onun azli konusunda ferman çıkardı. O ülkenin topraklarını, kalelerini ve beldelerini her şeyiyle ondan alarak Gıyaseddin Tuğrulşah'a verdi...”; . Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Târih-i Güzde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Editör: Erkan Göksu, Bige Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015, s. 117: “.. Rüknü'd-din Süleyman'ın saltanatı Rum'da güçlendi. Daru'l-kilafe'den ona es-Sultanü'l-kahir lakabını verdiler. Rüknü'd-din Süleyman, Erzenü'r-Rum'u (Erzurum) ele geçirdi ve biraderzadesine verdi. Oradan Abhaz ve Gürcistan'a yürüdü.”; Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s 474: “ ...Rüknüddin buradan Erzenurum'a gitti. Melik Muhammed'in oğlu burada bulunuyordu. Bu zat Saltak'ın oğlu idi ve çok eski bir aileye mensuptu. Bunlar uzun bir zamandan beri Erzenurum'da hüküm sürüyorlardı. Buranın emiri tevazu içinde Rüknüddin'in yanına gitti ise de Rüknüddin onu yakaladı, hapse attı ve şehri aldı.”; Ayrıca bkz. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.64

¹⁴⁰ İzeddin Kılıçarslan'ın oğulları için bkz, Kazvini, s. 116

¹⁴¹ Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992, s.41

görevlendirdi ve onu “Erzurum Meliki” olarak atadı.¹⁴² Baygu, Sultan Rükneddin Süleymanşah’ın Saltuklu idaresini ortadan kaldırmasına sebep olarak şu bilgiyi vermektedir: *“İstanbul’un Latinler tarafından alınması üzerine Bizans İmparatoru Andrinikos Kominos’un oğullarından Aleksios’un merkezi Trabzon olmak üzere bir Rum krallığı kurması ve kardeşi Laskaris’in Amasya’ya doğru genişlemesi yüzünden, Amasya valisi olan Sultan Mes’ut Selçuki’nin torunu ergun Han bu halden endişeye düşerek Trabzon krallığının cenubunu çeviren, Erzurum Meliki Aleaddin ve Erzincan Meliki Muzafferiddin Mehmed ile bu krallığa karşı birleştiler. Bu beylerin birleşmesini haber alan Rükneddin Süleyman bunun günün birinde kendi aleyhine de olacağını düşünerek bunların hükümetine nihayet verdi.”*¹⁴³ İstanbul’un Latinler tarafından işgalinin 1204 tarihi olması bu bilgiye şüpheyle yaklaşmamıza sebebiyet verse de Sultan Rükneddin Süleymanşah’ın dönemin siyasi konjonktürüne paralel olarak Erzurum memleketini almasının; Anadolu Selçuklular için ehemmiyete haiz bir öncelik olduğu gerçeğini de karşımıza çıkarmaktadır.

Saltukluların yıkılışından faydalanan Gürcüler de bu sırada harekete geçmişler ve doğuda tehlike arz etmeye başlamışlardı. Selçuklu Sultanı ve Mugiseddin bu sebeple savaşmak ve düşmana gereken dersi vermek için Erzurum'dan hareket ettiler. Rükneddin Süleymanşah’ın Gürcülere karşı yaptığı bu sefer siyasi sebeplere bağlı olmakla birlikte bazı kaynaklarda duygusal sebeplerin de etkisi olduğu zikredilmektedir. Rivayete göre Gürcü kraliçesi Thamara aşık olduğu Süleymanşah’a bir mektupla evlenmek istediğini bildirmiş; Süleymanşah’ın onu reddetmesi üzerine Karaliçe asker göndererek sultana savaş ilan etmişti. Bunun üzerine Süleymanşah Gürcistan üzerine yürümüş bu sırada elçiler aracılığı ile karşılıklı olarak sert

¹⁴² Özen, s.259; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK Basımevi, Ankara 2000, s.24; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, c.II, s. 150: *“Sultan Süleyman’ın Anadolu’da durumu kuvvetlendi. Hilafet merkezi olan Bağdad’dan ona “Sultanü'l-Kahir” diye lakab verildi, sonra Erzurum’u da aldibir kardeşine verdi”*.

¹⁴³ Baygu, s. 41

ifadeler içeren mektuplarda gönderilmiştir. Bu mektuplardan birisinde Rükneddin; Kraliçe Tamara'yı şu cümlelerle tehdit etmiştir: “ *Gök kubbe altında yaşayan Sultanların en yücesi Allah'ın yeryüzünde gölgesi, meleklerle benzeyen ben Rükneddin, Gürcüler'in kraliçesi Tamara'ya bildiririm ki sen Gürcülerin kılıç çekmesine ve Allah'ın sevdiği Müslümanları öldürmeğe emir vermişsin. Şimdi ben Müslümanların adaletini yaymak ve Allah'ın bize tevdi eylediği kılıcı bir daha elinize almamayı sana ve milletine öğretmek maksadı ile bizzat geliyorum*”¹⁴⁴

Tamara (1185-1213), Zakaria Mkhargrdzelinin inşa ettirdiği Ahaltsikheli'den İvane ve Şalva'nın Türklere karşı gitmesini emretmiş; bu sırada Rükneddin Süleyman Şah Soğanlı dağlarına doğru ilerlemiş ve Bolostik denilen kale civarında Selçuklu ve Gürcü ordusu karşı karşıya gelmişlerdir. Daha önce arazide gizlenen Gürcüler atlı kuvvetlerin kumandanı Zakariya'nın emri ile hücumu geçip sultanı tuzağa düşürdüler.¹⁴⁵ Selçuklu ordusu ne olduğunu anlayamadan duraklamak ve kendilerine uygun yere çekilmek zorunda kaldılar. Bu yüzden ağırlıklarını da olduğu yerde bıraktılar. Hatta Rükneddin Süleyman Şah'ın çetresini taşıyan görevlinin atı çukura düştü sancağında yere düştüğünü gören Emirler efendilerinin de kazaya uğradığını zannettiler bir anlık duraklama ve hatalı anlama Selçukluların yenilgisiyle sonuçlandı. Savaşın kötü seyir takip ettiğini gören Rükneddin Süleyman Şah ise ricad emri vermiş; Sultan, Melik Mugiseddin, seçkinlerden (Havas) ve komutanlardan (ser-leşker) birkaçı ile birlikte Erzurum'a sığınmış sağ kalan askerler gelip kendisine katılsın diye burada birkaç gün beklemiştir.¹⁴⁶

Bolostik Savaşı'nda esir düşenler arasında Mengüceкли Behramşah da vardı esirler zelil vaziyette Gürcistan'a götürüldüler ve muhtelif kalelere kapatıldılar. Tamara ise Erzincan Hakimi Behramı Tiflis'te alıkoydu ve az sonra da bir at nalı fiyatına serbest bıraktı. Yakut el Hamevi ise Avnik bahsinde Gürcü-Selçuklu Savaşı'nın

¹⁴⁴ Kürkçüoğlu, s. 90-91

¹⁴⁵ Aksarayı, s.24: “*Gürcüler ona tuzak kurmuşlardı. Tuzağa dikkat etmedi..*”

¹⁴⁶ Savaşın teferruatı için bkz; İbn Bibi, s. 103-104;Konukçu, s.41

burada yapıldığını yazmakta ise de Gürcü kroniklerinin malumatı daha doğru olmalıdır.¹⁴⁷ Rükneddin Süleyman Şah Gürcüler üzerine çıktığı ikinci seferinde Konya-Malatya arasında şiddetli bir bağırsak hastalığına yakalanarak 6 Temmuz 1204'te vefat etmiştir. Kaynaklarda Gürcistan seferinde uğradığı bozgunun onun gururunun bir cezası; ani olarak ölümü ise kardeşi Mesud'un hayatına garanti vermiş olmasına karşın sözünü tutmamasının bir günahı olarak telakki edilmiştir.¹⁴⁸

Rükneddin Süleymanşah'ın vefatının ardından Konya tahtına ikinci defa Gıyasettin Keyhüsrev geçti. Onun devrinde Mugiseddin müstakil hükümdar gibi saltanat sürmeye devam etmiş olmasına karşın abisi Gıyaseddin'e de itaat etmiştir.¹⁴⁹ 1204'te Trabzon'daki Komnenoslar ile de komşu olmuştu. Gürcüler ise hasmane tutumlarını sürdürmekte ve zaman zaman Anadolu'ya doğru akıllarda bulunmakta idiler. Nitekim Abu'l Ferec'in kaydına göre İberyalılar (Gürcüler) 1205'te Azerbaycan'dan yola çıkarak bir çok kan dökmek suretiyle Halat'a (Ahlat'a) kadar gelmiş, burada büyük bir tahribata yol açmışlar ve buradan Erciş'e gelip, her tarafı yağma etmişlerdi. Bet Halat ve Erzenurrüm'a karşı karargah kurmaları üzerine Halat emiri, Erzenurrüm emiri olan Kılıç Arslan oğluna giderek buradan aldığı bir ordu ile İberyalılar (Gürcüler) ile har be tutuşmuş İberyalıların kumandanı olan Küçük Zahari/Zakari maktul düşünce de İberyalılar gerileyerek kendi memleketine gitmişlerdi.¹⁵⁰ İbnü'l Esir'de H. 601/1204-1205 yılı olaylarından bahsederken Ahlat olaylarına değinmekte ve şöyle söylemektedir: *“Gürcüler bu sene Ahlat'ı yağmaladılar. Erciş ve çevresine kadar geldiler. Şehri yağmalayıp çocuk ve kadınları esir aldılar. Beldeleri tahrip ettiler. Sonra Ahlat'a bağlı Hısnu't-Tin'e gittiler. Burası Erzenü'r-Rum sınırındaydı. Bunun üzerine Ahlat hakimi askerlerini toplayıp Erzenü'r Rum hakimi Kılıç Arslan'ın*

¹⁴⁷ İbn Bibi, s. 104-105; Konukçu, s.42

¹⁴⁸ Zeki Atçeken- Yaşar Bedirhan, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, Eğitim Yayınevi, Konya 2012, s.136; ayrıca bkz. İbn Bibi, s. 104-105

¹⁴⁹ Anonim, *Tarih-i Al-i Selçuk*, s. 39

¹⁵⁰ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s. 487

yanına gitti ve Gürcülere karşı ondan yardım istedi. O da bütün askerlerini onunla beraber gönderdi. Bu ordu Gürcüler üzerine yürüyerek onlarla savaştı. Gürcüler mağlup oldular. Önde gelen kumandanlarından Zakeriyya (Zakari) ölümler arasındaydı. Bu Gürcü kuvvetlerinin başkumandan o idi. Müslümanlar Gürcülerin yanında bulunan silah, at vs'yi ganimet aldılar. Bir o kadarını da esir aldılar ve bilahare ülkelerine döndüler.”¹⁵¹Burada ilginç olan ise Abu'l Ferec her ne kadar Kılıç Aslan oğlu demişse de İbnü'l Esir'in Erzurum hakimi olarak Kılıç Aslan lafzını kullanmasıdır. Tuğrulşah'ın Kılıç Arslan'ın oğlu olmasından kaynaklı müellifimiz böyle bir hataya düşmüş olmalıdır.

1207'de Mugiseddin Tuğrulşah Ahlat meselesi ile yakından ilgilendi. Son Ahlatşahlı İzzettin Balaban Meyyafarikin hakimi ve aynı zamanda Eyyubilerin başı olan el-Adil'in oğlu el-Melik Necmettin karşısında yenilgiye uğrayınca Ahlat kalesine kapanmak zorunda kamış¹⁵²; bir haberci ile Erzurum'daki eski dostu Mugiseddin Tuğrul'dan yardım istemişti. O da kalabalık bir ordu ile onun yardımına koşmuş ve Balaban'ı kurtarmıştır. Ancak ikisi birlikte Muş'a karşı karargah kurdukları ve şehri almak üzere oldukları bir sırada Mugiseddin Balaban'ı aldatmak suretiyle öldürtmüş Ahlat halkı hadiseyi öğrenince Mugiseddin'e karşı cephe almışlardı. Bunun üzerine biraz sonra Malazgirt kalesine giden Erzurum askeri burada da şehre giremedi. Ahlat ülkesinde vakit kaybetmek istemeyen Mugiseddin daha sonra Erzurum'a geri dönmüştür.¹⁵³

Bu olaylar olduğu esnada Selçuklu başkenti Konya'da taht değişikliği yaşanmaktaydı. Nitekim Gıyaseddin Keyhüsrev'in vefatının ardından 1209'da devlet erkanı şehzadelerden hangisinin tahta çıkarılması konusunda müzakereye koyuldular. Maraş meliki Nusrettin en büyük Şehzade üzerinde durunca İzzeddin 21 Temmuz

¹⁵¹ İbnü'l Esir, c. X, s. 71

¹⁵² Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s. 490: “...Arapların 604 (M.1207) yılında Melik Evhad babası Melik Adil'e haber göndererek Halat'ı almak için yardım istedi. O da büyük bir ordu ile birlikte Melik Eşref'i gönderdi..”

¹⁵³ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s. 490; Konukçu, s.42-43

1211'de tahta çıkarıldı.¹⁵⁴ Sultan Konya'ya geleceği sırada Tokat Meliki Aleaddin Keykubat öteden beri sıkı münasebette bulunduğu amcası Erzurum meliki Mugiseddin Tuğrul Şah'a, Tekfur Leon'a haberciler göndererek onları Kayseri'ye çağırılmış; Pervane Zabireddin İli'yi de güzel vaatlerle kendi tarafına çekmiş ve hediye ve armağanlarla her tarafa mektuplar göndererek kalabalık bir ordu ile Kayseri'ye varıp kardeşini kuşattı¹⁵⁵. Oldukça güç vaziyette kalan İzzeddin Keykavus, Malatya'da hizmetinde bulunmuş olan Emir Çaşnigir, Mübarizeddin Çavlı, Emir-i Ahur Zeyneddin Beşera ve Emir-i Meclis Mübarizeddin Behramşah gibi ümera ile istişare etmiş ve nihayetinde Kayseri hakimi ve şahnesi Celaleddin Kayser müttetikleri birbirinden ayırmanın mümkün olabileceğini hatta önce Ermeni kralını bu sözleşmeden ayıracağını söyledi. Onun fikri kabul edildi ertesi gün aldığı hediyeler ve akabinde çeşitli vaatlerle Ermeni kralının (Tekfur Leon) karargahına giderek ondan savaş alanından çekilmesi ricasında bulundu. Bunu kabul eden Tekfur hiç kimseye haber vermeden adamlarını geri çekerek ülkesine geri dönmüş; Bu yüzden amca ile yeğenin birbirine karşı güvenleri sarsılmış oldu. Nitekim Aleaddin, kardeşinin ondan habersiz Tekfurla anlaşıp onu diğer kardeşinin esaretine bırakacağını zannederken Mugiseddin de iki kardeşin Erzurum mülkünü almak için kendisine saldıracaklarını onu tuzağa düşürmek istediklerini düşünmüş ve nihayetinde Mugiseddin Tuğrul haber vermeden geceleyin kaçıp gitmiştir.¹⁵⁶

Mugiseddin Tuğrul Trabzon'daki Komnenoslar ile herhangi bir anlaşmazlığı yoktu. Ancak Bayburt ve yöresinde sınırda tahkimata devam etti. Kalede yeniden tamirat yapılmış ve buna dair kitabeler kazdırılmıştır. 1222'de Gürcistan'da durum karışık idi. Bu krallığın en güçlü şahsiyeti kraliçe Tamara 1213'te ölmüş yerine Giorgi geçmişti

¹⁵⁴ Konukçu, s.43

¹⁵⁵ İbn Bibi, s. 143

¹⁵⁶ İbn Bibi, s.146-147 Konukçu, s.42-43; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.69; Atçeken-Bedirhan, s.143; İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2012), s.93

fakat o da fazla saltanat sürememiş ve 1222'de kraliçe Rosudan Gürcü tahtına oturmuştu. Tamara gibi çağına damgasını vuran kraliçe Rosudan komşuları ile iyi münasebetler tesis etmeye karar verdi. O bir Selçuklu şehzadesi ile evlenmek sureti ile durumunu ve ülkesini emniyet altına almayı düşündüğünden bu sebeple güney batı komşusu Erzurum Selçukluları ile temasa geçti. İbnü'l Esir benzeri işitilmedik garip bir hadise olarak söyle kaydetmektedir: *"Gürcüler hanedanından bir tek kızın dışında hiç kimse hayatta kalmamış yönetim tamamen ona intikal etmişti. Bu kadın yönetimi ele geçirmiş devlet işlerini yürütmeye başlamış hükümdarlığını sürdürmüştü. Hanedandan birisini bulup onunla evlendirerek işleri gıyabeten yürütmek isteyen devletin ileri gelenleri böyle birini araştırmış, fakat bu işi yürütebilecek kimseyi bulamamışlardı. O sıralarda Selçukluların ileri gelen ailelerinden ve İslam hükümdarlarının o dönemde yaşayan en büyüklerinden birisi olan Erzenirrum Emiri Mugiseddin Tuğrul Şah b. Kılıçarşlan b. Mesut b. Kılıç Arslan'ın bir oğlu vardı. Tuğrul Şah bu Gürcü hükümdarı olan kadına haber gönderip oğlu ile evlenmesini teklif etmiş ancak Gürcü Devleti'nin ileri gelen adamları bunu kesinlikle kabul etmemiş böyle bir isteğe karşı çıkararak şöyle demişlerdi: Kesinlikle buna razı olmayız. Bir Müslümanın başımıza geçip yönetimi ele geçirmesine asla göz yummayız."* Gürcülerin böyle bir tavır takınmaları üzerine Tuğrul Şah onlara gönderdiği cevabı mektupta şunu demişti: *"Oğlum Hristiyan olacak ve o şekilde kraliçenizle evlenecektir."* Hristiyanlığa girmeyi kabul etmesi üzerine Gürcüler de buna razı olmuş Mugiseddin oğluna Hristiyan olmasını emretmiş, O da Hristiyanlığa girmişti. Mugiseddin'in oğlu Hristiyan olup Gürcü kraliçesi ile evlenmiş ve gidip Gürcülerin ülkesine yerleşmişti. Böylece Gürcü hükümdarı olmuş ve bu ülkenin yönetimini ele geçirdiği gibi Hristiyanlığa devam etmişti. Böyle rezaletten Allah'a sığınırız ve Cenabı Allah'ın sonumuzu hayırlı kılmasını ve iman üzere ölmeyi nasip etmesini niyaz ederiz. Amellerimizin hayırlı olmasını temenni ettiğimiz gibi son nefesimizi

*imanla vermeyi Allah'tan diler, O'na kavuşacağımız günde tevhid akidesiyle ölmeyi nasip etmesini temenni ederiz..*¹⁵⁷ Cahen ise Tuğrulşah'ın Rosudan'ın yanında müzakerelerde bulunmak için veya rehin olarak yanında bulunan oğullarından birisinin Hristiyan olması koşuluyla evlenme önerisine kabulü çok zor olmasına karşın boyun eğdiğini kaydetmektedir.¹⁵⁸

İbnü'l Esir daha sonrasında şöyle devam etmektedir sözlerine: *“Bu Gürcü kraliçesi Gıyaseddinin oğlu ile evlenmiş olmasına rağmen emrindeki kölelerden birini seviyordu, ancak kocası onun yaptığı bütün bu rezaletleri işitip durmasına rağmen aczinden dolayı sesini çıkarmıyordu. Nihayet bir gün hanımının yanına girince onu o sevdiği kölesi ile birlikte aynı yatakta bulmuştu. Buna son derece kızmış ve böyle davranmasını engellemeye çalışırken kraliçe ona söyle demişti “Ya buna razı olursun veyahut da istiyorsan bunu etrafa yayabilirsin.” Kocası ise bundan asla razı olmayacağını söylemişti. Bunun üzerine kraliçe kocasını başka bir şehre nakil ettirerek onu hapse arttırmış ve herhangi bir davranışa girmesini engellemek üzere tedbirlerini alıp kapısına adamlar dikmişti. Diğer taraftan Alan ülkesine adamlar gönderip orada bulunan son derece yakışıklı iki erkeği çağırmış güzelliklerinden ve yakışıklılıklarından söz edilen bu iki adamı huzuruna çağırarak onlardan biriyle evlenmişti. Böylece Muğiseddin Tuğrul Şah'ın oğlu bu Gürcü Kraliçesi yanında esir durumunda kalmıştı. Nihayet Kraliçe onu tamamen terk etmiş bulunuyordu. Bu olaydan sonra yine Gürcü Kraliçesi, Gence şehrinde bulunan bir Müslüman'a haber bir gönderip Hristiyan olduğu takdirde kendisi ile evlenmek istediğini bildirmiş, fakat bu Müslüman adam kraliçenin teklifini reddetmişti buna rağmen Gürcü kraliçesi bu Genceli Müslüman ile evlenmiş bulunuyordu....*¹⁵⁹

İbnü'l Verdi'nin esrinde ise hadise şöyle nakledilmektedir:

“Bu sene (620-1223-1224)Gürcü hükümdarı vefat etti. Onların başında hanedandandan kalan bir kadın vardı. Erzurum sahibi

¹⁵⁷ İbnü'l Esir, c. X, s.267; Konukçu, s.43-44;

¹⁵⁸ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.81

¹⁵⁹ İbnü'l Esir, c. X, s. 267-268; Konukçu, s.44

Mugiseddin Tuğrul Begşah es-Selçukî elçi göndererek orada kendi adına hutbe okunmasını istedi. Fakat onlar, Hristiyan olmadığı takdirde böyle bir şey olmayacağını söylediler. Bunun üzerine Mugiseddin oğlunu görevlendirdi ve o Kerec'e (Gürcü ülkesine) giderek Hristiyan oldu ve o kadınla evlendi. Fakat bu kadın Mugiseddin'in oğlu olsa da emrindeki kölelerden birine aşıkta. İbn Tuğrul Begşah (olanları duysa da) bir şey yapmaya gücü yetmiyordu. Bir seferinde haremine girdiğinde karısını o köle ile yatakta yakaladı. Bunun karşısında o sabremedi ve çok kızdı. Karısı onu yakalatıp başka kalelere (naklederek oralarda hapsetti). Sonra yanına yakışıklılıkları ile meşhur iki adam getirdi ve onlardan biri ile evlendi..”¹⁶⁰ Kaynaklarda sebepleri farklılık arz etse de sonuç itibariyle Mugiseddin Tuğrulşah'ın oğlu Gürcistan'a Hristiyan olarak gitmiş, eşi tarafından aldatılmış ve esir muamelesi görmüştür burada.

Bu döneme ait iki kitabede Baybut'un 610/1213'te Erzurum'a 625/1227-28'de Erzincan'a bağlı olduğu görülmektedir. Bu değişikliğin nedeni olarak Trabzon'daki bozgunun mu yoksa Behramşah ile Keykavus ile Keykubat arasındaki ittifakla mı alakalı olduğu kesin olarak bilinmese de Tuğrulşah'ın 1212'de Keykubat ile hareket etmesinin O'nun Anadolu işlerine karıştığı kanaatini oluşturmaktadır.¹⁶¹ Mugiseddin Tuğrul Şah'ın ilk işi Pasinlerden Gürcüler'i çıkararak Saltuk'un yaptırmış olduğu Hasankale, Avnik, Zivin, Micingert kalelerini yeni baştan tamir ederek içlerine kafi miktarda asker yerleştirdikten sonra, o sırada Erzurum'u kuzeyden tehdit eden Trabzon Rum krallarına karşı müstahkem bir mevki haline getirdiği Erzurum ve Bayburt Kalelerini yeni baştan çok esaslı bir surette yaptırdı.¹⁶²

Mugiseddin Tuğrulşah Selçukluların ileri gelen ailelerinden ve İslam hükümdarlarının bu zamanda yaşayan en büyüklerinden biri

¹⁶⁰ İbnü'l Verdi, s. 112-113; ayrıca bkz., Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa- Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, c.II, Sadeleştiren ve Baskıya Haz: Metin Muhsin Bozkurt, Çile Yay., trsz.,s.893

¹⁶¹ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 81

¹⁶² Solmaz, s.237

olarak; çeşitli evlilikler yolu ile siyasi dengeler kurmaya çalışmıştır. Ahlatşah Seyfettin Bektemur'un kızı ile izdivaç yapmış. Bundan başka Mengücek oğlu Fahrettin Behramşah'ın kızı "hatun"u zevceliğe kabul etmiş idi. Ebu'l Feth, Ebu'l Haris, Melik, Şah Melik el-Alem, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el Mücahid, el-Murabıt ve Melik-i Bilad-ı Rum ve'l Ermen gibi şereflendirici lakaplar taşımıştır kendi adına kestirdiği paralarda Halife en-Nasır adını zikretmiştir bundan da Erzurum'da devlet Darphanesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ispir'de Çarşı Camii'nde saltanatı esnasında Emir Şemsettin Atabek Erdem tarafından inşa ettirildiği kitabesinden anlaşılmaktadır.¹⁶³

Mugiseddin Tuğrulşah başa geçer geçmez ilk iş olarak Pasinler'den Gürcüleri çıkararak Saltuk tarafından yaptırılan Hasankale, Avnik, Zivin, Micingirt kalelerini yeni baştan tamir ettirmek suretiyle içlerine kafi miktarda asker yerleştirmiş; akabinde Erzurum'u Şimal'den tehdit eden Trabzon Rum krallarına karşı müstahkem bir mevki haline getirdiği Erzurum ve Bayburt kalelerini yeni baştan çok esaslı ve metin bir şekilde tahkim ettirmek olmuştur.¹⁶⁴ Hatta şehrin içerisine laik ve dini mebani ile süslenmişse de zamanla, harpler dolayısıyla bunlar harap olarak bugün ortadan kalkmıştır. Erzurum Kalesi'ne birçok ilaveler yaptığı, harap yerlerini tamir ve tecdit ettiği muhakkak olan fakat, kitabeleri bize kadar gelmediği için nereleri, hangi senelerde yapıldığını bilemediğimiz Mugiseddin Tuğrul¹⁶⁵ uzun müddet Melik lakabı ile Erzurum'da hakim olmuş ve ölümü üzerine yerine oğlu Rükneddin Cihanşâh geçmiştir.¹⁶⁶ Mugiseddin Tuğrul Selçuk Sultanları içinde hatırı sayılır bir derecede yararlılık göstermiş, sahip olduğu Erzurum vilayetini Ahlat hududundan Amasya'yı da bir aralık sınırlarına dahil etmek suretiyle büyük bir vilayete hükmetmiştir. Eyyübilerle ve daha ziyade gürcülerle bitmek bitmez savaflara girişmiş, memleketin yüksek menfaati uğruna oğlunu Hristiyan yaptırarak, Gürcistan'a dahi

¹⁶³ Konukçu, s.45

¹⁶⁴ Baygu, s. 41-42

¹⁶⁵ Solmaz, s.238

¹⁶⁶ Yınanç, "Erzurum-Tarih", s. 349

hükmetmeye yeltenmişti. Nitekim o bu hususta ulemanın itirazlarını dahi dikkate almamıştır.¹⁶⁷

Aleaddin Keykubat'ın Erzurum'u ele geçirmesi öncesi bilgiler çok ayrıntılı olmasa da Mugiseddin Tuğrulşah'ın genel siyasetinin el-Adil'in oğullarıyla çatışmak suretiyle Erzurum'daki siyasetine başlaması daha sonrasında ise Mugiseddin'in Adiloğulları arasındaki çatışmalarda ne müttefik ne de düşmanca bir siyaset gütmüştür. Onun, dikkatini daha ziyade Trabzonlular ve Gürcülere çevirdiğini görmekteyiz.¹⁶⁸ Bazı kaynaklarda Aleaddin Keykubat başa geçtiğinde Melik Tuğrulşah'ın onun hakimiyetini tanımadığı Keykubat'ın ise Melik Eşref'le anlaşma yaparak o tarafı güvence altına aldığı zikredilmektedir.¹⁶⁹

Rüknedin Cihanşâh Dönemi

Cihanşâh'ın devri, Doğu Anadolu tarihinde mühim olayların meydana geldiği bir devir olarak hatırlanmaktadır. Şöyle ki; dönemin önemli simâlarından Celâleddin Harezşâh, kısa sürede İran, Azerbaycan ve Gürcistan'ı ele geçirerek yeni bir devlet teşkil etmişti. Yeni konjonktürde Cihanşâh, onunla dostluk kurup işbirliği yaparak onu amcası Alâeddin Keykubat'a karşı kışkırtmaya başladı. Selçuklu-Eyyübî güçleri ile Harezşâh arasında 1230 yılında yapılan Yassıçemen Savaşı, Harezşâh'ın ve onun mâiyetinde bulunan Cihanşâh'ın yenilgisi ile sonuçlandı. Hızlı bir şekilde Erzurum'a doğru ilerleyen Alâeddin, şehri¹⁷⁰ zaptetti. Böylelikle Erzurum doğrudan Selçuklu topraklarına katılmış oldu. Bu başarının ardından Alâeddin Keykubat, Celâleddin Harezşâh'ın 1231 yılındaki ölümü ile bölgede başıbozuk bir halde gezen Harezm askerlerinin yarattığı kargaşayı önlemek için onları Erzurum bölgesine yerleştirdi. Stratejik olarak önemli bu kente başarılı emîrlere Mübârizüddin Çavlı'yı

¹⁶⁷ Baygu, s. 47

¹⁶⁸ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.81

¹⁶⁹ Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, s. 880

¹⁷⁰ Özen, s.259

sü-başı olarak atadı. Yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı Erzurum başta olmak üzere sınırdaki kent ve kaleleri tahkim ettirdi, çeşitli savunma tedbirleri aldırdı. Türkler tarafından fethedildikten 1242'deki Moğol istilâsına kadar emniyet ve huzurun hakim olduğu, ticaret yolları üzerinde bir alış-veriş merkezi olan Erzurum, çok zengin ve refah seviyesi yüksek bir kent olmuş, Anadolu'nun en büyük kentlerinden biri haline gelmiştir¹⁷¹

Aleaddin Keykubat'ın Erzurum'u ilhak etmesi hadisesine geçmeden evvel dönemin siyasi gelişmelerine kısaca değinmek gerekir. Nitekim bu asır Moğolların gittikçe güç kazanıp İslam beldelerine yürüyüp ciddi bir kıyım ve tahribat yaptıkları bir asır olarak hafızalara kazınacaktır.

¹⁷¹ Özen, s.260

II. BÖLÜM

MOĞOL İSTİLASI ÖNCESİ ERZURUM

Cengiz Han Önderliğinde Moğollar'ın İslam Beldelerini İstilaları

Bilindiği gibi, İslâm ülkeleri üzerine olan Moğol istilâsının ilk dalgasında hedef, Harezmsâhlar Devleti olmuştur. Bu konuya geçmeden evvel Moğollara diğer milletlerin bakışı hakkında şu müverrihlerin satırlarının bize Moğollar hakkında gerekli bilgileri vereceği kanaatindeyiz. Cengiz döneminde Şamanist olan Moğollar hayvanlarına nasıl davranıyorlarsa yendikleri topluluklara, ellerine geçirdikleri insanlara da aynı biçimde davranıyorlardı. Durum onlara bakmalarını gerektirirse bakıyor, öldürmelerini gerektirirse öldürüyorlardı¹⁷².

Bu durumu en iyi ifade edenlerden olan Aknerli Grigor onlar hakkında bahsederken Okçu Millet tabirini uygun görmüş ve Moğolları şöyle betimlemiştir: “*Şimdi, bölgeye ilk defa Moğolların eşkalini de tarif edelim. Çünkü ilk defa yukarı memlekete gelenler insana benzemiyorlardı; korkunç ve tarifi mümkün olmayan bir görüntüye sahiptiler. Bunların başları öküz başı kadar büyüktü; gözleri kuş gözü gibi küçük, burunları kedinin ki gibi yassı, çeneleri köpek çenesi gibi çıkık, belleri karıncanınki gibi ince, bacakları domuzunki gibi kısıydı ve hiç sakalları yoktu. Bunlar bir arslan kadar güçlüydüler; sesleri kartal çığlığına benziyordu. Moğollar hiç beklenmeyen bir yerde aniden ortaya çıkıverirlerdi. Kadınları, bir diba şal ile örtülmüş başlık giyerler, geniş yüzlerini de zehirli bir zamkla sıvalarlardı. Bu kadınlar çok doğurgan olurlar, çocuklarını kurt gibi beslerlerdi. Ömürleri üç yüz(!) yıl sürdüğü için ölümü bilmezlerdi. Asla ekmek yemezlerdi. İşte ilk defa yukarı memlekete gelenler böyle insanlardı.*”¹⁷³

¹⁷² William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s. 377

¹⁷³ Aknerli Grigor, s.15-16

Bir başka müverrih Kiragos ise Moğolları şöyle aktarmaktadır bize: “Manzaraları dehşetengiz ve müstekreh idi. Pek azı müstesna olmak üzere hemen hep sakalsız idiler. Dudak ve çenelerinde sayılabilecek kadar az kıl vardı. Gözleri küçük ve çekik, sedaları ince ve keskin idi. Tatarlar uzun müddet yaşayan ve mukavemet eden bir unsurdur. Erzakları mebzul (bol) olduğu zaman gayr-i kabil-i teskin bir hırs ve iştiha ile yiyip içiyorlardı. Bilakis yokluk içinde buldukları vakit açlığa kolayca tahammül edebiliyorlardı. Her cins hayvan eti ile tagaddi (beslenme) ederlerse de beygir etini hepsine tercih ediyorlardı. Hayvanı iri parçalara ayırdıktan sonra tuzsuz olarak haşlıyor veya kızartıyorlardı. Anı müteakip küçük küçük keserek tuzlu suya batırıp yiyorlardı. Bazıları deve gibi diz çökmüş bazıları da oturmuş oldukları halde yiyorlardı. Esna-ı teamda efendi ile hizmetçisinin hissesi müsavi idi. Kumusi-kırmızı veya şarabı içerken içlerinden birisi eline büyük bir kap alıyor ve küçük bir kadehe boşaltarak içiyor idi. İçkiyi evvela semaya bade sırasıyla şarka, garba, şimal ve cenuba doğru fırlatıyordu. Bu ayş (keyif alma) ve nuşi-i(tatlı) müteakib kadehten biraz içerek başlıca rüesaya takdim ediyordu. Tatarlara yiyecek veya içecek bir şey getirilince evvela bunu ikram edene tattırıyorlardı. Maksatları bunda zehir bulunmadığına kanaat getirmektir. İstedikleri kadar kadın alabilirlerdi. Zevceleri meyanında zina işleyenleri bilamerhamet katl ile ve tecziye (cezalandırma) ettikleri halde kendileri hariçte yabancı kadınlarla veya bilâtefrik (ayırmaksızın) istedikleri kadınlarla münasebette bulunmakta beis görmezlerdi. Başkaları tarafından sirkat (hırsızlık) vukuuna hiç tahammül edemezlerdi. O derecede ki buna cüret edenleri hunharane bir surette öldürürlerdi.”¹⁷⁴

1248 tarihli anonim bir el yazmasında ise: “Kuzeydoğudan ilk defa gördüğümüz yabancı ve vahşi bir halk görüldü. Kutsal keşiş Nerses bizim suçlarımızdan dolayı Allah’ın onları üzerimize gönderdiğini kederle söylüyordu. Dolayısıyla biz “Okçu halkın”

¹⁷⁴ Edward Dulaurier, “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar”, *Türkiyat Mecmuası*, II, İstanbul 1928, s. 172-173

(Onlar Torgom ve Agar'ın evlatlarıydı, onları “keskin ve hafif” veya “Tur” ve “Ar” diye adlandırıyorlardı ki buradan Tatar kelimesi ortaya çıkmıştı) felaketlerine maruz kaldık. Onlar Sion'un oğullarına cesurca hücum ettiler ve tutsak aldılar ve köle ettiler.”¹⁷⁵ ifadeleri yer almaktadır.

Moğolları bu denli harekete geçiren etmeni ise ünlü şarkiyatçı Bockelman'ın satırlarında buluyoruz: “...Çin İmparatorluğu'nun kuzey hudutlarındaki göçebe Moğolları ve balıkçılıkla avcılıkla geçinen kuzeydeki akraba kabileleri toplayıp harekete getiren ve onları ırklarına has kan dökücü vahşetle, kudurgan tahripkarlıkla eski medeniyet merkezlerine saldırtan Cengiz Han'ın kudretli şahsiyeti amil olmuştur.”¹⁷⁶

Bu kadar korkunç ve dehşetli bir millet olarak kaynaklarda yer alan Moğolların batıya yönelmeleri ve Anadolu Selçuklu devleti ile sınır olmaları hadisesine kısaca değinmek gerekirse; 1215 yılında Cengizhan¹⁷⁷ başkanlığında Moğol ordusunun Pekin'i ele geçirmesi üzerine Harzemşah; bu haberin doğruluğunu teyit amacıyla Bahaeddin Razi başkanlığında bir elçilik heyetini Moğollara gönderir. Pekin'deki manzara oldukça feci idi. Nitekim Kin hanedanı imparatoru esir alınmış, her tarafta müthiş bir tahribat yapılmış, öldürülenlerin kemikleri bir dağ gibi yığılmış, cesetlerin çürümesi sebebiyle baş gösteren hastalıktan Bahaeddin'in arkadaşlarından bazıları ölmüşlerdi. Elçileri nezaketle kabul eden Cengiz Han kendisini doğu hükümdarı Harezmsah'ı da batı hükümdarı saydığını aralarında sulh ve dostluk olmasını ve tüccarların bir ülkeden diğerine serbestçe seyahat etmelerini arzu ettiğini O'na bildirmelerini emretmişti. Ancak Harezmsah'ın böyle bir dostluğu arzu etmediği bu elçileri gönderme

¹⁷⁵ Bkz. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s.249

¹⁷⁶ Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I (1. ve 3. Kısımlar)*, Çev: Neş'et Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, s.225

¹⁷⁷ Cengiz Han'ın Moğollar'ı tek bir çatıda toplaması ve seferleri için bkz. Ebü'l Frerec İbnü'l İbri, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, Türkçeye çev., Şerafeddin Yaltkaya, TTK Basımevi, Ankara 2011, s.5 vd.; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. III, s. 205-210

gerekçesinin ise Cengiz Han hakkında bilgi edinmekten öteye geçmeyeceği aşikardır.¹⁷⁸

Harezmşahlar Devleti ve Moğollar

Kaynaklar ittifakla Cengiz Han'ın Müslüman coğrafyasına yönelme sebebini Otrar olayına bağlamaktadırlar. Moğollar tarafından Sultan'ın topraklarında ticaret yapmaları için gönderilen kervandakilerin Otrar valisi İnalçuk tarafından esir alınıp mallarına el konulması ve daha sonrasında Sultan'ın emriyle esirlerin öldürülmesi üzerine Cengiz Han yönünü batıya çevirmiş ve Müslümanlar üzerine sefere karar vermiştir.¹⁷⁹ 1240 tarihli Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde de Cengiz Han'ın Müslüman coğrafyasına yönelmesi hadisesinin gerekçesi olarak Uhuna idaresinde gönderilen yüz kişilik bir elçi heyetinin Müslümanlar tarafından alıkonularak öldürülmesini gösterilmektedir.¹⁸⁰

Harezmşâh Alâeddîn Muhammed (1200-1220)¹⁸¹, büyük Moğol ordusu karşısında askerî gücünü bölmesi ve bölünmüş kuvvetleri de iyi kullanamaması yüzünden ağır bir yenilgiye uğramıştır.¹⁸² Sultan Muhammed'in askerlerinin Cengiz Han'ın askerlerinden yaklaşık 400 binden fazla olmasına karşın Sultan'ın ordusunun nizam ve

¹⁷⁸ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kronik Yay., İstanbul 2017, s. 407-408

¹⁷⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2013, s. 116-118; Otrar hadisesi için ayrıca bkz. Ebü'l Frerec İbnü'l İbri, s. 8; Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev: Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 2011, s.31-32; Abraham Constantin d'Ohsson, *Moğol Tarihi*, Türkçesi: Bahadır Apaydın, İstanbul 2008, <https://archive.org/details/A.KonstantinOhssonMogolTarihi>, erişim tarihi 04.12.2019; s. 94

¹⁸⁰ Teferruat için bkz. Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan- Ch'api-shi)*, (Yazılışı:1240) ,I. Tercüme, Türkçeye Çev: Ahmet Temir, Ankara 2016, s. 174 vd.; Ayrıca bkz. Barthold, s. 409 vd.

¹⁸¹ Ebü'l Frerec İbnü'l İbri, s. 8: "Harezm Şahlardan Tekeş'in oğlu Sultan Mehmed.."

¹⁸² Savaşın Teferruatı için bkz, Cüveyni, s.119-120; Spuler, s.34-36

intizamdan yoksun oluşu, kalplerinde savaş aşkının bulunmaması ve aynı zamanda Sultan Muhammed'in de korku ve kararsızlık yaşaması savaşın kaybedilmesindeki en mühim nedenler arasında gösterilmektedir.¹⁸³

Bu yenilginin sonucu olarak başta Harezm, Mâverâünnehir ve Horasan olmak üzere İran'ın büyük bir kısmını kaybetmiş ve bunun sonucunda da Harezmsâhlar Devleti çökmüştür (1220). Doğu İslâm dünyasının en büyük ve en gelişmiş şehirleri birer birer tahrip edilmiş, yağmalanmış ve sonunda da her biri alevlere teslim edilmiştir. Savunmasız kalmış olan halk kitleleri ise ağır bir katliama tâbi tutulmuştur. Sultan Alâeddîn Muhammed, bu hengâme sırasında kaçarken büyük bir ızdırap ve yalnızlık içinde ölmüş; yerini de vasiyeti gereğince yetenekli ve cesur oğlu Celâleddîn Mengüberti almıştır.¹⁸⁴ Bu hadise ile birlikte Moğolların sür'atle batıda ilerlemesi devam edecektir. Nitekim Moğolların bu kanlı ve vahşet dolu ilerleyişi oldukça duygusal ifadelerle gerek İslam kaynaklarında gerekse Ermeni Müverrihlerin eserlerinde yer alacaktır. Nitekim Aknerli Grigor¹⁸⁵ ve Müverrih Vardan¹⁸⁶ Moğol ilerleyişine eserlerinde oldukça yer ayırmışlardır.

¹⁸³ D'ohsson, s. 96

¹⁸⁴ İbn Bibi, s. 369; Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışımı Değiştiren Ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.37, 2015, s.39

¹⁸⁵ Aknerli Grigor, s.15-16: "*O müthiş millet, dünyada bize hakim olacaklarına dair Allah'ın iradesine vakıf olunca, askerlerini topladı ve İranlılara karşı yürüdü. İranlılar'a ait küçük bir şehri ele geçirdiyse de İranlılar kısa sürede güçlerini toplayarak şehirlerini geri aldılar. Hatta düşmanlarına ait bazı şehirleri bile ele geçirdiler.*¹⁸⁵ *Moğollar, Okçu milletin yaşadığı her yere haber göndererek, İranlılara tekrar saldırdılar, bu defa onları yendiler ve şehirlerini, bütün mal ve mülklerini ele geçirdiler. Bütün bunlar yapıldıktan sonra, Moğollar, Cengiz Han adı verilen hanlarından aldıkları yeni bir emirle Ağuvan'a ve Gürcü ülkesine saldırdılar. Gürcü kralı, Moğolların üzerine yürüdüğü haberini alır almaz, altmış bin atlıdan oluşan bir ordunun başına geçerek, Terunagan Kalesi'nin karşısında yer alan ve Gotman denilen büyük ovada savaş pozisyonu aldı. Savaş başladığı sırada, Manasagomk reisi Hamidavla, hak düşmanı şeytanın tahrikiyle, beslediği bir kinden dolayı, Atabeg İvane'nin atının diz sinirlerini kesti. Bu dönemde, Gürcü kralı Laşen*

ölmüş ve David adlı bir oğlu ile Uruzukan isminde bir kızı kalmıştı. David, Rum Sultanı'nın elinde esir ve hapiste olduğu için, kız kardeşi Uruzukan, Atabeg unvanını almış olan İvane'nin naipliğinde krallığın başına geçmiş bulunuyordu. Moğolların saldırı haberi duyulunca, İvane, Gürcü Krallığının atlı kuvvetini alarak Gag'a, Ptlu Zakare'nin oğlu büyük ve zeki Prens Vahram'ın yanına geldi ve onu da kendi askerleri ile beraber alarak Moğollara karşı yürüyüşe geçti. Kuvvetli ve büyük Prens Vahram sağ, İvane ise sol kanadı idare ediyordu. İşte iki tarafın tam da savaşa başladıkları sırada, yukarıda bahsedildiği üzere, hain Hamidavla'nın eliyle işlenen cinayet meydana geldi. Okçu millet, Gürcü ordusunun içine düştüğü kargaşayı görünce daha da cesaretlendi; Gürcü süvarilerine hücum etti ve onları acımasızca kılıçtan geçirdi. Sağ kanada kumanda eden Gag senyörü Büyük Prens Vahram, Moğolları acımasızca kıran hücumlarını akşama kadar devam ettirerek, Sağam Ovası Moğol askerlerinin cesetleriyle baştan aşağı doluncaya kadar onları kılıçtan geçirdi. Gag prensi Vahram, krallık ordusunun uğradığı hezimetini duyunca çok üzüldü ve savaş alanını terk ederek, Karherts adı verilen kendi kalesine çekildi. Bu olay Ermeni takviminin 663. (1214) yılında meydana gelmiştir. Üç yıl sonra, Moğollar tekrar gelerek Gantsag (Gence) şehrini ele geçirdiler. Şehir halkını hiç acımadan kılıçtan geçirdikten ve büyük miktarda ganimet, esirler ve servet ele geçirdikten sonra ülkelerine geri döndüler.

Cengiz Han'dan alınan yeni bir emirle, üç reis, tekrar Ağuvan ve Gürcü memleketleri üzerine yürüyerek birçok şehir ve kaleleri ele geçirdiler. Bu reislerden ilkinin adı Çarma Han (metinde Çorman), ikincisinininki Benal, üçüncüsününinki de Mular idi. Bunlar, sayısız atlılarla kaleleri kuşattılar. Daha önce ele geçirdikleri Gantsag (Gence)'in yakınında bulunan Şamkor'u ele geçirdiler. Sagam'ı, Karherts'i, Tereven'i, kral ikametgahı olan Gardman Şatosu'nu, Erkevank'ı ve Mıdzpınabert Kalesi'ni aldılar. Yine kuşatma ile, sultan makamı olan Tavuş Şatosu'nu, Terunakan ve Norbert (Yenikale)'i ele geçirdiler. Büyük Vardapet'in bir ok eşya ile dolu mağarasını da aldılar ve şanlı Vardapetimiz Vanagan'ı öğrencileriyle birlikte esir alıp götürdüler. Bu duruma çok üzülen şehir halkı fidye olarak birçok mal ve altın vererek Vardapet'i ve öğrencilerini kurtardılar. Bu Moğol saldırılarından sonra, dirayetli Ermeni ve Gürcü prensleri, Allah'ın Moğollara ülkelerini fethetmeleri için kudret ve zafer nasip ettiğini anladılar ve barış imzalayarak Moğol hakimiyeti altına girmeyi kabul ettiler, vergi yani mal ve taşar vermeyi ve atlılarıyla birlikte onların götürdükleri yerlere gitmeyi taahhüt ettiler. Moğollar yapılan bu anlaşma gereği katliama son verdiler ve tahribatı durdurdular. Ardından ülkeleri olan Muğan'a geri döndüler. Ancak ele geçirdikleri bütün kaleleri yıkması için, Karaboğa (metinde Ğara Buğa) adlı bir reisi geride bıraktılar. Karaboğa bir zamanlar Araplar tarafından büyük harcamalar yapılarak inşa edilmiş olan sağlam kaleleri temelinden yıktı. İşte olaylar bu şekilde cereyan etti.”

Nitekim Müverrih Aknerli Grigor: *“Bu dönemde çekilen sıkıntı ve musibetlerin hangisini yazayım? Baba ve anaların çocuklarından ayrılmalarını mı? Sevgili ve akraba muhabbetlerinin ortadan nasıl kalktığını mı? Malların gasp edilip, güzel evlerin yıkılmasını mı? Analarının koynundaki çocukların kesilmelerini mi? Yakışıklı ve zarif gençlerle, kızların çırılçıplak ve yalın ayak bir şekilde esir edilmelerini mi? Vay benim fani başıma! Bütün bunlar günahlarımızdan dolayı başımıza gelmiş olmalı. Bağışlayıcı ve sabırlı Tanrı kendi mübarek kanyla kurtardığı insanlara yardım etsin.”*¹⁸⁷ İfadeleriyle bölgede çekilen sıkıntıları acı bir üslupla kaleme almıştır.

Moğollar bahsine İslam kaynaklarında da ayrı bir bölüm eklemiş ve onlardan bahsederken duygusal ifadeler kullanmışlardır ki İbnü'l Esir¹⁸⁸ ve Suyuti¹⁸⁹ bunlardan sadece bir kaçıdır. Moğollar'ın

¹⁸⁶ Müverrih Vardan, s.222: *“Hakikaten de ertesine, 1220 tarihinde, korkulan şey aynen vuku buldu. Acayip sima ve dile malik olan Muğal ve Tatar namında bir millet, Çini Maçin'den kalkarak, Albani tarafından ve ova tarikile Kukarların memleketine girdiler. Bunlar yirmi bin kişi zannolunurdu. Buldukları insanları öldürür ve tekrar süratle geri dönerlerdi...”*

¹⁸⁷ Aknerli Grigor, s.19

¹⁸⁸ İbnü'l Esir, c. X, s. 210-212: *“Tatarların, diğer adıyla Moğolların İslâm diyarına girişleri hadisesini kaleme almaktan yıllarca çekinip durdum. Bu olayları kaydetmeyi hiç de istemiyordum. Bazen bunu yazmanın gereğine inanıyor, bir adım ileri atarken iki adım geri atıp vazgeçiyordum. İslâm'ın ve Müslümanların ölüm haberlerini ve başlarına gelen büyük felâketi yazmak kimin kolayına gidebilir? Kim bu büyük felâketin yazılmasını ve anlatılmasını kolay görebilir? Keşke annem beni doğurmasaydı, keşke bu büyük felâketten evvel ölüp gitseydim! Adım ve sanım . unutulsaydı da bu olayla karşılaşmasaydım, böyle bir olayı yaşamaydım! Yakın dostlarımdan bazıları sürekli olarak Moğolların İslâm diyarını istilasını yazmam hususunda bana ısrar edip duruyor ve teşvik ediyorlar, ben ise bu büyük felâketi kaleme almaktan sürekli çekinip duruyordum; fakat sonunda böyle mühim bir tarihî olayı yazmamanın da bir fayda sağlamayacağım kabul ettim. Bu büyük ve dehşet verici olay, muazzam musibet gün ve gecelerimizi kararttı, hayatımızı perişan etti, bölgede yaşayan bütün insanları ve özellikle Müslümanları kökünden kazıdı. Şayet birisi çıkar da: "Cenabı Allah'ın Hz. Âdem'i yarattığı günden bugüne kadar bu büyük felâketin benzeri görülmemiş ve yaşanmış değildir." derse mutlaka doğru söylemiş olacaktır. Moğol istilâsı felâketini yazan tarihler bu olayı bütün dehşetiyle ne kadar anlatıp dursalar yine le kıyısından kenarından geçmemişlerdir diyebilirim. İnsanoğullarının yeryüzünde yaşadığı en büyük musibet ve felâketlerden irisi olarak*

Buht Nassar'ın İsrailoğulları'na karşı giriştiği katliam ve Kudüs şehrini tahrip etmesi olayı kaydedilir. Bu lânetli heriflerin tahrif ettiği ve Müslümanların başına getirdiği felâket ne İsrailoğulları'nın başına gelen felâkete benzer, ne de Kudüs'ün tahrip edilmesine. Harabeye çevrilen her bir şehir Kudüs'ün başına gelen felâketi yaşamıştır. Müslümanlardan öldürülenlerin sayısı İsrailoğulları'ndan öldürülenlerle kıyaslanamaz. Moğolların bir şehirde öldürdükleri Müslüman sayısı belki yeryüzünde yaşayan bütün Yahudilerin toplamından çok daha fazla idi. Cenab-ı Allah'tan temennimiz, bu dünya ayakta durduğu müddetçe kıyamet kopuncaya kadar, Ye'cüc ve Me'cüc olayı hariç inşallah bir daha böyle büyük bir musibet ve dehşet verici bir felâketin insanların başına gelmemesidir. Dünyanın sonlarına doğru zuhur edecek olan Deccâl, kendisine tâbi olan insanlara dokunmayacak, fakat kendisine muhalefet edenleri ise yok edecektir. Moğollar yeryüzünde hiç kimseyi sağ bırakmadılar. Kadınları, erkekleri, küçük yaştaki çocukları toptan katliama uğrattılar; hattâ hamile kadınların karınlarını deşerek taşıdıkları ceninleri bile öldürdüler. Böyle bir musibet karşısında «İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn; ve lâ havle velâ kuvvete illâ billâhi'l-aliyyi'l-azim» demekten başka bir çaremiz yoktur.

Bu, kötülükleri etrafa dağılan, zararı her tarafı kaplayan ve aynen dehşet verici bir kasırga gibi burun diyarları kaplayan bir hadise idi. Çin taraflarından kopup gelerek Türkistan'a ve özellikle Kâşgâr ve Balasagun gibi şehirlere girerek Mâverâünnehir'e uzanan ve bölgenin Semerkant, Buhara ve çevresindeki diğer şehirleri ele geçiren bu kitlenin İslâm topraklarında meydana getirdiği tahribatı ve felâketleri kaydetmeye çalışacağız. Bu gelen zalimlerden bir kol Horasan'a doğru kayarak buraları tamamen tahrip edip insanlarını kılıçtan geçirerek her tarafı yağmaladıktan sonra Rey, Hemedân, el-Cibâl Bölgesi ile Irak-ı Acem'e kadar uzanan yerlere girerek aynı tahribatı yapmışlardı. Oradan Azerbaycan ve Arrân'a doğru çıkıp birçok kimseyi öldürmüş ve bir yıldan çok daha kısa müddet içinde bu kadar büyük tahribatı yaparak bütün bu saydığımız bölgelerin halkından çok küçük gruplar müstesna olmak üzere kurtulan olmamıştı. İşte böyle büyük bir istilânın benzeri tarih boyunca görülmüş ve işitilmiş değildir. Azerbaycan ve Arrân'daki istilâlarını bitirdikten sonra Şirvan Derbendi'ne girerek bütün buradaki şehirleri kasıp kavurmuş, hükümdarlarının içinde kaldığı bir kale hariç, sakinlerinden kurtulan tek bir fert olmamıştı. Şirvan Derbendi'nden Ellân (Âlân) ve el-Leks gibi muhtelif milletlerden meydana gelen bölgeye girerek aynı şekilde önlerine çıkanı öldürmüş, her tarafı yağmalamış, yakıp yıkmışlardı. Sonra buradan daha çok Türklerin yaşadığı olan Kıpçak (Kıpçak) illerine doğru saldırıya geçerek ve durmaksızın derleyip önlerine geleni öldürüp duruyorlardı. Bu bölgenin halkından kaçabilenler ormanlara ve dağ başlarına sığınarak memleketlerini terk edip kaçıyorlardı. İşte bu ara Tatarlar deneni mel'ûn insanlar çok kısa bir zamanda ve geçtikleri yerlerde hiç durmaksızın 'böyle büyük bir istilâ hareketine geçip her tarafı

darmadağın ettiler. Bu istilacılardan diğer bir kol da Gazne ve çevresine doğru inerek Hint diyarını, oradan Sicistan ve Kirmân Bölgesi'ni de geçip diğerlerinin yaptığı gibi hatta çok daha elim bir şekilde buraları da aynı felâketle karşı karşıya bıraktılar. Kulaklar bir benzerini daha işitmiş değildir. Bu felaket başka hiçbir felakete benzememektedir. Tarihçilerin ittifakla kaydettiklerine göre dünyanın büyük bir kısmını istila eden Büyük İskender bu kadar süratle istilâ edememişti. Sonra Büyük İskender on yıl gibi uzun bir müddet içinde istilâ ettiklerini ele geçirirken pek de kimseyi öldürmüştü, katliam yapmış değildi. O sadece geçtiği yerleri itaati altına alarak geçip gidiyordu. Ama bu zalimler yeryüzünün büyük bir kısmını, hatta en güzelini, en mamur ve fevkalâde olanım, halkı en iyi ve yeryüzünde yaşayan insanların en üstün ahlâka ve güzel yaşayışa sahip olan insanlarını bir sene içerisinde tamamen yok edip gittiler. Bu zalimlerin girdikleri şehirlerde onlardan korkmayan ve bugün yarın bana da ulaşip öldürecekler diye endişelenmeyen bir Allah'ın kulu kalmamıştı. Ayrıca şehirlerine ulaşmadıkları kimseler de yakın bir zamanda bu dehşet verici istilânın kendilerine ulaşacağını bekleyip durmuşlardı.

Bu gelen istilâcılar ihtiyaç duyacakları buğday vesaire gibi yiyecek sıkıntısı da çekmiyor ve buna da pek gerek görmüyorlardı. Çünkü geçtikleri her yerden ganimet olarak aldıkları birçok koyun, sığır ve at ve benzeri hayvanlar olduğu için bunları kesiyor ve sadece et yiyorlardı. Binelerine gelince bu bineler de aynen sahipleri gibi yerleri, turnakları ve ayaklarıyla eşerek bitkilerin köklerini kazıyıp yiyor ve arpaya pek ihtiyaç duymuyorlardı sanki. Moğollar bunun için gelip konakladıkları yerlerde herhangi bir şeyin ihtiyacım duymuyorlardı. Bunların hangi dine mensup olduğu meselesine gelince; güneşin doğuşu anında güneşe secde ediyorlar ve hiçbir şeyi yasak ve haram kabul emiyorlardı. Onlar köpek ve domuz dâhil her türlü hayvanı kesip yiyebiliyorlardı, Kadınlarla nikâhlanmanın ve nikâh ile bir kadına yaklaşmanın ne olduğunu bilmedikleri gibi bir erkek bir kadınla cinsel ilişki kurar, biraz sonra bir başka erkek gelir aynı işi yapardı. Doğan çocukların ise kime ait olduğu, babalarının kim olduğu bilinmezdi. İslâm diyarı, dini ve mensupları olan Müslümanlar başka hiçbir ümmetin başına gelmemiş bir musibet ile karşılaşmışlardı. İşte bu musibetin en büyüğü de şarktan gelen bu melûn Tatar felâketi idi. Onlar her işitenin dehşete kapılacağı büyük tahribat yaptılar.”

¹⁸⁹ Onur Özatağ, Suyuti'nin “Tarihu'l Hulafa” Adlı Eserine Göre XI. Ve XIV. Yüzyıllarda Selçuklular (Çeviri- Değerlendirme), Ankara Üniversitesi SBE. Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s.112: “Bu halkın dili Hindlilerin dili ile karışmıştır; zira, onlar Hind (ülkesi) civarındadırlar. Onlarla Mekke arasındaki (mesafe) dört aydır. Türklerle kıyaslandıklarında daha geniş yüzlü, daha dolgun göğüslü, kaba tarafları daha zayıfca, daha küçük gözlü ve esmer renklidirler. Zihin ve beden hareketlerinde ise hızlıdırlar. Onlara (başka) milletlerin haberi ulaşır, ancak onların haberi başka milletlere ulaşmaz. Onlar arasına bir casus yerleştirmeye gelince; bunun imkanı yoktur; çünkü yabancılar onlara benzemez. Bir yeri istediklerinde, (bununla ilgili) işlerini gizli tutarlar ve ani bir hareketle bunu yerine getirirler. (Bu yüzdendir ki,) onlar bir şehre girene kadar şehir halkının onlardan haberi olmaz ve orduların da,

dış görünüşleri, yaşantıları, inançları harp sanatlar gibi pek çok konuda en geniş bilgileri bizlere sunanlardan birisi ise 1245 yılında Papa tarafında elçilikle vazifeli olarak Moğol İmparatorluk sarayına ulaşan Carpini olmuştur.¹⁹⁰

Cebe ve Subitay komutanlığındaki Moğollar, 1220 yılından itibaren Güney Kafkasya bölgesinde görülmüşlerdir. Aslında Cengiz Han 1220 yılında başladığı Harezm seferi ile meşgul olurken iki kumandanı Cebe Noyan ve Subitay Noyan'ı Derbend (Demir Kapı) üzerinden Kuzey Kafkasya ve Kıpçaklar üzerine sefere göndermiştir.¹⁹¹ Bu hızlı Moğol ilerleyişi ise Moğol kaynaklarında bir zafer edasıyla anlatılacaktır.¹⁹²

onlar aralarına girene kadar Tatarlar'dan haberleri olmaz. Bu yüzden, halklar üzerinde şaşırtıcı tuzakları vardır ve (bundan) kaçış yolları çok kısıtlıdır. Kadınları, erkekleri gibi dövüşür. Baş silahları yaylarıdır ve bulabildikleri her türlü et onların yemekleridir. Tatarlar için katletmekte istisna yoktur ve geriye (kimseyi) bırakmazlar; erkekleri, kadınları ve çocukları öldürürler. Onların amacı beşeriyeti söndürmektir. Malda ya da yeni topraklarda gözleri yoktur”

¹⁹⁰Teferruat için bkz. Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, Tercüme ve Notlar: Ergin Ayan, Kronik Yay., İstanbul 2018, s.41 vd.

¹⁹¹ Ayşe Beyza Büyükçınar, “Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi: 1220-1247”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6, 2018 4 / 6, s. 268

¹⁹² Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s.182-186: ““Tavşan yılında (1219) Arai geçidinden geçilmek suretiyle Müslüman halkına karşı sefere başlandı. Çinggis-ha'an hatunlardan Hulan Hatun'u yanına aldı. Küçük kardeşlerinden, Otçigin'i büyük ordugah komutanı olarak bıraktıktan sonra yola çıktı. Cebe'yi monglai (uç/öncü) olarak ileri gönderdi. Cebe'nin peşinden Sube'etai'yi ve Sube'etai'yn peşinden de Tohuçar'ı yolladı. Bu üçünü öne sürerek onlara şu emri verdi: “Siz dışardan giderek (yandan dolaşarak) sultanın gerisine varınız ve biz gelinceye kadar bekleyiniz. Sonra bizimle birlikte her iki taraftan hücum edersiniz! „ dedi. Bunun üzerine Cebe hareket etti ve Han-melig'in (Melik-han, Emin-el-mülk, Herat Hükümdarı) şehirlerine dokunmadan yandan dolaşarak ilerledi. Onun arkasından Sube'etai da aynı şekilde hiçbir şeye dokunmadan yürüdü. Fakat onların peşinden ilerleyen Tohuçar, Han-melig'in şehirlerini yağma etti ve köylülerini esir aldı. Şehirlerinin yağma edildiğini gören Han-melik, harp hazırlıklarına başladı ve ordusu ile harekete geçerek Calalding-soltan (Sultan Celâlettin Harezmşah) ile birleşti. Calalding - soltan ile Han melik, Çinggis-ha'an'a karşı yürüdüler. Çinggis-ha'an'ın önünde öncü olarak Şigi-hutuhu yürüyordu. Calalding-soltan ile Han - melik, Şigi-hutuhu ile muharebeye tutuşarak onu yendiler ve bu zafer üzerine

Çinggis-hahan'a kadar yaklaştılar. Fakat bu esnada Cebe, Sube'etai ve Tohuçar (müslümanların) arkasından saldırmaları onları parçaladılar. Bundan sonra, onların Buhar (Buhara), Semisgab (Semerkant) ve Udarar (Otrar) şehirlerinde tekrar tutunmalarına imkân vermeyerek Şin (Sint) nehrine kadar takip ettiler. Şin nehrine sıkıştırılan düşman kuvvetleri nehre döküldü ve bu suretle müslümanların birçoğu boğularak öldü. Calalding-soltan ile Hanmelik kendilerini kurtarmak niyetiyle, Şin nehrinin mecrasına doğru yürüdüler. Çinggis-hahan da Şin (nehrinin) mecrasına doğru hareket ederek Batkesen'i aldı. Ekehorohan ve Ge'un-horohan (nehirlerine) vardıklarında, Baru'an bozkırında yerleşti ve Calayir'lardan Bala adında birini, Calalding-soltan ile Han-melik'i takip için gönderdi. (Çinggis-hahan) Cebe ile Sube'etai'yi överek şunları söyledi: "Cebe! Eskiden senin adın Cirho'adai idi, Tayiçi'ud'lardan bize gelerek iltihak edince adın Cebe (silâh) oldu. Fakat Tohuçar, Han-melig'in hudut şehirlerini kendiliğinden yağma ederek, Han-melig'in bize karşı düşmanca hareket etmesine sebep olmuştur; bundan dolayı onu mahkemeye vererek idam ettireceğim!., dedi. Fakat sonra onu yine öldürmedi, bununla beraber kendisini şiddetli surette tevbih ederek ordu komutanlığından azletti. Sonra Barula bozkırından dönerken, Çinggis-hahan Coçi, Ça'adai ve Ogodai'yi, yani bu üç oğlunu, sağ cenah ordusu ile Amui (Amuderya=Ceyhun=Öküz/Oxus) nehri üzerinden gönderdi ve Urunggeçi (Ürgenç) şehrini muhasara etmelerini söyledi. Tolui da, tru (Herat), Isebur (Nişabur) ve başka şehirlerin muhasarası için gönderildi. Çinggis-hahan kendisi Udirar şehri civarına yerleşti. Coçi, Ça'adai ve Ogodai'dan: "Ordumuz, kayba uğramadan Urunggeçi şehrine varmıştır. Kimin emrine göre hareket edelim?" diye haber geldiğinde, Çinggis-hahan: "Ogodai'yn emrine göre hareket ediniz!., diye cevap yolladı. Çinggis-hahan Udurar şehrini aldıktan sonra, oradan hareket ederek Semisgab şehrine geldi. Semisgab'dan hareket ederek Buhar şehrine geldi. Çinggis-hahan orada, sultanın yazlık yeri olan Altan-horhan yaylasında yazı geçirmeye karar verdi ve Bala'yı bekledi. Tolui'ya da: "Yaz sıcağı başladı. Diğer kıtalar da konsun, sen benim yanıma gel!" diye haber gönderdi. Tolui, Iru ve Isebur şehirlerini almış, Sisten (Kuhistan) şehrini tahrip etmiş ve şimdi de Çuhçeren şehrini tahrip etmekle meşguldü. Bu haber gelince, Tolui evvelâ Çuhçeren şehrinin işini bitirdi ve ondan sonra geri dönerek Çinggis-hahan'la birleşti. Coçi, Ça'adai ve Ogodai üçü birlikte Orunggeçi şehrini aldıktan sonra, bu şehrin ahalisini kendi aralarında taksim etmişler, fakat Çinggis-ha'an'ın hakkını ayırmamışlardı. Yerleşmek için dönüp geldikleri zaman, Çinggis-hahan onlara çok kızdı ve üç gün huzuruna kabul etmedi... ..Çinggis-hahan nihayet durumu anladı, bu sözler üzerine yumuşayarak ve onları tasvip ederek: "Honghai, Hongtaha ve Şormahan'ın hizmetlerine karşılık olarak şunu emrediyorum: Adargin'li Honghai ile Dolunggir'li Hongtaha yanımda kalacaklardır. Oteget'li Şormahan'ı Bahtat halkına, Halibai-soltan'a karşı göndereceğim., diye emir verdi.

Bu defa, başlarında Çarmağan isminde bir kumandan olduğu halde çok büyük bir kuvvetle 1225 tarihinde Gançağı muhasara ile birkaç günde şehri zapt ettiler ve beğenip ayırdıkları kadın ve çocuklardan maada, ahaliyi katliam ettiler. Tatarlar bu suretle kuvvetlenerek Gürcüstan hudutlarından içeri girdiler ve meşhur yerleri ve müstahkem kaleleri Nuin tesmiye olunan büyük kumandanlar arasında taksim ettiler.¹⁹³

Muhammed Harezmsah'ın yenilgisinin ardından Cengiz Han tarafından muktedir generallerden Sübötey (Sübötey, Moğolca Sübü(g)eteyi, Farsça Sobotay) (Uryakit kabilesinden) ve Cebe'yi (İsu kabilesinden) durup dinlenmeden kaçmakta olan Muhammed'in

Bundan sonra (Çinggis-hahan) Dorbet'li Dorbai-dohşin'i, Hindus ve Bahtat memleketleri arasında bulunan Aru (Herat) Maru (Merv) ve Madasari (?) halklarının memleketindeki Abtu (?) şehrini almak için gönderdi. Sonra da, Sube'etai-ba'atur'u kuzeyde bulunan Hanglin (Kankalis), Kibça'ut (Kıpçak), Bacigit, Orusut (Rus), Macarat (Macar), Asut (Alan), Sasut (İdil nehrinin aşağısında oturan bir halk) , Serkesut (Çerkes), Keşimir (Kışmir), Bolar (İdil Bulgarları) ve Raral adındaki on bir kabile, devlet ve halka karşı gönderdi. Büyük İdil ve Cayah nehirlerini geçerek Kiva-men-kermen (?) şehrine kadar yürümelerini emretti.¹⁹²Müslümanların memleketini tamamıyla zaptettikten sonra, Çinggis-hahan, muhtelif şehirlere valiler tayini hususunda emir çıkardı. O esnada, Urunggeçi şehrinin Hurumşi ailesinden Yalavaçi ile Mashut namında baba oğul iki müslüman geldi. Onlar Çinggis-ha'an'la, şehirlere ait âdet ve kanunlar hakkında hasbıhal ettiler. Şehirler hakkında böylece konuşarak bilgi edindikten sonra, (Çinggis-hahan, Yalavaçi'nin) oğlu Mashut-horumşi'yi, bizim valilerle birlikte Buhar, Semisgen, Urunggeçi, Udan, Kishar (Kaşgar?), Uriyang, Gusendaril ve başka şehirlerin idaresine memur etti. Fakat onun babası Yalavaçi'yi yanında alıkoydu ve sonra da Kitan'lann şehri olan Cung-du'ya vali yaptı. Müslümanlardan Yalavaçi ile Mashut, şehir işlerini en iyi anladıkları için, (Çinggis-hahan) onları, başka valilerle birlikte Kitan halkının idaresine memur etti.¹⁹² (Çinggis-hahan), müslümanların işi ile yedi yıl uğraştı. Orada Calayir'lı Bala'yı beklerken, Bala da Şin nehrini geçmiş ve Calalding-soltan ile Han-melik'i Hindus memleketine kadar takip etmişti. Bala orada onları kaybetti. Ve arayarak Hindus memleketinin ortasına kadar yürüdü. Muvaffak olamayınca geri dönmeye karar verdi ve Hindus hududundaki halkı yağma ettikten sonra birçok deve ve koyun ele geçirerek döndü...”

¹⁹³ Müverrih Vardan, s.225; Moğolların Gürcistanda ilerlemeleri hakkında ayrıca bkz. Büyükçınar, s.271 vd.

takibine göndermişti.¹⁹⁴ Moğol ordusunun en önemli iki komutanından biri olan Cebe ve Subitay'ın bulunduğu Moğol seferinin¹⁹⁵, Harezmsah hükümdarının yakalanması için başlatıldığı hemen hemen tüm kaynaklarda ortak yargı olsa da ayrıca bu görev esnasında Moğol komutanları, Harezmsah'ın hakimiyeti altındaki kentlerin Moğol egemenliğine alınması için de görevlendirilmişlerdir. Bu sefer Moğolların Harezm seferinin bir uzantısı olarak İran'daki kentlerin ele geçirilmesi, böylece Harezmsah sultanının direnebileceği bir dayanak noktasının kalmaması amacıyla düzenlenmiştir.¹⁹⁶

Celeleddin, Aleaddin Muhammed'in Hintli bir cariyeye olan Ay-Çiçek Hatun adındaki karısından olan en büyük oğlu olup; babası tarafından kendisine Gazne merkezli Gurilerin memleketi tevdi edilmişti. Nitekim Celeleddin babasının bütün seferlerine katılmış ve onun başarılarındaki en büyük etken olmuştu.¹⁹⁷ Aleaddin Muhammed ölmeden birkaç gün önce kendi yerine Celeleddin'i veliaht tayin etmiş akabinde Harezmsahlar devletinin başına geçen Celeleddin önce Nişabur'a ordan Gazne'ye geçmişti. Fakat bu sırada başsız kalan idare merkezi Gürgeç Moğolların kuşatmasına maruz kalmış kumandan Humartegin şehri canla başla savunmasına rağmen şehir dört aylık bir kuşatmanın ardından Moğolların eline düşmüştü.¹⁹⁸

Bundan sonra ise Celeleddin ile Moğollar arasında gerçekleşen savaşlarda Celeleddin galip olsa da –ki bu savaşlardan en önemlisi Pervan civarında gerçekleşmiş ve Moğollar en ağır mağlubiyetlerini almışlardı.¹⁹⁹ 1221 Kasımına gelindiğinde Harezm İmparatorluğu varisi Celeleddin Mengüberti Moğollar karşısında ağır bir yenilgiye

¹⁹⁴ Spuler, s. 36; D'Ohsson, s. 104

¹⁹⁵ Teferruat için bkz. Spuler, s. 37-39

¹⁹⁶ Büyükçınar, s.268

¹⁹⁷ Mükrimin Halil Yınanç, "Celeleddin Harzemşah", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c.III, trsz, s. 49

¹⁹⁸ Aydın Taneri, "Harizmşahlar", *TDVİA*, c.16, İstanbul 1997, s.230; Nitekim Moğollar burada diğer şehirlerde dahi benzeri görülmemiş bir katliama girişeceklerdir. Teferruat için ayrıca bkz.. Barthold, s. 442-446

¹⁹⁹ Barthold, s. 451; Ayrıca bkz. Spuler, s. 39-40; Yınanç, "Celeleddin Harzemşah", s.49

uğrayarak Hindistan'a kaçmak zorunda kalmıştı.²⁰⁰ Delhi Türk sultanı İltutmuş onu kabul etmiş ve kızıyla evlendirmişti; fakat Celaleddin ona karşı suikasta girince ülkeden kovulmuştu (1223).²⁰¹ Cengiz Han ve büyük Moğol ordusu Türkistan'a geri döndüklerinde arkalarında tamamen harab olmuş bir Horasan ve Afganistan bırakmışlardı. Cebe ve Subutay akınından sonra merkezi ve batı İran ise hemen hemen anarşiye terk edilmişti.²⁰²

Celaleddin Harezmsah ve Yassı Çemen Savaşı

Celaleddin Moğolların artık bu ülke için gösterdikleri ilgisizlikten İran'a dönmek için yararlanmış, Şiraz'dan hareket eden Celaleddin kendisine bir beylik kurmuş olan öz kardeşi Gıyaseddin'den İsfahan'ı ve Irak-ı Acemi almış sonra Azerbaycan'ı hakimiyeti altına almak üzere hareket etmişti. Azerbaycan Atabeği Özbek yüklü bir haraç vererek Cebe ve Sübötay'in istilasından kurtulmasına karşın Celaleddin'e karşı daha talihsiz olmuştu. Nitekim Sultan Tebrizi teslim alarak bütün eyalette tek hükümdar olarak tanınmış; akabinde Gürcistan üzerine yönelen Celaleddin Gürcüleri Karni veya Garni de mağlup etmişti (1225 Ağustos). Ertesi yıl ikinci bir sefer düzenleyerek bütün kiliselerini yaktırdığı Tiflis'i tahrip etmişti. 1228'de yine bir Gürcü ordusunu yenmek suretiyle Kafkasya'ya yaptığı bu akınlarla Celaleddin Azerbaycan'daki iktidarını da sağlamlaştırmıştı.²⁰³ Böylece Sultan Celaleddin Azerbaycan'ı da içine alan bütün Batı İran'ın hükümdarı olmuştu. Bu krallığını Moğolların dönüşüne göre hazırlamak yerine İslam'ın müdafaasının bu önde gelen askeri tabii müttelikleri olan Batı Asya'nın belli başlı Müslüman hükümdarları ile bozmuştu. Bağdat

²⁰⁰ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s.514-516; Ebü'l Frerec İbnü'l İbri, s. 14: "*Celaleddin'i elinden kaçırmış olan Cengiz Han bunun emzikte olan oğlancıklarına varıncaya kadar bütün çocuklarını ve kadınlarını öldürdü..*"

²⁰¹ Celaleddin Harzemşah'ın Hindistan'daki faaliyetleri için bkz. Cüveyni, s. 349 vd.

²⁰² Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev.: Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s.295

²⁰³ Grousset, s. 295-296; Teferruat için ayrıca bkz. Cüveyni, s. 359-371

halifesini istila ile tehdit etmiş²⁰⁴ daha sonra uzun bir kuşatmanın ardından Şam'daki Eyyubi sultanı el-Eşrefe bağlı Hılat'ı (Ahlat) ele geçirmişti. Bu durum el-Eşref ile Anadolu Selçuklu hükümdarı 1. Alaaddin Keykubat'ın kendisine karşı ittifak yapmalarına sebep olmuş; 1230 Ağustos'unda iki hükümdar Erzincan yakınlarında Celaleddin'i yenerek perişan olmasına sebep olmuşlardı ki işte tam bu sıralarda Moğol istilası yeniden baş göstermiştir.²⁰⁵

Sultan Alaaddin Keykubat 625 (1227-1228) yılında Erzincan ve Kemah şehirlerine hakim oldu. Buraların hakimi Melik Alaaddin'in Davud b. Melik Fahrettin Bahremşah'ın elinde idi. Melik Alaaddin fazıl bir kimse olmasına karşın ülke idaresinden gafil ve bu konuda cahil bir kişiydi. Emirlerinin çoğunu tutuklatmış ve mallarını müsadere etmişti. Bu nedenle de bu Emirler Sultan'ın yanına kaçıp Melik Alaaddin'den şikâyetle bulunmuşlar; Sultan da bu emirlere ikramda bulunarak şehirler ikta etmişti. Bu haber Melik Davut'a ulaşınca Sultan'dan endişelenip gönlünü almak için yanına gitti. Sultan ona ikramda bulundu ve yine mülkünde bırakıp ülke idaresine gönderdi ancak Melik Davut ülkesine vardığında yakınları onu Melik Eşrefe, Celaleddin Harzemşah'a ve Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah b. Tuğrulşah'a müracaat etmesi için tahrik ettiler ve Melik Davut da bu hükümdarlardan Sultan'a karşı yardım istedi. Melik Davut'un bu teşebbüsünü Sultan duyunca askerlerini toplayıp bizzat kendisi Erzincan üzerine yürüdü. Alaaddin Keykubat şehri ele geçirmiş Melik Davud ise karşılık vermeye gücü yetmemişti. Nitekim müracaat ettiği hükümdarlardan hiç birisi de ona yardıma gelmemiştir. Melik Davud Sultan'ın affına sığınmak zorunda kalmış Sultan da onu bağışlayıp Akşehir vilayetini ona ikta olarak vermiştir.

Sultan Erzincan mülkünü alınca burayı oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'e ikta olarak verdi. Emir Mübareziddin Ertokuş'u da ona Atabey tayin etti. Yanlarında çok miktarda asker bırakıp Emir Mübarizeddin'e Erzurum yöresinde akınlar yapmasını ve Köğonya

²⁰⁴ Celaleddin Harzemşah'ın Bağdat'a yürümesi hakkında bkz. Cüveyni, s. 356-357

²⁰⁵ Grousset, s. 296

(Şebîn karahisar) Kalesi'ni, hakimi Melik Muzafferüddin Muhammed'in elinden almasını emretti. Emir Mübarizeddin bunun üzerine Erzurum şehrine yağmalar yapmış, ancak o burada hiç kimseyi öldürmemiştir. Bu haber Erzurum hakimi Melik Rükneddin Cihanşah'a ulaştınca Sultan'a elçiler gönderip af dilemiş aman verilmesini ve ülkesinin kendisine bırakılmasını istemiş Sultan da onun ricasını kabul edip askerleri yağma yapmaktan menetmiştir.²⁰⁶ Erzurum Selçuklularının ikinci ve son sultanı olan Rükneddin Cihanşah, 5 yıl kadar devleti yönetmiş; komşuları ile iyi münasebet tesis etmiş ve daha sonra Harezmliler de bu ittifaka dahil olmuştu. 1226'da Urmiye ve Azerbaycan'daki Yıva Türkmenleri²⁰⁷ karışıklıklar çıkarmışlar; başlangıçta bu konuyu pek önemsemeyen Celaleddin Harzemşah daha sonra bunların bozgunculuk ve yağma hareketlerinin artması üzerine onlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu sıralarda Erzurum'dan hareket etmiş ve yanlarında yirmi bin kadar küçükbaş hayvan bulunan bir tüccar kafilesi Tebriz yolunda bunların hücumuna maruz kalmış ve malları yağmalanmış halde Celaleddin'e müracaat etmişlerdi. O da en nihayetinde Yıva Türkmenleri üzerine yürüyerek onları bertaraf etmiş pek çoğu öldürülmüş ve tüccarlardan yol kesmek suretiyle ele geçirdikleri mallara da el koymuştur.²⁰⁸

I.Aleaddin Keykubat'ın keskin ve bozulmaz bir mantık ile takip ettiği emniyet politikasının ilk ve temel amacı hiç şüphesiz yaklaşan Moğol tehlikesine karşı devletini korumak olmuştur. Nitekim O, ilk tedbir olarak Konya ve Sivas'ın kale ve surlarını tahkim ettirip akabinde Kayseri kalesini tamir ettirmiştir. Daha sonra ise yavaş yavaş ve sistematik olarak Doğu Anadolu şehirlerini ele geçirmek suretiyle Moğolların bölgeden gelecek muhtemel saldırı ve taarruzlarını devlet

²⁰⁶ Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s. 69-70; Sultan'ın Erzincan'ı ele geçirmesi hakkında teferruatlı bilgi için ayrıca bkz. İbn Bibi, s. 365-369

²⁰⁷ Yıva Türkmenleri hakkında teferruat için bkz. Faruk Sümer, "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmuası*, c.9, Ocak 1951, s.151 vd.

²⁰⁸ İbnü'l Esir, c. X, s. 313-314

merkezinden mümkün olduğu kadar uzak yerlerde karşılamayı temin etmeyi hedeflemiştir.²⁰⁹

Aleaddin Keykubat'ın bu sistematik ilerleyişi Cihanşah'ı tedirgin etmiş ve O, en nihayetinde Selçuklu tehlikesine karşı Celaleddin Harzemşah'a yanaşmış bu dostluğu sağlam zemine oturtmak için de bizzat Sultan'ın yanına Ahlat'a gitmiştir.²¹⁰ Nitekim Cihanşah bizzat Celaleddin'in karargahına gelerek ona tabi olduğunu bildirdiği gibi memleketine döndüğünde ise birçok zahire ve muhasara aletleri de göndermiştir.²¹¹ Celaleddin Harzemşah ile Erzurum Şahi arasındaki münasebetler Alaaddin Keykubat'ın hiç de hoşuna gitmemekteydi. Bu yüzden O, Harezmliler ile haberleşmeye başladı. İbn Bibi arada gelip giden elçileri ve mektuplaşmayı eserinde uzun uzadıya vermiştir.²¹² Sultan Aleaddin tarafından Celaleddin'e gönderilen elçiyle alakalı Bar Hebraeus'da şu kayıt yer almaktadır: *“Sonra Harezmsaha bir sefir göndererek şu sözleri söyledi : “ Siz sultan oğlu bir sultansınız. Gayri meşru bir hareket yapmak size yakışmaz. Allah şarkın Tatarlarını babanızın üzerine kafirliği yüzünden musallat etti. Bu Eyyub oğlu hanedanı büyük ve mübarek bir hanedandır. Bunların kardeşleri, kardeş oğulları, amcazadeleri ve oğulları 2.000 atlı tutar. Beni onların düşmanı sanma. Bilakis şuna inan ki ben onların dostuyum ve onların lehinde harp ederim. Çünkü aramızda yakınlık vardır. Sonra benim amcam onların hışmıdır. Sana da yakışan onlarla dost olmaktır. Ta ki biz ve onlar senin düşmanlarının düşmanı olalım. Fakat Harezmsah inat etti ve şu cevabı verdi : “Halat'ı bırakmağa imkan yoktur.” Sonra muharebeye devam etti.”*²¹³ Ancak bu sıralarda Melik Rükneddin Sultan Celaleddin'e iltihak etmiş ve onu Rum ülkesine saldırması için kışkırtmış; Emir Şemseddin Antunaba ve Kemaleddin Kamyar Sultan

²⁰⁹ Kürkçüoğlu, s. 97

²¹⁰ Bkz. İbn Bibi, s.369-383

²¹¹ Yımanç, “Celaleddin Harzemşah”, s.51

²¹² Bkz. İbn Bibi, s.369-383; Bu mektuplaşmalar ve muhteviyatı için ayrıca bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırma*, TTK. Basımevi, Ankara 1958,s. 82-95

²¹³ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s. 527

Aleaddin'in huzuruna vardıklarında ise Erzurumluların Celaleddin'le birleştiğini ve Harzemşah'ın ordugahında gördükleri sıkıntıları anlatarak Sultan'ı onunla savaşmak hususunda teşvik etmişlerdir.²¹⁴

İbnü'l Esir 625 /1227-1228 yılı hadiselerini aktarırken Sultan Aleaddin'in Erzincan'ı aldıktan sonra Tuğrulşah'ın elinde bulunan Erenurum'a yürüdüğünü burayı ele geçirmek için harekete geçtiğini aktarır. Nitekim bunu haber alan Tuğrulşah Melikü'l Eşref'in Ahlat'taki Naibi Hüsametdin Ali el-Necibe haberci göndererek Aleaddin Keykubat'a karşı yardım istemiş; buna karşılık da Melikü'l Eşref'e itaat ettiğini ve onun emrine girdiğini bildirmişti. Bunun üzerine Hacıp Hüsametdin emrindeki askerlerle Erzenirrum üzerine yürümüştü. Zira Anadolu Selçuklu Hükümdarının Erzenirrum'u ele geçirdiği takdirde Ahlat üzerine de yürüyeceğini düşünmüş bulunan Hüsameddin Ali bu sırada Şam ve el Cezire'den toplatıp getirdiği kalabalık askerlere sahip bulunuyordu. Nitekim O, bu askerlerle Erzenirrum'a gelip şehri Aleaddin Keykubat'a karşı korumuştü. Ahlat askerlerinin Erzurum'a geldiğini öğrenen Alaaddin Keykubat ise buraya yapmak istediği seferi iptal ederek Erzincan'dan kendi memleketine dönmüştür.²¹⁵ Ahlatın tekrar muhasara altına alınması üzerine Alaaddin Keykubat Erzurum'dan gelecek muhtemel hücumu karşı Erzincan sınırında gerekli tedbirleri aldırmiş seçme askerlerden 10000 askeri buraya sevk etmiştir. Daha sonra da kendisi bizzat sefere çıkmış, bu sırada Eyyubilerde Selçuklu ordusuna dost olarak katılmışlardır.²¹⁶

Nitekim Celaleddin'in Erzurum meliki ile ittifakı Aleaddin Keykubat'ı tedirgin etmiş Melikü'l Kamil'e elçiler göndermek suretiyle kardeşi Melikü'l Eşref'i göndermesini istemiştir. Bazı kaynaklarda Aleaddin Keykubat'ın gönderdiği elçilerden beş tanesi

²¹⁴ İbn Bibi, s.382

²¹⁵ İbnü'l Esir, c.X, s. 331-332; Ayrıca bkz.Konukçu, s.45

²¹⁶ Selçuklu- Eyyübi münasebetleri hakkında kaynaklar için bkz. Ramazan Şeşen, "Selçuklu Eyyübi İlişkilerinden Bahseden Kaynaklar ve Çalışmalar", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildiri Kitabı*, (25-26 Nisan1994), Konya 1995, s. 111 vd..

aynı gün içinde hem Melikü'l Kamil'e hem de Melikü'l Eşref'e ulaşmıştı.²¹⁷ Melik Eşref Sivas'ta Alaaddin Keykubat'a katılmış birlikte Erzincan istikametine hareket etmişlerdir; bu durumu yakından takip eden Rükneddin Cihanşah ise hemen Celaleddin'i harekete geçirmişti.²¹⁸ Ahlat'ın zaptından sonra ihtiyatsız olarak bir kısım askerlerini dağıtan Celaleddin Harzemşah eski bir Türk anneannesine göre kumandanlara oklar göndererek vakit kaybetmeksizin ordusunu toplayıp Erzurum'dan askerleri ile gelen Rükneddin Cihanşah ile buluşarak²¹⁹ Sivas istikametine yürüyüşe geçtiler ve iki ordu Erzincan Akşehir'i düzlüğünde bulunan Yassıçemen mevkiinde karşılaştı.²²⁰ Selçuklu kuvvetlerinin büyük kısmı yetişmeden Mübarizeddin Çavlı kumandasında bulunan Erzincan askerleri Harezimlilerin baskınına uğradı. Selçuklular bu tuzakta 4000 askerini kaybetmiş, seçme kuvvetlerinin bu felaketi karşısında cesareti kırılan Alaaddin Keykubat geri çekilmek boğazlarda müdafaaya geçmek niyetinde iken öncüler savaşın tarihini değiştirmişlerdir zira bunlar Harezimlileri bozguna uğratmaya ve geri çekilmelerine muvaffak oldular.²²¹ Dönemin kaynakları hiç şüphesiz bu önemli savaşa oldukça yer ayırmışlardır ki bunlardan birkaç örnek vermek gerekirse;

Müneccimbaşı şöyle nakletmektedir:

“28 Ramazan 627’de (10 Ağustos 1230) Sultan Alaaddin Keykubat Yassı Çemen adı verilen mevkinde Sultan Celaleddin

²¹⁷ İbnü'l Esir, c.X, s. 342; Melik Eşref ile Alaaddin Keykubat'ın karşılaşmaları ve yaptıkları ittifak için ayrıca bkz: İbn Bibi, s.383-388

²¹⁸ Konukçu, s.46

²¹⁹ Cüveyni, s.376: *“Ahlat'tan Malazcird'e oradan da Hastabsird'e (Harput) gelince Sultan'ı halsizlik aldı. O sırada Ahlat'ı kuşattığımda para ve yiyecek yardımında bulunmuş ve Sultan'ın ilgisini ve sevgisini kazanmış olan Erzurum Sultanı gelerek Sultan Alaaddin'in Halep ve Suriye melikleriyle Sultan'ın herhangi bir saldırısı karşısında güç birliği yapmak için anlaşmalarını ve asker toplamakla meşgul olduklarını, “Eğer sen Erzurum'u bırakıp Ahlat'a Sultan'a yardıma gitmeseydin, o burada tutunamazdı” diyerek kendisini tehdit ettiklerini söyledi. Sultan bu kadar askeriyle korkmuş ve acizlik içinde görünce onu yanından kovdu...”*

²²⁰ Konukçu, s.46; İbnü'l Esir, c. X, s.343: *“Erzincan'a bağlı Basihimar diye bilinen yerde onlarla karşılaşmış ve savaşa tutuşmuşlardı.”*

²²¹ İbn Bibi, s. 389; Konukçu, s.47

Harzemşah ile savaşıp onu mağlup etmişti. Bu savaşın sebebi şu idi: Sultan'ın amcasının oğlu ve Erzurum meliki Rükneddin Cihanşah, Celaleddin Harzemşah'ı metbu tanıyıp Ahlat'ı kuşatması için onu tahrik etti ve bu kuşatmada ona yardım etti. Sultan, Celaleddin'e elçi gönderip kuşatmayı kaldırarak geri çekilmesini ve Ahlat'ı hakimine bırakmasını istedi. Sultan ile Celaleddin arasında daha öncesinde bir dostluk vardı. Celaleddin cevabında ağır sözler kullandı ve Sultan'ın isteğini kabul etmediği gibi üzerine yürüyüp ülkesini elinden almakla tehdit etti. Bütün bunlar Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ın fesadından ileri geliyordu. Bu sırada Celaleddin'in yanında muhtelif milletlerden oluşan büyük bir ordu vardı. Sultan, Celaleddin ile tek başına savaşmaktan çekinip ona karşı Adiloğullarından yardım istedi. Melikü'l Eşref büyük bir ordu ile Sultan'ın yardımına geldi. Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah ve kardeşi de Celaleddin'in tarafında bulunuyordu. Savaş şiddetlendi ve her iki taraftan pek çok insan öldü. Celaleddin yenilip askerleri dağıldı ve bundan sonra durumu ve şanı düzelmedi.²²² İbn Bibi, bu savaşı daha edebi bir üslupla kaleme almış ve Harezm ordusunun öncü birliklerinin üç kez yenilgisini ve nihayetinde Sultan Celaleddin'in yenilgisini şiir ve beyitlerle eserinde aktarmıştır.²²³

Eflaki ise esrinde bu zaferi Bahaeddin Veled'in (Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin babası) kerametine bağlamak suretiyle olayı şöyle nakletmektedir:

“Hikaye: Nakledilir ki: Baha Veled Hazretlerinin ölümünden sonra (Tanrı ondan razı olsun) az bir zaman geçmişti ki Celaleddin Harizmşah'ın geldiği haberi Sultan Aleaddin'e ulaştı. Sultan Aleaddin hemen şeyhin türbesini ziyaret etti, öptü, ondan yardım ve himmet dileyerek Harizmşah'ı karşılamaya hazırlandı. Hârizmşah'ın ordusu Erzurum sınırına ulaştıncaya, casuslar bu ordunun üstünlüğünü İslam sultanına bildirdiler. Rum askerine büyük bir korku geldi. Sultan, Hârizmşah'ın durumunu ve gidişini anlayıp ona göre

²²² Münecimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.71

²²³ Bkz. İbn Bibi s.391-400; Ayrıca bkz. Cüveyni, s.376-377; İbnü'l Verdi, s. 113-114; Mirhand, s. 271; İbnü'l Esir, c. X, s. 342-343

hazırlanmayı düşündü. Bir gece elbisesini değiştirip kendisine dağlanmamış ve ruzgâr gibi giden atlar seçti. Birkaç Türkle birlikte dağ yolundan giderek Hârizm askerine katıldı. Hârizm emirleri onların kim olduklarını sorup araştırdılar. Onlar da "Biz bu diyarın Türklerindiniz. Erzurum'un dağ nahiyelerinde yaşıyoruz, Bizim atalarımız Ceyhun nehri civarındandı. Şu birkaç yıl içinde Sultan Keykubâd bizden yüz çevirip bizi güç bir duruma sokmuştur. Daima (Tanrı'nın) yardımına mazhar olan Hârizm askerinin gelmesini bekliyoruz; belki bunlar sayesinde onun zulmünden kurtulabiliriz" dediler. Bu olayı Hârizmşah'ın kulağına ulaştırdıklarında çok sevindi ve bunu iyi bir fal saydı. Buyurdu, özel sofrayı kurdular. Emirler, vezirler, haslar ve devlet erkânından her biri sofrada kendi yerini aldı. Kabul töreniyle birlikte bu misafirleri huzura getirdiler. Bunlar da sultanın önünde baş koydular, onun bu düzen ve törenini tam anlamıyla seyrettiler, Getirdikleri atları da onlara verdiler. Sultan bu misafirlere iltifat elti, hilatlar giydirek güzel vaatlerde bulundu. Misafirlere bir çadır tahsis edip ulufe bağladılar. Hemen o gece Hârizmşah'ın hatırından geçti ki, Sultan Alâeddin'in ülkelerinin her neresinden geçtimse bütün halk ondan hoşnuttu. Bu birkaç Türk ondan neden şikâyet ettiler? Sultan Alâeddin'in de bu taraflara geldiği duyuluyor, hilekârlık ve gece harekâtında onun eşi benzeri yoktur, Bu Türkler onun casusu olmasın. Durumu daha iyi incelemek gerekir, çünkü "şüphe hazırlıklı olmaktır," Hemen Erzurum meliki Mugiseddin'i yanına çağırıp ve onunla bu hususta görüşüp "Yarın bunların durumunu inceleyelim!" dedi. Sultan Alâeddin de o gece rüyasında Bahâ Veleddin gelip kendisine "Kalk! Hemen atına bin, uyku zamanı mıdır?" dediğini gördü. Uyandıysaydı kendi kendine "Yarın da seyredelim de sonra gideriz" diyerek tekrar uykuya daldı, Bahâ Veleddin hazretlerini yine rüyasında gördü, Bahâ Veleddin esasını tahtına ve tahtın üzerine çıkıp onun göğsüne vurarak "Ne uyuyorsun?" dedi. Alâeddin, Bahâ Veleddin heybetinden uyandı; bütün vücudu titremeye başladı. Adamlarını da uyandırdı. Gece yarısı atları eyerleyip yola çıktılar. Gece sona erdiğinde Hârizmşah "Biz bugün onların durumunu inceleyinceye kadar sayılı emirlerden

birkaç kişi onların çadırının etrafına göz kulak olsun!" diye emir verdi, Fakat sabah olunca hepsinin gitmiş olduğunu gördüler. Bunu Harizmşah'a bildirdiler. Harizmşah da onları izlemesi için iki üç bin yiğit süvariye yola çıkardı, kendisi de bunların arkasından atına binip gitti. Sultan Aleaddin arkasına baktığında bir ordunun kaldırdığı tozların havaya yükseldiğini gördüler. Bunun üzerine atını dolu dizgin sürerek kendi ordusuna ulaştı. Harezmliler de hiçbir şey elde edemedi dönüp gittiler. Sultan Alâeddin askerlerine birçok hediyeler ve paralar verip "Tanrı'nın yardımı ve Baha Veled hazretlerinin himmetiyle biz kuvvetlenmiş ve galibiz!" buyurdu. Erzincan'ın Yassı Çemen mevkesine askerini yerleştirdi. Hârizmşah'la birkaç gün muharebe yaptılar. Beşinci gün birdenbire Tanrı erlerinin kuvvetli nefeslerinden bir yardım ve zafer rüzgârı esti. Rum askerlerinin tarafındaki toz ve toprağı havaya kaldırarak Hârizm askerinin üstüne saçtı. Sultan hazretleri "Attığın vakit sen atmadın, fakat Tanrı attı"²²⁴ ayetinin işaret ettiği gibi "Bu yüzler kararsın!" dedi. "Güç yetmediği şeyden kaçmak peygamberlerin adetlerindedir" hadisinin korkusu da düşmanların kalbine çöktü. Nihayet Tanrı'nın yardımıyla sultanın bayrakları galip gelip askerleri zafer ve mutluluğa kavuştu. Fanilere de böyle heybetli ve haşmetli bir düşman ordusunun, o zamanın kutbunun himmetiyle kötü bir bozguna uğradığı malum oldu. Bu sûfiler tayfasının yardım ve himmetinin dünya ve ahrette sonsuz mutluluğa, ebedi iyiliğe ve kurtulmaya neden olacağı muhakkaktır. Sultan Alâeddin önemli bir olayla karşılaştığında daima şeyhin türbesine gider, ondan medet diler, galip ve başarılı olarak dönerdi."²²⁵

Eflaki burada diğer kaynaklarda olmayan Sultan Aleaddin'in kılık değiştirmek suretiyle Harezmsahlara'ın otağına gittiği bilgisini vermekte ancak savaşın Bahaeddin Veled'in ölümünün ardından gerçekleştiğini söylemekle ise kendisiyle bir tutarsızlık yaşamaktadır. Zira aynı eserde Bahaeddin'in ölüm tarihi olarak 18 Rebiülevvel 628

²²⁴ Kur'an-ı Kerim, Enfâl, 8:17

²²⁵ Ahmed Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri*, Farsçadan Çev: Tahsin Yazıcı, Kabcacı Yay., İstanbul 2011, s.96-98; Ayrıca bkz.. Baygu, s. 53-54

(23 Şubat 1231)²²⁶ tarihini vermektedir ki bu bilgiye göre savaş cereyan ettiğinde Bahaeddin Veled hala yaşamaktadır.

Yassı çemen savaşı Ermeni müverrihler tarafından da es geçilmemiş ve bu konuya değinmişlerdir. Nitekim Müverrih Vardan bu hadiseyi şöyle nakletmektedir:

“1225 tarihinde, Horazm Şahın iki oğulları Tatarlara mağlup oldular ve ikişer bin kişi ile Azerbaycan’dan geçerek Duine geldiler, şehri zapt ettiler ve geniş ovayı çadırlarla doldurdular. Bizimkiler onların üzerine yürüdüler; fakat Karni kasabası yanında mağlup olarak kısmen katledildiler ve birçoğu da uçuruma yuvarlanarak büyük zayıat verdiler. Muzaffer sultan ise bir çok yerlere akın ettikten sonra Tavraje (Tebris) döndü ve bir sene sonra Kaga ovasını geçerek Tiflise geldi. Orada birçok cinayet işledikten sonra Hılat üzerine yürüdü ve onu zapt edip ihya olduktan sonra Rum memleketine girdi ve Aladin ve Melik Eşraf’ın üzerine yürüdü. Fakat Sultan bu harpte büyük bir mağlubiyete uğradı ve çok az kalmış olan askerlerle birçok mahsuldar tarlaları havi bulunan Mugana kaçtı.”²²⁷

Celaleddin Harzemşah’ın ise bu yenilgiden sonra durumu daha da kötü bir hal almıştır. Nitekim Cengizhan’dan sonra halefi olarak seçtiği Ögedey başa geçtiğinde Harezmi İmparatorluğu'nun bu beklenmedik dirilişine kesin bir son vermek için Çormagan veya Çormakan Noyan kumandasında 30000 kişilik bir orduyu İran'a yollamıştır.²²⁸ Ancak bazı kaynaklarda Çormagan’ın Cengiz Han zamanında Celaleddin’in serbestçe faaliyetlerini sürdürdüğü yerler olan Horasan ve Irak’a bir grup emir ve otuz bin askerle gönderildiği zikredilmektedir.²²⁹

²²⁶ Eflaki, s. 84

²²⁷ Müverrih Vardan, s.223-224

²²⁸ Grousset, s. 296; Spuler, s.44

²²⁹ Cüveyni, s. 191

Aleaddin Keykubat'ın Erzurum'u İlhakı ve Sonrası Gelişmeler

Yassı Çemen savaşının akabinde Rükneddin Cihanşah; Melikü'l Eşref'e sığınarak Sultan'ın huzurunda kendilerine şefaathçi olmasını ve Sultan'dan aman almasını istemiş; Sultan da Melik Eşref'in ricasını kabul edip onları bağışlamış ve ona bağlı yerler ile birlikte Aksaray mahsuresini, kardeşine de Eyübhisar'ı muaf ve müsellemler olarak vermiştir.²³⁰ Kardeşi ve devletin büyükleri yakalanıp Sultan'ın huzuruna getirildiğinde pişmanlığı her halinden belli olan Rükneddin; Sultan'ın ayağına düşünce Sultan o muhteşem cevabı verecektir: “Aslan tilkiye kin tutmaz”. Sonra bargahta rahat etmesi için onu ordudan ünlü birine teslim etmiştir. İbn Bibi Rükneddin Cihanşah'ın bu halini şöyle betimlemektedir: “..Böylece o günün seherinde alet edevatla, ordu ve hazine ile başı yükseklere olan Melikin; savaşın bittiği ikinci namazı vaktinde ne ordusu, ne teçhizatı ve ne de malı kaldı..”²³¹ İbnü'l Esir ise Tuğrulşah'ın durumunu şu sözlerle bizlere aktarmaktadır:

“...Ancak Celaleddin mağlub olup geri kaçınca erzenirrum Emiri Tuğrulşah esir düşüp amcasının oğlu aleaddin Keykubat'ın huzuruna çıkartılmıştı. Aleaddin Keykubat Onu alıp Erzenirrum'a gitmiş ve şehir hakimi olan kişi bu şehri etrafındaki kalelerle içindeki hazinelerle birlikte Aleaddin Keykubat'a teslim etmişti. İşte ata sözünde zikredildiği gibi 'Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak' diye buna derler. Veya başka bir tabirle 'Boynuz isteyen dişi deve kuşu seferinden kulaksız geri döner'. İşte Celaleddin'in yanına varıp Anadolu Selçuklularından bazı topraklar ele geçirmek için O'nun yardımını isteyen ve Aleaddin'in ülkesine göz diken bu miskin adam bu sefer Aleaddin'in eline düşmüş, elindeki herşeyi gittiği gibi esir düşmüştü. Mülkü ve saltanatı ebedi olan Allah ne yücedir!”²³²

Sultan bu zaferin akabinde yanında Melik Eşref ve kardeşleriyle Erzurum'a yönelir. İkinci vakti sırasında Sultan; Melik Eşref ve

²³⁰ Bkz. İbn Bibi, s. 403; Müneccimbaşı, *Camii'd-Düvel-Selçuklular Tarihi...*, s.71

²³¹ İbn Bibi, s.399

²³² İbnü'l Esir, c. X, s. 342-343

kardeşlerine 10 şahane hil'at ve 10 soylu at göndererek onları mükellef hazırlanmış bir sofrada ağırlar. Erzurum'a vardıklarında şehirde bulunan emirler kapıları kapayıp şehri savunma ve karşı koyma yolunu seçmişlerdi. Bunun üzerine Sultan Aleaddin; güvendiği adamlardan birinin şehre gidip onları Melik (Cihanşah)'in ağzından boyun eğme ve kurtuluşa çağırmasını emreder. Cihanşah'da Sultanın emri gereğince yakın adamlarından birini Sultan'ın büyük emirlerinden biriyle şehre gönderir. Bunun üzerine Melik'e kardeşine ve emirlerine hiçbir zarar gelmemesi, Sultan'ın naiplerinin tasarruf ellerini halkın malından ve eşyasından uzak tutmaları şartı ile şehri teslim edeceklerini bildirirler. Sultan onların istediklerini yazılı bir yemin metni ile hazırlatır ve onlara gönderir. Bunun üzerine Candar Hüsameddin ve şehrin diğer büyükleri Sultan'ın huzuruna varıp Saltanat hükümlerine uyduklarını ve boyun eğdiklerini bildirirler; akabinde Sultan'ın sancağı şehre götürülür.²³³ Görüldüğü üzere Sultan Erzurum'u sulh yoluyla almaya oldukça ehemmiyet vermiştir; zira Erzurum'u öteden beri kendi mülkü addetmekte ve burada yapılacak bir harp ile yok yere Türk kuvvetinin eksilmesine sebep olmak istememiştir.²³⁴

Abu'l Farac Bar Hebraeus ise diğerlerinden farklı olarak Alaeddin Keykubat'ın Erzurum melikinin kız kardeşi ile uzun zamandır evlenmek istediğini ancak Melik'in bunu istemediğini; Erzurum Sultan tarafından ele geçirilince de bu kadını aldığını kaydetmekte ve şöyle bitirmektedir cümlesini: “*Sultan bu kadını almakla zaferi kazanmaktan daha fazla sevinmişti.*”²³⁵ Baygu'de Sultan Aleaddin'in Erzurum'u aldığı vakit Mugiseddin Tuğrulşah'ın kızını da aldığını ve Uluborlu'da ikamet ettirdiğini zikretmektedir. Nitekim “*Uluborlu cami kebirde yer alan kitabedeki elkabının yüksek olduğuna bakılırsa bu kızın Sultan Aleaddin katında iyi bir mevki*

²³³ İbn Bibi, s. 402

²³⁴ Baygu, s. 57

²³⁵ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s.528

olduğu anlaşılmaktadır” dedikten sonra Bu kadının saray erkanından birisiyle de evlendirilmiş olabileceğini zikretmektedir.²³⁶

Erzurum Fetihnamesi

Sultan daha sonra kale muhafızlarını ve vilayet naiplerini huzuruna kabul edip onlarla konuşarak zaire, cephane, ihtiyat ile kale işlerini yoluna koyduktan sonra bütün itibarlı kişilere, ordu emirlerine, askerlerinin seçkinlerine türlü nimetler, bağışlar ve mülkler vermiştir. Daha sonra ise ülkedeki ve çevredeki meliklere bir fetihname gönderilmesini buyurur. O vakit müşrif-i memleket ve Tuğrayı görevinde bulunan Sahib Şemseddin Muhammed-i İsfahani, Erbil Meliki Muzafferiddin Ali'nin yanında fetihnameyi kaleme alır. İbn Bibi'de zikredilen bu fetihname şu şekildedir:

“Andolsun ki, Tevrat’tan sonra Zebur’da da yeryüzüne ancak iyi kullarımın mirasçı olduğunu yazmıştık.”²³⁷ ***“Bize verdiği sözde duran ve bizi bu yere varis kılan Allah’a hamdolsun.”***²³⁸ *Yüksek makama sahip, meliklerin büyüğü, dünyanın seçkinlerinin lideri, adaletin gerçek taraftarı, mücahit ve muzaffer kişi, İslam’ın ve Müslümanlar’ın direği, kafirlerin ve müşriklerin katili, Haricilerin ve dinden çıkanların kahredicisi, gazilerin ve mücahidlerin yardımcısı, Tanrının birliğine inanan orduların destekçisi, hilafet makamının kudreti, imamlık postunun önde geleni, meliklerin ve sultanların güneşi olan yüksek makamımız, uzun yıllardan beri büyük işler başarmakta, sevinçli ve müjdeli haberler vermektedir. Size büyük sevinçle selam ve dualarımızı gıyaben duyurmak ve hayırlı vesilelerle topluluk katındaki dilekelerimizin yerine geldiğini bildirmek gerekmiştir. Harezmi’nin kahredilmesinden, sefil Erzurumlu ve*

²³⁶ Bkz. Baygu, s. 48; Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s.528-529: “..Sultan bu kadını almakla zaferi kazanmaktan daha fazla sevindi. Fakat kısa bir müddet sonra bu kadın kardeşinin serbest bırakılmasını istemiş, Sultan bu yüzden ona kızmış ona öldürtmüş; üstelik kardeşini de denizde boğdurtmuştu.”; Ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, s.906

²³⁷ Kur’an-ı Kerim, 21/105

²³⁸ Kur’an-ı Kerim, 39/74

kardeşlerinin ele geçirilmesinden sonra hanların, meliklerin, pehlivanların, emirlerin vücutları ikiye ayrıldı. Diğer askerler esir alındı veya öldürüldü. Bazıları cennete, bazıları cehenneme yollandı. Muzaffer askerlerin -Allah onları her zaman muzaffer kılsın-bazılarını korkak serçeler gibi önümüzden kaçan o kaçakların nerde olduğunu bulmak için gönderdik. Onlar sonunda Ahlat'ta onların leşinden vahşi hayvanlara ve kuşlara sofraya kurdular. Onların kanından yere ipekli örtü yaptılar. O alçak herif (Sultan Celaleddin Harzemşah) savaş aslanlarıyla savaşırken tilki kurnazlığı göstererek kaçıp kurtuldu. Düşüncesizliği yüzünden birkaç bin insan hayatını kaybetti. **“O, zalimlerin ise sadece kaybını artırır.”**²³⁹

Bizim yüce bayraklarımız –Her iki dünyada da Allah muzaffer kılsın- Pazartesi günü Erzurum'u kendilerine merkez yaptılar. Muzaffer askerlerimiz –Allah onları korusun- orayı daire gibi sardı. Şehir halkı ve askerleri karşı geldiler. Sayılarının ve teçhizatlarının çokluğuna güvenerek saldırımızı önleyeceklerini sandılar. Tıpkı **“Kalelerinin kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı”**²⁴⁰ ayetinin söz ettiği kimseler gibi. Göz açıp kapayınca kadar ileri gelen yiğitlerimiz, isabetli oklarıyla güneş ve şehir çirasına kartal kanadından örtü yaptılar. O divanelerin cüsselerini, o alçakların vücutlarını kale duvarına ve burçlara heykel gibi astular.

Göğün güneşi dizginini batı sahrasına doğru çevirip **“Koşup toz perdesi arkasında kaybaldığı zaman”**²⁴¹ şehirliler hezimet yolunu tuttular. Matemli Şam ordusu, sevinçten Saman Yolu (kehkeşan) yıldız takımlarına yükseldiler. Benatü'n na's gibi kongrelere çıkararak, Süreyya yıldızına" el attılar. Şehrin matemcileri (nevhagerân) aman feryatlarını göklere çıkardılar. Eğer şahane merhametimiz, onları himaye kucağına ve inayet gölgesine almamış olsaydı, **“Gün doğması yakın değil mi?”**²⁴² vaadiyle **“Memleketini alt üst ettik.”**²⁴³ akıbetine

²³⁹ Kur'an-ı Kerim, 17/82

²⁴⁰ Kur'an-ı Kerim, 59/2

²⁴¹ Kur'an-ı Kerim, 38/32

²⁴² Kur'an-ı Kerim, 11/81

²⁴³ Kur'an-ı Kerim, 15/74

uğratar, **“Onu toz duman ederiz.”**²⁴⁴ tozuyla eş yapardık. Fakat Rabbani lütuflar, Süleyman mucizesi yoluyla semavî mutluluğu, **“Onları bize getirin.”**²⁴⁵ dendiği gibi bize getirdi. Sancağın hilalinin ışığı (pertev-i mahiçe-i sancak), şehir kalesinin en yüksek yerinde parlayınca Erzurum, **“Yeryüzü Rabbinin nuruyla aydınlanır.”**²⁴⁶ elbisesiyle şereflendi. 3 Ramazan salı sabahı, **“İşte bu, vaktiyle gördüğüm rüyanın çıkışıdır.”**²⁴⁷ rüyasının yorumcusu, **“Kapılar açılınca”**²⁴⁸ müjdesini getirdi. Müslümanların ciğer köşesi ve insanlığın gözbebeği muzaffer çetrimiz -Allah daha da muzaffer kılsın- iyilik ve bağış gölgesini şehrin üzerine düşürdü. Erzurum'u otuz altı pare kaleyle divanın yönetimine soktu. Devletin ve dinin büyüğü Melik Eşref, Ermen Şahı, Melik Muzaffer Şihabeddin Gazi, **“On bir yıldız, güneş ve ayın bana secde ettiklerini gördüm.”**²⁴⁹ ayetinde bahsedilen on bir oğluyla yüce alayımıza (mevkib) -Allah yüceliğini ve büyüklüğünü saklasın- katılmak üzere şehre geldiler. Çavuşlar, onlar için **“Allah'ın dileğince, güven içinde Mısır'a yerleşin.”** sözünü söylediler. Devletimizin dostları, **“Ana babasını tahtın üzerine oturttu. Hepsi onun önünde (Allah'a secde edip) eğildiler.”**²⁵⁰ kerametinin belirtilerini görünce akıl kulağıyla, **“Allah bize bunu vaddetti.”**²⁵¹ sözünü duydular. Harezmî'nin büyüüne kapılan, başkalarının oyununa gelerek bizim gazabımızı ve düşmanlığımızı çekmiş olan bedbaht ve cahil Erzurumlu, **“Rabbim! Beni geri çevir, belki yapmadan bıraktığımı tamamlar, iyi iş işlerim.”**²⁵² deyip pişmanlık toprağında sürünüyor. Suçuna karşı **“Biz yöneticilerimize ve büyüklerimize itaat etmiştik.”** bahanesini ileri sürüp yaptıklarını fesat kimselere yüklüyor. Bazen **“Bir kimse daha önce inanmışsa**

²⁴⁴ Kur'an-ı Kerim, 25/23

²⁴⁵ Kur'an-ı Kerim, 38/33

²⁴⁶ Kur'an-ı Kerim, 36/39

²⁴⁷ Kur'an-ı Kerim, 12/100

²⁴⁸ Kur'an-ı Kerim, 39/73

²⁴⁹ Kur'an-ı Kerim, 12/99

²⁵⁰ Kur'an-ı Kerim, 12/100

²⁵¹ Kur'an-ı Kerim, 23/99-100

²⁵² Kur'an-ı Kerim, 33/67

veya imanıyla iyilik kazanmışsa, imanı ona fayda vermez."²⁵³ diyor, bazen de *"Öncekileri yok etmedik mi? Ardından sonrakileri de onlara katarız."*²⁵⁴ tehdidinin kapısını kapıyordu. Allah'ın izniyle ümidimiz odur ki, bu mübarek seferde yüce makamımızın ve büyük saltanatımızın -Allah büyüklüğünü devam ettirsin- uğuruyla Müslümanları baştan çıkarıp tahrik eden ve garazlarıyla dünya işlerinin bozulması için çaba harcayan fesatların ve münafıkların gücü kuvveti kırılmış ve bu fitne mayası ortadan kaldırılmış olur.

Sevinçli ve kederli zamanlarımızda yüksek makamınızın- Yüksekliği daim olsun- bizimle görüş ve fikir birliği gütmemiz dolayısıyla size bu büyük başarılarımızı haber vermeyi uygun gördük. Bu müjdeden çok zevk ve büyük sevinç duymanızı, her işte birlik beraberlik yolunda sebat göstermenizi istedik. Bu duygularınızı bize göstermekte inşallah çabuk davranırsınız."

Bu yazıyı ilettikleri zaman Sultan, onu dikkatle okuyup inceledi. Ayrıca onun inceliklerini ve gerçeklerini gören kalem ve söz sahiplerinin görüşlerini ve itirazlarını değerlendirdi. Onda kabul edilmez sözlerin varlığını anladı. Gerçekten de haklı olan oydu. Mektuba itirazlardan biri şuydu: *Sultan Muhammed Tekiş'in oğlu Sultan Celaleddin Harezşah, birçok doğu beldelerini ve Arap şehirlerini yönetimi altına almıştı. Yedi yüz bin cihangir yiğit onun emir ve görüşlerine uymuş; savaş zamanında ise birkaç defa Tatar saflarını dağıtmış, bilek ve vücut gücü bakımından Rüstem'in adını zamanın sayfasından silmiş, Hilafet makamından, "Cihan Padişahı" ünvanını almıştı. Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah da büyük Selçuklu ağacından olup, padişahlık nehrinin kıyısında onun gibi gür bir dal çıkmamış, memleket çemeninde onun gibi bir fidan yetişmemiştir. Fakat hazine ve definelerimiz onun yüzünden yok olup gitmiştir. Şam Meliklerine gelince onlar toplu olarak uzak yerden bizim yardımımıza koştular. "Allah'ın inayetiyle onların yardımlarının karşılığını ödedik. O halde bu kişileri küçük düşürüp aşağılayarak*

²⁵³ Kur'an-ı Kerim, 5/158

²⁵⁴ Kur'an-ı Kerim, 77/16-17

onların kalbini kırmak bize ne fayda ve kâr getirir?" dedi. O sırada daha önceki karışık günlerde garaz sahiplerinin iftirası üzerine bargâhın gözünden düşmüş ve dergâhın kapısından uzaklaştırılmış olan Vezir Mahmud oğlu adıyla tanınmış söz meliklerinin başı Ariz Nizameddin Ahmed-i Erzincanî'nin bu fetih dolayısıyla kaleme aldığı fetihnâmeysi, Emir Kemaleddin Kamyar'a verdi. O da okuduktan sonra Sultan'a arz etti. Sultan bunu beğenerek Tuğra sıfatını Sahib Şemseddin'den alarak ona vermiştir.²⁵⁵ Burada Sultan Aleaddin'in Şemseddin İsfahani'nin bir Tuğrai olarak üslubunu beğenmemesi ayrıca ehemmiyetlidir. Zira her ne kadar düşman safında da yer alsa kendi soydaşı hükümdarlarla ilgili İsfahani'nin kullandığı olumsuz ifadeler onu yerinden etmiştir.²⁵⁶

Yardımlarından dolayı Melikü'l Eşref'e Sultan ülkesinin bitişiğinde bulunan birkaç kaleyi vermiş; Erzurum şehrinin işlerini düzene koyup buraya emir Mübarizeddin Çavlı el-Çaşnigir'i naip olarak bıraktıktan sonra merkezine geri dönmüştür.²⁵⁷ Sultan Aleaddin hiç şüphesiz Erzurum'u almakla iki mühim siyasi netice de elde etmiştir ki bunlardan ilki Trabzon İmparatorluğu'nun her fırsatta Erzurum Selçukilerini Konya Selçukluları aleyhine kışkırtmasının önünü kesmek suretiyle tabiri caiz ise tarihi Bizans entriksinin önüne set çekmiştir. İkinci sonuç ise oldukça ehemmiyetli bir kuvvete sahip olan Erzurum'a hakim olmak suretiyle Gürcistan seferleri için de stratejik bir noktayı ele geçirmişti.²⁵⁸

Tüm bu sorunlara ek olarak yaklaşan bir Moğol tehlikesi de sınırda idi. Bu nedenle Sultan Alaeddin Keykubad meşhur kumandanlarından Mübarizüddin Çavlı'yı Erzurum'a subaşı tayin ederek yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı şehri tahkim etti ve gerekli tedbirleri aldı.²⁵⁹ Anonim Tarih-i Ali Selçuk eserinde ise

²⁵⁵ İbn Bibi, s.405-408; ayrıca bkz. Konukçu, s.57

²⁵⁶ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir-Divan)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1995, s.62

²⁵⁷ Müneccimbaşı, *Camii'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.72

²⁵⁸ Baygu, s. 59-51

²⁵⁹ Küçük, s.322

Yassı çemen yenilgisinin ardından bir yıl sonra Celaleddin'in oğullarının büyük bir orduyla gelerek Ahlat ve Erzenirrum'da yağma ve katliam yaptıkları bunun üzerine Sultanın bir ordu sevk etmek suretiyle onları yenilgiye uğrattığı zikredilmektedir.²⁶⁰

Moğol Noyanı Çormağan ve Harezmi Devletinin Sonu

1227 yılında, dünya tarihinin gördüğü en büyük fatihlerden biri olan Cengiz Han, geride büyük ülkelerden oluşan devasa bir devlet bırakarak ölmüştür. Öldüğünde hakimiyet sahası Kore'den İran'a ve Hint Okyanusundan Sibiry'a'nın buz çöllerine kadar uzamaktaydı ki böylesine büyük bir devleti bir daha hiç kimse oluşturamamıştır demektedir Runcıman eserinde²⁶¹. Nitekim Cengiz Han 1226'da Tang'ut halkı üzerine sefere çıktığı bir vakit Arbuha denen bir mevkide atının yaban atlardan ürkmesi üzerine şaha kalkması sonucu atından düşmüş ve ağır yaralanmış ve bir müddet sonra da ölmüştür.²⁶² Yerine, oğullarından Ögedey²⁶³, Moğol birliğini ve gücünü temsil etmek üzere büyük Kaan seçilmiş, Cengiz Hanın mirası da, Moğol geleneklerine uygun olarak oğulları ve torunları arasında paylaşılmıştır.²⁶⁴ Moğollar, başlarına Ögedey'i han seçtikten sonra,

²⁶⁰ Anonim, *Tarih-i Ali Selçuk*, s.42

²⁶¹ Steven Runcıman, c.III, s. 212

²⁶² Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185-190: "... Çinggis-hahan, domuz yılında (1227) Tanrıya (semaya) yükseldi.."; Cüveyni s. 186: "...Bundan sonra Cengiz Han'ın hastalığı ağırlaştı. Hareket edemez durumdayken 624 yılının Ramazan ayının dördüncü (18 Ağustos 1227) günü öldü."; Ebü'l Frerec İbnü'l İbri, s. 15

²⁶³ Ebü'l Frerec İbnü'l İbri, s. 14: "Oktay"

²⁶⁴ Koca, s. 39; Barthold, s. 473: "Ögedey daha babasının sağlığında halef tayin edilmiş; bir süre sonra 1229'da (Boğa yılı) görkemli bir merasimle Kurultay'dav Han ilan edilmişti."; Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s.190-191: " Sıçan yılında (1228) Ça'adai ile Batu başlarında olduğu halde sağ cenahın prensleri, Otçigin Noyan, Yegu ve Yesungge başlarında olduğu halde sol cenahın prensleri, Tolui başlarında olduğu halde merkezin prensleri, prensesler, damatlar, Tümen komutanları ve binbaşılar hepsi bir araya gelerek, Keluren (nehrinde) bulunan Kode'u adasında kurultay için toplandılar ve Çinggis-hahan'ın emri gereğince Ogodai-hahan'ı 'Han' intihap ettiler. Ça'adai, küçük kardeş, Ogodai-hahan'ı kendisi tahta oturttu.."; Cüveyni, s. 187: "... Tuşi'nin oğulları Hardu, Batu Sibekan Tankut, Berke, Berkecer, Toga-Timur Kıpçak taraflarından; Çağatay Kunas'tan;

Cengiz'in fütühat planını takibe başladılar. Seçim için kurulan kurultayda üç büyük sefere karar verildi. 30 bin kişilik bir ordu, kabile reislerinden Cormagon idaresinde İran'a, Celaleddin'in üstüne gidecek, çünkü Cengiz çekildikten sonra Celaleddin, Hint'ten İran'a gelerek buranın bir miktar arazisinde hüküm sürmeye başlamıştı. Diğer 30 bin kişilik ordu, Göktay ve Subutay kumandasında -Cengiz'in Coçi'ye fethini emrettiği fakat Coçi'nin giremediği Kıpçak, Bulgar, Saksin illerini fethedecek; Ögedey'de beraberinde Tolu ve diğer prenslerle Kin İmparatorluğu'nu fethedecekti.²⁶⁵

Çormagan Noyan daha Cengiz Han zamanında etkin bir komutan olarak kaynaklarda yerini almıştır nitekim Ürgenç şehrinin alınması sırasında Anonim Moğollar'ın Gizli tarihi adlı eserde geçen şu hadise bizlere bunu kanıtlaması bakımından önemlidir: “... Tolui evvelâ Çuhçeren şehrinin işini bitirdi ve ondan sonra geri dönerek Çinggis-hahan'la birleşti. Coçi, Ça'adai ve Ogodai üçü birlikte Orunggeçi şehrini aldıktan sonra, bu şehrin ahalisini kendi aralarında taksim etmişler, fakat Çinggis-ha'an'ın hakkını ayırmamışlardı. Yerleşmek için dönüp geldikleri zaman, Çinggis-hahan onlara çok kızdı ve üç gün huzuruna kabul etmedi. Bunun üzerine Bo'orçu, Muhali ve Şigi-hutuhu üçü birlikte (Çinggis-hahan'a) şunu arzettiler: "Biz, (şimdiye kadar) hiç kimseye tabi olmamış (yenilmemiş) olan müslüman halkının sultanını yenmiş, onun halkını ve şehirlerini almış bulunuyoruz. Taksime uğrayan Orunggeçi şehriyle onu taksim eden komutanlar, hepsi de Çinggis-ha'an'a aittir. Yerden ve gökten aldığımız kuvvetle müslüman halkını bu suretle yendiğimiz

Mengü Kaan İmil'den; Ögedey ise Kuyas'tan, amcaları Ötegin, Belgütay Noyan, Elçitay Noyan, Yekü ve Yesüngay Doğu'dan yola çıktılar, ülkenin her yanında bulunan Uluğ Noyan ve onun küçük kardeşi de Kelüren'de toplanmış kurultayda hazır bulundular...” Ögedey'in tahta çıkışı için ayrıca bkz. Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s.525-526; Ebü'l Frerec İbnü'l İbri, s.15-16

²⁶⁵ D'Ohsson, s. 165; Ebü'l Frerec İbnü'l İbri, s.16: “...Kaan bu işleri bitirdikten sonra kendisini memleket işlerine verdi. Ve otuz bin atlı ile Cormagon'u Horasan tarafına, Sintay Bahadır'u gene o kadar asker ile Kıpçak, Saksin ve Bulgar taraflarına gönderdi. Bir kısım askerini de Tibet'e sevk etti. Ve kendisi Hata üzerine yürümeğe karar verdi...”

için, senin bütün ordun sevinç içindedir. Hanımız neden böyle hiddetleniyor? Çocuklar haksızlıklarını görüyor ve korkuyorlar. Bundan sonraki hareketleri için bu onlara bir ders olsun. Yalnız şuna dikkat etmeli ki, çocukların iradesi zayıflamasın. Onları huzuruna kabul etmen için emir vermek mümkün olur mu? „ dediler. Çinggis-hahan bu sözler üzerine yumuşayarak Coçi, Ça'adai ve Ogodai'yi huzuruna kabul (etmekle beraber), onları çok tekdir etti.... onları tevbihe derken, Honghai-horçi, Hongtahas-horçi, ve Şor-mahan-horçi adlı üç silâhşor, Çinggis-ha'an'a:

"Bu komutanlar, ilk defa ava gönderilen atmaca gibi harp usulünü daha yeni öğrenmekte iken ve savaştan daha yeni geldikleri halde onları niçin öyle azarlıyorsun? Sakın onların korkudan fikirleri zayıflamasın! Doğudan batıya kadar her tarafta düşman halkı mevcuttur. Eğer sen, Tibet köpeği olan bizleri düşman üzerine gönderirsen biz, yer ve gökün inayetiyle düşman halkını yenerek onların altın ve gümüşlerini, ipek ve servetlerini, halkını, şehirlerini alır ve sana sunarız. Hangi halkları? dersen: Meselâ, batıda Bahtat (Bağdat) halkının (hükümdarı) Halibai-soltan (Halife Sultan) var diyorlar, işte ona karşı yürüeyebiliriz!„ diye müracaatta bulundular. Çinggis-hahan nihayet durumu anladı, bu sözler üzerine yumuşayarak ve onları tasvip ederek: "Honghai, Hongtahas ve Şormahan'ın hizmetlerine karşılık olarak şunu emrediyorum: Adargin'li Honghai ile Dolunggir'li Hongtahas yanımda kalacaklardır. Oteget'li Şormahan'ı Bahtat halkına, Halibai-soltan'a karşı göndereceğim„ diye emir verdi. ..”²⁶⁶ Bu hadise hiç şüphesiz Cengiz Han'ın ordu protokolü üzerinde bizlere mühim bilgiler vermektedir. Çormagan'ın da bu ordu içerisinde sözü geçer bir kişilik olduğunun ıspatıdır.²⁶⁷

Çormagan, ilk olarak Gürcü Krallığı üzerine yürümüş; Tiflis, Ani ve Kars gibi şehirleri birer birer düşürüp Gürcü Krallığını kendisine bağladı (1229). Çormagan'ın bundan sonraki hedefi Celâleddîn Mengüberti oldu. Çormagan'ın, Celâleddîn Mengüberti'yi

²⁶⁶ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185-186

²⁶⁷ Bahaeddin Ögel, “Aleaddin Keykubad Çağında Batı İran'da Çormahan Noyan'ın Durumu ve Statüsü”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.3, 1988, s.14

kolayca bertaraf edebilmek için tam bu sırada karşısına iyi bir fırsat çıktı. Mengüberti, Yassıçemen savaşında (1230), Eyyûbî meliklerinin kuvvetleriyle destekli Türkiye Selçuklu ordusuna yenilmiş, ordusu tamamen dağılmış; kendisi ise pek az bir kuvvetle kaçıp kurtulmayı başarmıştı. 1230-1231 kışında Celaleddin'in alışlagelmiş ikameti olan Azerbaycan'a varmadan bu ordu Rey'e giden büyük kuzey yolundan Harezm İmparatorluğu'nu ansızın istila etti.

Celaleddin'in güçlerini toplama vakti olmamıştı. Belki her şeyi bekliyordu ama bunu değil. Başarısızlığa uğradığı Erzincan Savaşı'ndan bu yana yalnızca birkaç ay geçmişti. Onun için Moğolların geri dönüşü daha ters bir zamana denk gelemezdi. Gerçi başka bir vakitte gelmiş olsalardı yine de onlarla daha iyi başa çıkamazdı.²⁶⁸ Nitekim Moğollar'ın yaklaştığını öğrendiğinde Halife'ye, Anadolu ve Rumeli Sultanlarına elçiler göndererek kendisinin onlarla Moğollar arasında sedd vazifesi gördüğünü, eğer kendisi ortadan kalkacak olursa onların da Moğollar karşısında tutunamayacağını bildirmiş; ancak kendisine muhalif bu devletlerden hiçbir yardım alamamıştır.²⁶⁹ Bu olumsuz cevap üzerine Sultan paniğe kapıldı ve daha önce babasının yaptığı gibi aynı düşüncesizlik ve acele ile kaçtı; sanki ilk Moğol istilasının tüm ölümleri kalıntıları ve yıkımları olanları hatırlatmak için krallık asaları gibi karşısına dikiliyordu. Hızlı birlikler tarafından takip edilerek Diyarbakır'a kadar giden Celaleddin burada 15 Ağustos 1231'de öldürüldü.²⁷⁰

Celaleddin Harzemşah'ın ölümüyle alakalı çeşitli rivayetler mevcuttur. Bazıları Amed'e (Diyarbakır) vardığında geceyi orada geçirmek isterken oraya gelen bir grup eşkıyanın üzerindeki elbiseyi ve nişanları almak için göğsüne indirdikleri bir hançer darbesiyle öldüğünü söylerken bir rivayete göre de elbisesini yakınlarından birine

²⁶⁸Jean Paul Roux., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev., Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı yay., İstanbul 2001,s. 256.

²⁶⁹ Cüveyni, s. 378; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, II, s.152: "... 'Ben Tatar ile sizin aranızda İskender seddiyim. Beni alınca siz ona karşı duramayıp, sizin de memleketlerinizi elinizden alıp öldürmesi muhakkaktır' dedi. Melik Eşref ve Sultan Aleaddin önem vermediler ve yardım etmediler."

²⁷⁰ Roux, s. 256; Grousset, s. 296.

giydirip kendisi de bir sufi elbise giyerek diyar diyar dolaşmaya başlayıp eceliyle öldüğü yönündedir.²⁷¹ Yine bir başka rivayette Meyyafarikin taraflarına kaçan Celaleddin'in Moğolların takibine uğramamak için dağlara saptığı sıralarda sarp bir geçitte Kürtler tarafından yakalandığı sırada Sultan onlara hüvviyetini bildirerek Meyyafarikin ve El-Cezire hükümdarı Melik el-Muzaffer Gazi'ye bildirdikleri takdirde büyük mükafat alacaklarını söylemiş; Kürtlerin reisi aşiretini toplamak üzere ikametgahından ayrıldığı vakit diğer bir kürt onun kim olduğunu öğrenir öğrenmez Ahlat'ta ölen kardeşinin intikamını almak için onu öldürmüştür. Bundan haberdar olan Muzaffer Gazi ise cesedini Meyyafarikin'e getirip defnettirmiş olmasına karşın kabrini tesbit mümkün olmamıştır.²⁷²

Bu hadise ile birlikte Azerbaycan ve İran'da Moğollara karşı koyabilecek bir güç kalmadığı gibi, Türkiye Selçuklularıyla Moğollar arasındaki tampon güç olan Harezmşâhlar Devleti de ortadan kalkarak, Selçuklularla Moğollar sınır komşusu hâline geldiler.

Cengiz Han gibi dünya hâkimiyeti politikası güden Ögedey Kaan, babasının Harezmşâhlar ülkesinde yarım bırakmış olduğu istilâyı tamamlamak ve merhum Alâeddîn Muhammed'in yerini alan Celâleddîn Mengüberti'yi ortadan kaldırmak üzere istila politikasını faaliyete koyarak Azerbaycan'a ünlü komutan Çormagan'ı görevlendirmiş ve onun komutasında 30 bin kişilik bir kuvvet göndermiştir.²⁷³ David Bağeşetsi'nin ifadesiyle Çormagan kendi işini bilen ve savaş tecrübesi olan birisiydi, Han ona tüm ülkeleri yıkmayı ve yok etmeyi emretmiş; o da bu işin zevkini çıkarmış; kuvvetleri

²⁷¹ Bkz. Cüveyni, s. 384-385

²⁷² Yınanç, "Celaleddin Harzemşah", s.52; Müverrih Vardan, s. 224: "...Tatarlar süratle yetişerek Sultanı oradan Amit'e kaçmağa mecbur ettiler. Sultan kaçarken bir kılıç darbesi ile öldü; fakat kimin tarafından katledildiği bilinmemiştir. Bir zanna göre, Tatarlar tarafından, diğer bir zanna göre de beyhude yere tehlikeli dolaşmalardan müteessir olan askerleri tarafından öldürülmüştür"; Spuler, s. 42: "Siğınmaya mecbur olduğu dağlarda haydut bir Kürt tarafından 1231 tarihinde hançerlenerek hayatı, şanına yakışmayan bir ölümle bitti.; Ayrıca bkz. Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s.529-530; Eflaki, s. 78: "... Harezmşah Harput taraflarına kaçtı ve Kürt yiğitlerinin elinde öldü.."

²⁷³ Koca, s. 39-40

hrşeyi yakıp yıkarak tüm milletlerin hakimiyetini yok etmiştir.²⁷⁴ Emrindeki birliklerle 1228 yılı içinde Çormagan, Azerbaycan'daki Erran (Karabağ) ve Mugan otlaklarına yerleşti. Her ne kadar bazı kaynaklarda Moğol komutanı Çormagan için methedici ifadeler kullanılmışsa²⁷⁵ da bu ilerleyiş ile Türkiye Selçukluları ile Moğollar komşu hâline geldikleri gibi Moğol istilâ tehlikesi ve tehdidi de Türkiye Selçuklu Devletinin sınırlarına dayanmış oldu.

Çormagan, yeni bir Moğol istilâsı başlatmadan önce Türkiye Selçuklu hükümdarının, Eyyübî meliklerinin ve Artuklu beylerinin güçlerini dikkatli bir şekilde yoklamak ve test etmek istedi. O, bu husustaki ilk teşebbüsünü 1231 yılında Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesi üzerine geniş bir akın faaliyetinde bulunmak suretiyle yaptı. Bu tarihte ordusu ile Türkiye sınırlarını aşan Çormagan, Ahlat, Diyarbakır, Malatya, Harput, Silvan gibi bölgenin en büyük ve en zengin şehirlerini birer birer tahrip ve yağma ettikten sonra konaklama merkezi Mugan'a döndü. Bu tecavüz, öyle kolayca sineye çekilebilecek ve görmezlikten gelinebilecek bir olay değildi. Fakat bu açık sınır ihlâli ve düşmanca tavır karşısında bölgedeki Türk devletlerinin hiç birinden ne bir tepki ve ne de karşı bir hareket geldi. Bütün Türk devletleri bu açık tecavüzü sineye çekmek zorunda kaldılar.²⁷⁶

²⁷⁴ Bkz. Oktay, s.319

²⁷⁵ Nitekim 1248 tarihine ait anonim bir hatıra yazısında şu ifadeler yer almaktadır: *"Moğolların dindaşları onların kumandası altında toplandılar. Tatarlar Han olarak adlandırdıkları kumandanlarını, kuvvetleri üç bölüme ayırdılar. Birinci bölüm Hindistan istikametine, ikinci bölüm Kuzey çöllerine, üçüncü bölüm ise İran'a ve oradan da bize vardılar. Bunlardan biri, diğer ikisine nazaran daha merhametliydi ki onun ismini Çarmoğan'dı. (Çagrman) etrafındakilere dedi ki: "Yağma ve katliama son verelim, bundan sonra bize tabi olanları öldürmeyelim. Biz bunu yaparsak Allah'ı öfkeleririz" diyerek Bazı kumandanlar ona itiraz ederek şöyle dediler: "Biz hiç kimseyi sağ bırakmamalıyız". Bundan sonra yattılar bu gece onlardan ikisi mezalim yapmak istedikleri için öldü. Savaşın yenilgi haberini alan Hana haber verdiler. Çarmoğan'ın dediklerine uyulmasını emretti, itaat arzedenlere merhamet edildi ve onlar vergilendirildiler. Çarmoğan başkumandan olarak atandı. Çünkü o Allah'ın isteğiyle hareket ediyordu."* Bkz. Oktay, s.250

²⁷⁶ Koca, s. 40

Celaleddin ortadan kaybolduktan sonra Çormagan küçük ordusunu İran-Mezopotamya sınırlarını yağmalamaya göndermişti. Doğu Anadolu'da Moğollar Bitlis ve Erciş halkını katletmişler, Azerbaycan'da ele geçirdikleri Meraga'da her zamanki katliam hareketlerine girişmişlerdir. Önceki örneklerden ders alan Tebrizliler ise Moğollara boyun eğmişler ve Ögedey Kaan'a değerli kumaşlar dokuyarak Çormagan'ı sakinleştirmişlerdir (1233), güneyde ise Diyarbakır ve Erbil ülkesi feci şekilde yakılıp yağmalanmıştır.

Kafkasya tarafından Moğollar Gence'yi tahrip etmişler, Gürcistan'ı istila etmişler ve kraliçe Rosudan'ı Tiflis'ten Kutais'e kaçmaya zorlamışlardı. Tiflis bölgesi Moğol himayesine geçmiş, Gürcü derebeyleri muharebelerde Moğollara yardımcı kuvvet vermek zorunda kalmışlardı. 1239'da Çormagan Doğu Anadolu'da Gürcü başkumandanı İvane'nin ailesine ait olan Kars ve Ani'yi alarak yağmalamışlardır.²⁷⁷

Kura ve Aras yukarı su yoluna yerleşen Çormagan Kuzy İran ve Azerbaycan'ı Moğol devletine ilhak etmek suretiyle Hazar denizi yakınlarındaki Mugan'da kurduğu karargahtan idare etmek suretiyle²⁷⁸ 10 yıl boyunca Cengiz ordusunun başında kaldı (1231-1241). Çormagan bu süre zarfında İsfahan'a Diyarbakır ve Erbil'e ve hatta Bağdat'a kadar gitmiş; 1239'da Ani şehrini almış Ermenistan'a doğru akınlar yapıp Bitlis ve Ardıçlı bölgelerine seferler düzenlemiştir.²⁷⁹

Gürcü ve Ermeni ülkelerinde görülen savaşa ait olaylara rağmen Çormagan'ın akrabaları arasında Nasturiler de olduğunda Hıristiyanlığa karşı prensip olarak bir düşmanlığı görülmemiştir. Nitekim Ögedey de onun hakimiyeti sırasında Azerbaycan'a onun

²⁷⁷ Grousset, s. 297-298; Çormagan'ın Gürcistan seferi için ayrıca bkz. Spuler, s. 45-46; Samuel Anetsi'nin Tarihinin Anonim Zeylinde'de şu ifadeler geçmektedir: "684 (1235) yılında Cengiz Han'ın emriyle Tatarlar Çormagan Noyan önderliğinde göründüler. Onlar çok sayıda ülkeyi Ermenistan'ı, Gürcistan'ı, Agvaniya (Albaniya)'yı yıktılar ve ahaliyi tutsak ettiler." Bkz. Oktay s.290

²⁷⁸ Runciman, c.III, s. 215

²⁷⁹ Roux, s.257

yanına Hristiyan işleri ile meşgul olması için Rabban-Ata denilen Süryani Hristiyanı Simeon'u yollamış; o da özellikle Ermeni topluluklarını himaye etmiştir.²⁸⁰

İran'da Ögedey'in ordularına dinlenebilecek hiçbir güç kalmamıştı, zira ordular ağır bir yıkıma uğramış tüm kaynaklardan yoksun bırakılmış bir halde ve dehşet içinde her biri bir ülkeye dağılmıştı. Meraga düşmüş, Tebriz teslim olmuş ve tüm kuzey bir hamlede alınmıştı. Oysa Moğollar fazla kalabalık değildi ve yavaş ilerliyorlardı; bazı şehirler umutsuzluğun verdiği enerji ile direniyor kimileri ise belki saldırıya bile uğramıyordu. İran artık korkudan titremiyor kelimenin tam anlamıyla felç oluyordu. Moğollar için sefer artık savaştan ziyade bir eğlenceye benziyordu. Zira onlar Müslümanlar üzerine giderken İslamiyet'in temel koşulu olan "*la ilahe illallah*" cümlesini değiştirerek "*ala lahi*" diye bağırarak Müslümanlarla alay ediyorlardı. Müslümanlar ise artık ölümün karşısına sanki daha korkunç bir yazgıdan kurtulmanın tek çaresi imiş gibi ya da ölümü ölüm korkusuna yeğledikleri için çıkıyorlardı.²⁸¹ İbnü'l Esir'de geçen şu hadise Moğolların toplumlar ve bireyler üstünde meydana getirdikleri korkuya en güzel örneklerden biridir: *"...Cenab-ı Allah'ın bu Moğolların etkisiyle insanların kalbine soktuğu büyük korku herkesi perişan etmişti. Öyle anlatılıyordu ki Moğollardan bir tek asker bir köye veya bir derbende girse orada kalabalık bir insan grubu olmasına rağmen tek başına üzerlerine saldırır, bunları tek tek öldürüp durduğu halde hiç kimse elini kaldırıp da bu Moğol atlısına vurmaya cesaret edemezdi. Bu konuda anlatılanlar büyük felaketlerdi. Bana birisi şöyle nakletti: Moğollardan birisi adamın birini yakalamış, fakat bu Moğol askerinin yanında adamı öldürecek bir şey olmadığı için adama : 'Başını şuraya koy ve sakın hareket etme' demiş; adam da hiç yerinden hareket*

²⁸⁰ Grousset, s. 298

²⁸¹ Roux, s. 256-257

etmeksizin başını yere koyup beklemiş. Moğol askeri de gidip bir yerden kılıç bulup getirerek adamı öldürmüŖ.”²⁸²

Çormagan, 1232 yılında sınır ihlâlini ve Anadolu’ya olan akın faaliyetini bir kere daha tekrarladı. Amacı, yakın bir zamanda istilâ etmeyi düşündüğü ülkenin (Anadolu) askerî gücünü, yollarını, kalelerini, geçitlerini ve müstahkem yerlerini, tabiat ve iklim şartlarını yakından tanımak ve öğrenmekti. Çormagan, bu defa ordusuyla Erzurum tarafından sınırları delip Anadolu’ya girdi; yerleşim yerlerine dokunmadan süratli bir şekilde Sivas’a kadar ilerledi. Türkiye Selçuklu Devletini bir kere daha yoklayıp tehdit ettikten sonra aynı süratle geri döndü.

Çormagan’un bu faaliyeti, Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd’ı son derece endişelendirdi. Keykubâd’a göre, bu basit ve amaçsız bir sınır ihlâli değildi. Aksine yakında başlaması kuvvetle muhtemel olan Moğol istilâsının bir ön hazırlığı ve provası idi.²⁸³ Bu çapulcu hareket sırasında Moğol süvarilerinin Erzurum’a geldiklerine dair bir kayıt yoksa da Erzurum civarından geçmek suretiyle Sivas’a kadar ulaştıkları bilinmektedir.²⁸⁴ Bunun için Alâeddîn Keykubâd, derhal seçme birliklerden oluşan bir ordu hazırlattı ve bu orduyu da Beylerbeyi Kemâleddîn Kâmyar komutasında bölgeye gönderdi. Kemâleddîn Kâmyar, Sivas’tan Erzurum’a kadar bütün bölgeyi taradıysa da Çormagan’ı yakalayamadı. Zira bu tecavülden sonra Moğol ordusu, çoktan Anadolu’yu terk ederek, Azerbaycan’a dönmüş bulunuyordu. Bundan sonra Beylerbeyi Kâmyar, geri dönmedi; Sultan Keykubâd’ın emriyle Gürcü Krallığı üzerine yürüdü. Gürcü ordusunun arka arkaya yenilmesi üzerine Gürcü kraliçesi Rosudan, Sultan Keykubâd’dan barış istedi. Sultan Keykubâd, Türkiye Selçuklularını metbu devlet olarak tanımak şartıyla kraliçenin barış isteğini kabul etti.²⁸⁵

²⁸² İbnü’l Esir, c. X, s. 354

²⁸³ Koca, s.41

²⁸⁴ Baygu, s. 60

²⁸⁵ Koca, s.41

Moğollar (1230/1231) yılında İran'a, Azerbaycan'a karargâh kurduktan sonra başta Abbasi Halifeliği olmak üzere, Eyyübî, Artuklu ve Gürcü toprakları üzerine her yıl birçok kez yağma ve talan seferleri düzenlemişlerdir.²⁸⁶ Nitekim 629 yılında (1231/1232) Sultan'a Moğolların Sivas'ın etrafına akınlar yaptıkları haberi gelmiş olmasına karşın yanındaki askerlerin azlığı hiç şüphesiz Sultan'ı etkilemiştir. Çormagan Noyan emir ve komutasında Moğol ordusundan bir grup İsfahani Kervansarayı adı ile bilinen ve o zaman da Kemaleddin Ahmed b. Rahat ribatı adıyla tanınan Sivas nahiyesinde bulunan bir kervansaraya saldırmış; çok sayıda insan ve hayvan öldürüp, esirler aldıktan sonra ortalığı yıkıp yağmalamışlardır.

Bu haber sultana ulaştırıldığında Sultan endişe etmiş ve Kemaleddin Kamyar'a sarayın özel askerlerinden dergahın kölelerinden ve saltanat muhafız görevlilerinden meydana gelen hazır orduyla tam teçhizatlı olarak yola çıkmasını, kifayeti, dirayeti, komutanlığı ve işbirliği ile bu yangını söndürüp bu karışıklığı durdurmasını buyurmuş; Emir Kemaleddin Kamyar ise bu buyruk üzerine hemen askeriyle yola koyulmuştur.

O Sivas'a vardığında Moğol öncü kuvvetlerinin geri döndüklerini görmesine rağmen ihtiyatlı davranmak suretiyle tuzak ve pusuları araştırmak için keşifler yaparak Erzurum'a kadar gelmiş burada Çaşnigir Mübarizeddin Çavlı ile mesele hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur. Çavlı "*Moğol ordusu geri döndüğüne göre onların peşinden giderek fitne tozunu uyandırmak gerekmez*" nasihatını dinleyerek Moğolları takipten vazgeçmiştir. Buna rağmen ihtiyati tedbiri elden bırakmayan Kemaleddin çevreye haberciler göndermiş; onlar geri döndüklerinde Moğollar'ın sayısını az olduğunu yağmalarda bulunup esirler aldıktan sonra geri döndükleri haberini getirdikten birkaç gün sonra kalelerin muhafızlarının habercileri Moğol askerlerinin Tunus derbendini geçip Mugan'a

²⁸⁶ Mustafa Akkuş- Büşra Bağcı, "Hülâgü Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", *USAD*, Güz 2018; (9), s. 155

vardıklarını bildirmişlerdir. Moğolların Sivas'a saldırma nedeni olarak da Gürcü Kraliçesi Rosudan zikredilmektedir.²⁸⁷

Emir Kemaleddin Erzurum'da kaldığı müddet zarfında işleri düzene koymanın yollarını araştırmış; bu arada bölge askerleri de ona katılmış ve o vakit Erzurum'da büyük bir kalabalık ve sayılamayacak kadar çok bir topluluk vücuda gelmişti. Sonunda şuna karar verdiler: *“Moğol ordusu giderken askerimizin azlığı dolayısıyla ilk anda hücumu geçemedik. Askerlerin toplandığı şu anda neye karar versek onu gerçekleştiririz. Herhangi bir iş yapmadan imparatorluk bargahına yakışan bir hediyeye geri dönüp kulluk görevini yerine getirmesek yakışık almaz.”* Ayrıca Moğol ordusunun ülkeye saldırısının sebebinin Abhaz Melikesi Rosudan'ın tahriki ve kışkırtmasıyla yapıldığını da öğrenmişlerdi. *“Bu bahane bizim için yeterlidir”* demek suretiyle Gürcü ülkesine sefere çıkmaya karar verirler.²⁸⁸

Kemaleddin Kamyar topladığı askerlerle Erzurum'dan Gürcü ülkesinde yürümüş Allah'ın yardımıyla 2 ay kadar bir müddet içinde Gürcü kalelerinden 40 kaleyi ve Hah ve Nahah şehirlerini almıştır.²⁸⁹ Gürcü kraliçesi Rosudan bu gelişmeler üzerine barış talebinde bulunmuş ve sultana itaatini arz etmek suretiyle kızını Sultanın oğlu Erzincan meliki Gıyaseddin Keyhüsrev ile evlendirmek istemiş; Sultanda bu talepleri kabul etmiştir.²⁹⁰ Gıyaseddin Keyhüsrev'in Gürcü Hatun ile evliliği hadisesi İbn Bibi'de şöyle zikredilmektedir:

“...Eğer Hazreti Sultan, sizin yaptıklarınızı öğrenirse, engin padişahlık merhametine rağmen suratu asılır. Bu işin aslını öğrenmenin peşine düşer. Bizim Melikû'l - Ümera'nın merhametinden beklediğimiz odur ki kalan beldelerimizi yakıp yıkmaktan, yağma ve talan etmekten kaçınması; barış talebimizi saltanat dergâhının

²⁸⁷ İbn Bibi, s.410-411; Ayrıca bkz. Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s. 72

²⁸⁸ İbn Bibi, s.411

²⁸⁹ Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.73; Teferruat için ayrıca bkz. İbn Bibi, s.411-413

²⁹⁰ Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.73; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s.78-79

huzuruna arz etmesi; sultan bize iyilik yapmak istiyorsa, bunu evlilik akrabalığı kurarak göstermesidir. Bizim, aklımızdan geçen, Selçuk sulbünden ve David soyundan gelen²⁹¹ iffetli ve namuslu kızımızı, ülke komşuluğu ve memleket yakınlığı dolayısıyla Melik Gıyaseddin Keyhüsrev'in evlilik haremine ve birleşme odasına sokmaktır.” Büyük bir sağduyu ve engin bir ileri görüş sahibi olan Melikû'l-Ümera Kemaleddin, onun isteğini kabul etti. Vilayetin çevresine ve Gürcü beldelerine çekirge gibi dağılmış olan askerlerini geri çağırdı. Sağlam surları ve mamur binaları olan kırk parça kalenin; Hah, Nahah gibi iki büyük mamur vilayetin fethedildiği; oralarda oturanların çoluk çocuklarına, mal ve mülklerine el konulduğu; askerin sınırsız mala ve eşyaya kavuştuğu haberini Sultan'a arz etti. Moğol öncülerinin arkasından seçkin askerlerini gönderdiği günden beri zevke, eğlenceye ve işrete iltifat etmeyen ve her zaman onları merak eden Sultan, iyi haberleri habercilerin ağzından duyup mektupları okuyunca rahatladı ve sevinçten uçmaya başladı. Emri üzerine derhal her yana müjde verdiler. Ülkenin her yanına fetihnâme'ler yazdılar. Ondan sonra da devlet emirlerini ve meclis arkadaşlarını çağırdılar. Mükemmel bir meclis düzenlediler. Sultan, emirlere nefis hil'atler ve kıymetli hediyeler verdi, bağışlarından Rum'un büyük küçük hiçbir yarattığını mahrum bırakmadı. Habercinin (kâsıd) cebini ve torbasını inci torbası ve maden içi gibi mücevher ve altınla doldurdu. Özel olarak Emir Kemaleddin'e, genel olarak da ordu emirlerinin her birine mektup yazdı. Şerefli tuğrasıyla (tevki-i eşref) süslediği mektubunda teşekkür değer çalışmalarından ve üstün hizmetlerinden dolayı onları kutladı. Ayrıca askerlerin memleketlerine dönmelerine izin verilmesini, Melike ile evlilik akrabalığı kurmayı memnuniyetle kabul ettiğini, bundan sonra ordunun Abhaz ülkesine saldırmamasına

²⁹¹ Kraliçe Erzurum'da hüküm süren Selçuklu Tuğrulşah'ın yakışıklı, boylu, cesur ve enerjik oğlu İle evlenmiş, bu sebeple bunlardan doğan prenses hem Selçuk hem de David (Gürcü kralı) soyundan gelmiş bulunuyordu. (Osmanlılar Zamanında Türkiye, s, 376)

*izin verilmemesini, emirlerin oradaki görevlilerini tamamladıktan sonra gelip bargahın kullarına katılmalarını bildirdi.”*²⁹²

Rusudan'ın kızı Tamar'ın yanında Giorgi Laşa'nın oğlu David de Anadolu Selçuklu başkentine doğru gitmiştir. 1238 senesinde Türk tarihinde “Gürcü Hatun” ismiyle nam salmış Tamara ile II. Gıyaseddin Keyhüsrev evlenmişlerdir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev bu evlilik sırasında prensesin Hristiyan olarak kalmasına asla karışmayacağını vadetmişti. Gürcü prenses Tamar da düğün merasimine Hristiyan din adamları ve kilise görevlileri eşliğinde gelmişti.²⁹³

Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra yerine geçen Ögedey döneminde (1229-1241) Moğol istilasının ikinci devresi başlamış ve Cengiz'in meşhur kumandanlarından Curmagon Noyan, İran'ın fethine memur edilmişti. Curmagon, İran, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı itaat altına almayı başardı. Türkiye Selçuklu Devletinin doğu hudutlarına akınlar düzenleyerek Eyyûbî ve Artuklu meliklerinin idaresinde bulunan Ahlat, Bitlis, Âmid, Meyyafarikin, Mardin ve Harput civarını yağmaladı. Hatta bir Moğol keşif birliği (karavul), hiç beklenmedik bir anda süratle Türkiye Selçuklu topraklarına girdi ve Sivas'a kadar ilerleyip buradaki bir kervansarayı tahrip ettikten sonra hemen geri döndü (1232).²⁹⁴

Keşif mahiyetindeki bu ilk akın, Moğol tehlikesinin Türkiye Selçuklu Devletine ne kadar yakın olduğunun göstergesiydi. Ancak Moğollar, kendilerini uzun süre uğraştıran Celaleddin Harezşah'ı Yassıçemen'de (1230) kolayca mağlup eden ve bu suretle büyük bir askerî güce sahip olduğunu gösteren Alaeddin Keykubad'ın ülkesine ciddi bir taarruzu göze alamıyorlardı. Üstelik o, akıllı bir siyasetle bir yandan Moğollara karşı gerekli askerî tedbirleri alırken, diğer yandan da onlarla iyi ilişkiler kurmanın yollarını bulmuş, Moğol tehlikesini

²⁹² İbn Bibi, s. 414-415

²⁹³ Büyükçınar, s.275

²⁹⁴ Erkan Göksu, “Erzurumun Sonbaharı”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 Fall 2009, s.1287

ülkesinden uzak tutma adına Ögedey'in tabiiyet teklifini bile kabul etmişti.²⁹⁵

Anadolu'yu istilâ etmek için artık Moğol valisi ve komutanı Çormagan bakımından her şey tamamı. O, bu hususta büyük Moğol hükümdarı Ögedey Kaan'ın emrini beklemekteydi. Ögedey Kaan ise, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın bütün saltanatı boyunca (1220-1237) Anadolu'nun istilâsı için ne bir emir verdi ve ne de kendisi harekete geçti. Aksine, Alâeddîn Keykubâd'ın iç ve dış politikadaki başarılarını göz önüne alarak, 1237 yılına kadar Selçuklu Sultanına karşı daima saygılı davrandı ve Anadolu'nun istilâsını da hiç zaman gündeme getirmedi.²⁹⁶ Fakat bu durumun böyle sürüp gitmesi beklenemezdi. Zira dünya hükümdarı olma iddiasında olan bir liderin kendisi ile eşit ve aynı haklara sahip başka bir liderin varlığına uzun süre tahammül etmesi mümkün gözüküyordu. Nitekim öyle de oldu: Ögedey Kaan, elçisini Anadolu'ya göndererek, Sultan Keykubâd'ın kendisine “*il olmasını*”, vassal (tâbi) olmasını istedi.²⁹⁷ Bu amaçla Elçi olarak Aleaddin Keykubat'a Todun ve Urumtay adlarındaki iki Moğol nökeri eşliğinde Emir Şemseddin Ömer-i Kazvini gönderilmiştir. İbn Bibi bu hadiseyi ve elçinin mektubunu şöyle nakletmektedir:

“Adil padişah Sultan Alaaddin Keykubad bilsin ki iyi yönetimin ve halka iyi davranman, geleni gideni hoşnut etmen konusundaki iyi şöhretini bize bildirdiler. Ben o habere çok sevindim. Onun için sana süyürgamişi buyurdum. Senin her zaman ülkende huzur ve rahat içinde olmanı istedim. Yüce Tanrı bizi büyük kılmış ve aziz yapmıştır. Yeryüzünü bizim soyumuza vermiştir. Sen İyi

²⁹⁵ Göksu, s.1288

²⁹⁶ Psikopos Stepanos Vakayinamesinde 688 (1237) yılında Moğollar'ın Erzurum şehrini ele geçirip yağmaladığını kaydetmektedir. Bkz. Oktay, s. 233

²⁹⁷ Koca, s.41; Ebü'l Frerec İbnü'l İbri, s. 18: “(608 H.)’de Rum Padişahu Alaeddin Keykubat -I- Kaan’a elçi göndererek itaatini bildirdi. Kaan elçiye şöyle söyledi: ‘Alaeddin’in akıllı ve uzağı görücü bir adam olduğunu duymaktayız. Eğer kendisi buraya gelecek olursa bizden kabul ve ağırılanmak görür ve kendisine ehtaclık (rikapdar) veririz ve aynı zamanda elindeki şehirleri de elinde ve kendisinde kalır.’ Buradan dönen elçinin ağzından Kaan’ın bu söylemiş olduğu sözleri işitenlerin hepsi şaşırarak Kaan’ın yüksekliğinin derecesini anladılar.”

yolda İlerliyorsun. Onun İçin durumumuzu sana bildirmek ve seni bize bağlanmaya ve itaate çağırarak vacip oldu. Bizim halimizi bildirdiğimiz kimseler bize [455] bağlanmazlar, asilik yolunu tutarlarsa, ordumuz onların ülkesine girerek köklerini kazır. Kadınlarını çocuklarını esir alır. Mallarını mülklerini yağmalayıp harap eder. O zaman bize söyleyeceği bir şey olmaz. "Bu yazı Biçin (Maymun) yılında 633/1236'a yazılmıştır.

[Elçi Emir Şemseddin Ömer-i Kazvini anlatmaya devam ediyor]: Ordu sarayı makamından ayrılıp yollar aşılıp ülkeler geçerek Rum diyarına vardım. Kayseri'ye vardığım zaman Sultan, Alanya'da idi. Biz oraya varmadan önce Çaşnigir Mübarizeddin Çavlı durumu Sultan'a arz etmişti. Sultan'ın tembihi üzerine ora işlerini çekip çevirmek, mühimmat ve levazımı tedarik etmek için görevlendirdiği emirler bize ve adamlarımıza (nöker) büyük ilgi gösterdiler. Her gün gezintiden (seyran) sonra ve divana oturmadan önce bizi görmeye geliyorlar, gönümüzü hoş etmek için gayret gösteriyorlar ve peş peşe kıymetli hediyeler sunuyorlardı.

Baharın yüzü görünüp, bülbüller gül bahçelerinde ötmeye, menekşeler dağların eteğinde açmaya başlayınca Sultan, Alanya'dan Kayseri'ye geldi. Bizi yanına çağırarak büyük bir saygı gösterdi. Kendisine sunduğum yarlıg'ı öptükten sonra ayağa kalktı ve onu bizzat okudu. Tahttan inince yalnız olarak odasına çekildi. Beni, adamlarımdan (nöker) ayrı olarak yanına çağırdı. Mübarek dilinden kulağıma gelen ilk sözü şuydu: "Allah'a şükürler olsun ki, o seçkin kulu olan senin gibi bir Müslüman bize elçi olarak gönderdi. Allah'ın aziz kıldığı kimse olan sen, bizi aziz kıldın." dedikten sonra "Sana soracağım şeye dindarlık icabı, yalansız, dolansız ve açık olarak cevap ver ve hiçbir şeyi benden saklama." deyince "Bildiğim her şeyi İslam padişahının huzurunda ilan ederim." dedim. "Onunla dost olursam ülkeme göz diker mi?" şeklinde sorduğu soruya "Allah korusun! Onun o kadar ülkesi var ki, her yıl huzuruna oralardan elçiler gelir. Elbiseler hazinelerinde çürüyor. Atları sürülerde ve ahırlarda yaşlanıyor. O kadar altını var ki, yer altında telef oluyor. Yalnız buna rağmen uzaktan da olsa

ona bir hediye götürmek, ona karşı içi dışı bir tutmak gerekir.” dedim. Bu sözlerim Sultan'ın hoşuna gitti. Onunla dost olmayı (ili) kabul etti. Fermanı üzerine hediyeler, armağanlar ve Rum'a özel şeyler hazırladılar. Fakat ansızın o, 3 Şevval 634 (1 Haziran, 1237) tarihinde Hakkın rahmetine kavuştu. Yerine saltanat tahtına oturan oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev, emirlerinden bazılarını bana ve adamlarıma göndererek, "Babam sana 'birader' diye hitap ederdi. Ben, 'baba' diyeceğim. Ben de babam kutlu sultanın yaptığı gibi sana bağlılık ve kulluk yolunu tutacağım.” haberini ulaştırmamı isteyerek, Sultan Alaaddin'in hazırlattığı peşkeşleri Her-i Mısır-i Malatyavi'nin oğlu adıyla tanınmış olan Fahreddin'le birlikte yola çıkardı. Horasan vilayetine varınca gelişimizi öğrenen Mülhidler, kalabalık bir grupla yolumuzu kestiler ve bizi Girdkuh'a götürdüler. Üç ay on gün süreyle oranın kalesinde hapis kaldık. Durumumuz Moğol sarayına bildirilince Cormagon Noyan'ı o işe görevlendirdiler. O da bizi onların elinden kurtardı. Kaan'ın huzuruna 'varınca Sultan Alaaddin -Allah delilini aydınlat-sın-tarafından iyi karşılandığımızı, onun dostluğu kabul ettiğini ve kendisine hediyeler gönderdiğini söyledikten sonra vefatını da haber verdim. O zaman üç defa, "Kıran, kıran, kıran!" (Yazık, yazık, yazık) dedi. Sultan Alaaddin'in bağlılık dileği hoşuna gitti. Ondan sonra tekrar Rum tarafına gitmem ve baskak²⁹⁸ olmam hükmolundu.”²⁹⁹

Ögedey Kağan bu teklif ile Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın tepkisini ölçmek ve tavrını öğrenmek istemiştir. Reddedilmesi hâlinde Ögedey Kaan'ın tepkisi, hiç kuşkusuz Anadolu'nun istilâsı

²⁹⁸ “Her mıntika veya şehirde o mıntikanın şer'i işleri müstasna olarak cliğer bütün muamelatı Cengiz Han yasası gereğince tetkik ve kontrol etmek üzere "baskak" veya "başkak" ismiyle bir memur bulunurdu.” İbn Bibi, dn.869

²⁹⁹ İbn Bibi, s.439-440; Baygu, s. 61: “Cengiz'in oğlu Oktay Kan, Sivas önlerinde mağlub olup da Sultan Aleaddin'le kendisinden habersiz sulh akdetmiş olan umumi kumandan Baycu Nuvin'e darıldı. Bu yüzden Oktay sarayının büyük memurlarından Sarubiyih Çavdar diğer adı olan Şemseddin Ömer Kazvini'yi Kayseriye'de Sultan Aleaddin'in fevkalade sefaret olarak gönderdi; Sultan Aleaddin'e Moğol Hanı'na itaat ve daha doğrusu himayesi altına girmesini söyledi...”

şeklinde olacaktı. Keykubâd bu durumu anlamıştı. Ona göre, bu sırada Moğol istilâsını durdurabilecek tek güç barış idi. Dolayısıyla onun, Moğol istilâ arzusunu tahrik etmemesi gerekiyordu. Sultan Alâeddîn Keykubâd, Moğol istilâsını Anadolu'dan uzak tutabilmek için barışsever bir siyasetle Moğol hükümdarını bir süre oyalamak istedi. Bunun için o, Ögedey Kaan ile şartları ağır olmayan bir vassallık (il olma) antlaşması imzalayarak, bir bakıma barışı satın almak zorunda kaldı.³⁰⁰

Aleaddin Keykubat hiç şüphesiz dirayetli, merhametli bir hükümdar olduğu kadar aynı zaman da tedbirli idi de. Moğol tehlikesini önceden gören I. Alâeddin Keykubad Ahlat'tan Tiflis'e kadar uzanan hat üzerinde savunma tedbirleri almaya çalışmıştır. Konya başta olmak üzere Sivas, Kayseri, Erzurum, Amasya, Malatya ve Erzincan gibi önemli şehirlerin kale ve surlarını da tamir ve tahkim ettirmiştir. Sinaneddin Kaymaz'ın girişimleri neticesinde bölgede başı boş şekilde yaşayan Harizmli Kayır Han, Bereke Han, Yılan Boğa, Can Birdi, Saru Han, Küçlü Han gibi beyleri de hizmetine almıştır.³⁰¹ Bunun yanı sıra Moğol Hükümdarı Ögedey ile bir vassallık anlaşması dahi yapmıştı. Ancak Alâeddin Keykubad'ın 1237 yılındaki ölümünden sonraki süreçte yaşanan olaylarla Moğolların Anadolu'yu ele geçirme düşüncesi arasında yakın ilişki bulunmaktadır. Öncelikle iyi ve dirâyetli bir devlet adamı olan Alâeddin Keykubad ileri görüşlü politikası ile Moğollar ile uzlaşmış, onları Anadolu'dan uzak tutmayı başarmasına karşın vefatının akabinde yerine geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in babasının niteliklerine sahip olmayışı durumu Selçukluların aleyhine çevirdi. Moğolların tarafında da bazı gelişmeler yaşandı.³⁰²

Sultan Aleaddin 630 (1232-1233) yılında Kaan'a elçi göndererek itaatini arz etmiş,³⁰³ böylelikle de doğu sınırını Moğollara

³⁰⁰ Koca, s.42

³⁰¹ Akkuş- Bağcı, s. 155-156

³⁰² Özen, s.260

³⁰³ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, II, s. 152

karşı güvenceye almıştı. Bar Habreaus'da 1232 yılı hadiselerini anlatırken Sultan Aleaddin'in kuvvet itibariyle Moğollarla denk olmadığını görerek onlara vergi vermeye karar verdiğini ve onlarla dost olduğunu söyledikten sonra Tatarlardan yana endişesi kalmayınca Ahlat'ı Eşref'ten alıp akabinde Surmari (Surp Mari/Sürmeli) şehrini de ele geçirdiğini yazmaktadır.³⁰⁴

Sultan Alaaddin'in daha sonra Kemalettin Kamyar'a haber göndererek askerleriyle gidip Ermeniye'yi zaptetmesini emretmiş; O da bunun üzerine Ermeniye seferine çıkmıştı. Nitekim burası Moğolların hücumları ve Harezmi bakiyelerinin baskınları ile harap olmuştu. Ahlat halkı Kemalettin'i sevinçle karşıladılar. Daha sonra Emir Kemalettin Sultan'a haber gönderip bölgenin bu harap durumunu bildirmiştir. Sultan bölgenin tahririni yapmaları ve tamirinde Emir Kemalettin'e yardımcı olmaları için Sahib (Vezir)'i iki emirle göndermiştir. Akabinde Sultan, Ermeniye'yi Emir Sinaneddin Kaymaz'a ikta olarak vermişti. Zira Kemalettin Kamyar Sultan'ın yanında Melikü'l-ümera (Beylerbeyi) olduğu için onun tekrar yanına dönmesini emretmiştir.³⁰⁵ Nitekim Sultan Kemalettin'e hitaben yazdığı mektupta şöyle buyurmaktaydı: “*Sahib, Müstevfi ve Pervane oraya varınca Emir Kemalettin kalelerin ihtiyat tedbirlerini alıp onarım işlerini tamamladıktan sonra Erzurum'a gitsin ve buyurulacak şeyleri buyurması için hükümlerimizi beklesin.*” Melikü'l-Ümera işlerini hallettikten sonra Erzurum'a gelmiş; burada Sultan'dan kendisini çağırın ve askerlere memleketlerine dönmeleri için izin verilmesini buyuran ferman gelmişti. Bunun üzerine Melikü'l-Ümera buyruğu yerine getirdikten sonra sultanın yanına varmak için yola koyulur.³⁰⁶

Sultan, Emir Sinaneddin'e ise bu bölgede karışıklık çıkaran Harezmlileri kendi tarafına çekmesini emretti.³⁰⁷ Sinaneddin

³⁰⁴ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s. 532.

³⁰⁵ Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.73; İbn Bibi, s. 415-416

³⁰⁶ İbn Bibi, s. 417

³⁰⁷ Emir Sinaneddin, Vezir Ziyaeddin Karaarslan'ın talimatı üzerine Tatvan'da konaklamış olan Kayır Han ve maiyetinin yanına gitmiştir. Bkz. R. Turan, s.137

Kaymaz aralarında dostluk olan Harezmlî Kayırhan ile görüşmüş; Kayır Han'ı Sultan'ın itaatine girmeye çağırmış iki Emir vefa üzerine kalacaklarına ve birbirlerine gadretmeyeceklerine yemin etmişlerdir. Emir Kaymaz bunun üzerine Ahlat'a dönmüş ve durumu Sahib'e (Vezir) haber vermiş, sahip bu duruma çok sevinmiş ve Erzen er-Rum şehrini Kayır Han'a ikta etmiştir.³⁰⁸

Doğrudan doğruya Sultan'ın maiyetine giren Harezmlî beyleri kumandasında 12.000 asker vardı. Bununla beraber Erzurum ve Erzincan'da da dağılmış Harezmlî askerleri bulunuyordu. Vezir ve diğer devlet erkânı Harezmlîlerle birlikte Erzurum yolunda diğer askerleri de davet edip devlet hizmetine almışlardı.³⁰⁹ Ancak Kayırhan bütün Harezmlîler ile beraber Erzurum'a gitmek üzere yola çıkar ancak Moğollar yolda onlara baskın yapar ve onlardan pek çok kişiyi öldürürler ve yanlarında bulunan mal ve eşyaların hepsini yağmalarlar. Nitekim Harezmlîler Ahlat'tan ayrılıp Erzurum tarafına geldiklerinde Tuğtab mahsuresine vardıkları vakit önlerine oldukça güzel bir yer çıkmış onlarda oranın güzelliğine kapılarak atlarından inip silahları ve atları başıboş bıraktıkları bir anda Moğol askerlerinin ani saldırısına uğrayarak çok sayıda kayıp vermişlerdir. Bu saldırıdan kurtulabilen Harezmlîlerin geride kalanları ise dağların tepelerine ve vadilere dağılmışlardır. Moğollar akabinde Ahlat tarafına yönelmişler ancak şehrin savunmaya hazır olduğunu gördüklerinde buradan ayrılmışlardır.

Nitekim bu sırada yaşlı bir kadını (ki bu kadın Kır/Kayır Hanın validesidir) bulan askerler onu Sahib'in (vezir) huzuruna getirdiklerinde kadın Moğolların saldırısına nasıl uğradıklarını anlatmış bunun üzerine aralarında şöyle bir diyalog geçmiştir ki bizce insanların içerisinde Moğol korkusunu nasıl yerleştiği hususunda burada zikretmeye değerdir: “...*Bunun üzerine Sahib, “Harezmlî dört bin erin yedi yüz Tatar süvarisi karşısında düştüğü bu durum ayıplı ve utanç verici bir durumdur.”* deyince yaşlı kadın, “*Eğer bir*

³⁰⁸ Münecimbaşı, *Camii'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.73-74, Teferruat için ayrıca bkz. İbn Bibi, s.419-421.

³⁰⁹ R. Turan, s.137-138

Moğol'un külahını binlerce Harezmlî süvarinin arasına atsalar hepsi darmadağın olur. Yüce Allah Harezmlîlerin kalbine Moğol korkusunu öyle salmış ki anlatılması imkan dahilinde değildir.” Bu konuşmanın akabinde Sahib, Pervane Taceddin'e, Müstevfi Sadeddin'e, divanın öteki mensuplarına ve memurlara dönerek; *“Hiç vakit kaybetmeden ihtiyat içinde Ahlat'ı terk edelim. Namusumuzu kaybedip ah vah etmeden Erzurum tarafına gidelim. Eğer öyle yapmazsak Moğol ordusunun geri dönüp şehri kuşatması durumunda ordunun imdadımıza yetişmesi çok zor olur ve o arada onlar varlığımızdan eser bırakmazlar”* diyerek bölgeye bağlı memleketlerin işlerini hallettikten sonra dört günlük erzak alıp Erzurum'un yolunu tutmuş ve sağ salım varacakları yere varmışlardır. Akabinde Kayırhan ve diğer Emirler Sultan'ın yanına varıp Sultan da onlara ikramda bulunmuş ve bütün ihtiyaçlarını tertip etmiştir. Daha sonra Erzincan'ı Kayırhan'a Amasya şehrini Berke Han'a Larende şehrini Emir Küçlü Sengüm'e Niğde'yi ise Emir Yılan Boğa'ya ikta etmiştir.³¹⁰

Anonim Selçukname'de ise diğer kaynaklardan farklı olarak Sultan Aleaddin'in vefatından evvel Erzurum kapısında Moğollarla savaştığını şu sözlerle aktarmaktadır: *“Moğollar asker topladı. Sultan, Erzenirrum kapısında bunlarla karşılaştı. Hülagü'nün oğulları Malutay ve Mengü Timur'un derilerini yüzüp içini samanla doldursu. Bala vilayetine gönderdi. Asla kimsenin göremediği kadar Moğol öldürdü. Yirmi bin kere Moğollara saldırdı; onları bozguna uğrattı. Moğolların gönlüne büyük bir korku saldı. Daha sonra onlara elçi göndererek haraç istedi. Moğollardan çok miktarda hediye geldiyse de Sultan bunu beğenmedi”.*³¹¹Bu bilgiye şüpheyle yaklaşılması gerekir. Zira böylesi bir zafere dönemin diğer kaynaklarında değinilmemesi akla yatkın olmamakla birlikte müellif burada Aleaddin Keykubat'ın savaşçı ve gözü pek bir kişilik olarak tüm toplulukları dize getiren Moğalları yenebilecek fazilette olduğu vurgusunu yaptığı kanaatini oluşturmaktadır. Nitekim önceki

³¹⁰ İbn Bibi, s. 422-424; Münecceimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.74

³¹¹ Anonim, *Tarih-i Al-i Selçuk*, s. 42

sayfalarda Sultan Aleaddin'in siyaseten Moğollara elçi göndermek suretiyle onları ilhan kabul ettiğini de zikretmiştik.

Aleaddin Keykubat Sonrası Gelişmeler

Moğollar'ın 1242 tarihinde Erzurum'u kuşatıp kanlı bir şekilde ele geçirmesi hadisesi hiç şüphesiz gerek Anadolu Selçuklu Devleti açısından gerekse diğer İslam devletleri için oldukça ehemmiyete haiz sonuçlar doğurmuştur. I. Aleaddin Keykubat'ın son zamanlarında Anadolu hudutlarında beliren ve yalnız Türkleri değil aynı oranda Rumları da büyük telaşa düşüren Moğol tehlikesi Sultan'ın ihtiyatlı siyasetiyle atlatılmıştı. Hatta bu ihtiyatlı siyasetin bir sonucu olarak Sultan'ın vefatı akabinde yerine geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev bazı başarılı fütuhat girişiminde dahi bulunmuştu. Ne var ki iç idaredeki bozukluk Celaleddin Harezşah'ın ölümünün akabinde Sultan Aleaddin tarafından reisleri önderliğinde Anadolu'ya iskan edilmiş Harezmlilerin büyük bir tahribatla Selçuklu ülkesinden ayrılmaları ve Keyhüsrev II'nin onlarla mücadele etmek zorunda kalması ve akabinde yaşanan Babai isyanı Selçuklu gücünü büyük oranda devleti sarsmıştır.³¹² İran ve Kafkaslarda faaliyetlerini yoğunlaştıran Moğol hareketi karşısında endişe duyan Türkiye Selçuklu ileri gelenleri I. Âlaeddin Keykubat sonrasında baş gösteren iktidar zafiyetini gidermek için çok uğraşılsa da çokta başarılı olamamışlar ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i Kayseri'de tahta çıkarmışlardı.

Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev aslında devletin en parlak döneminde başa geçmişti. Zira Trabzon Rum İmparatorluğu, Kilikya Ermeni Krallığı, Eyyübi ve Artuklu Melikleri dahi Selçuklulara tabi di. Dünyanın en güçlü kabul edilecek ordu ve donanması da keza Selçukluların elinde idi.³¹³ II. Gıyaseddin Keyhüsrev başa geçer geçmez ilk iş olarak Sultan olmasında büyük emeği geçen Sadeddin Köpeği Melikü'l ümera tayin ederek bütün

³¹² Kürkçüoğlu, s. 12

³¹³ Atçeken-Bedirhan, s.168

devlet işlerini ona devretmek olmuştur. Bu emir ise Harezmsâhların da katılımıyla güçlenen ordudaki, Harezm Beylerini ve önemli devlet adamlarını öldürmesi ile büyük bir fitneye neden olmuştur³¹⁴. Bu durum karşısında Harezmliler sultana muhalefet etmek için ülkeden çıktılar ve hep birlikte yolları üzerindeki şehirleri yağmalayarak Fırat'ı geçtiler Anadolu şehirleri doğudan gelecek Moğollara karşı duracak gücü bu nedenle kaybetmişti.³¹⁵

Moğol hükümdarı Ögedey Kaan, Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev yönetimindeki Türkiye Selçuklu idaresini 4-5 yıl izledikten sonra şartların ve durumun kendisi için uygun olduğunu görmüş ve bölgeye göndermiş olduğu komutana (Baycu Noyan) Anadolu'yu istilâ etme emrini vermiştir. Zira Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in kısa saltanat döneminde, istilâcıyı Anadolu üzerine çeken ve onu âdeta istilâyâ özendirilen birçok durum ve şart oluşmuştur. İstilâyâ zemin hazırlayan bu durum ve şartları şu şekilde belirlemek mümkündür: a-) Devletin başında çocuk yaşta ve yetersiz bir hükümdarın bulunması. b-) Merhum Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın güvenlik politikasının tamamen terk edilmesi. c-) Anadolu'nun zengin ve müreffeh bir ülke olması. ç-) Türkmen (Babaîler) isyanı ve faydasız seferlerle Selçuklu ordusunun yıpratılması. d-) Moğol hükümdarlarının dünya hâkimiyeti düşüncesi.³¹⁶

1237'de Aleaddin Keykubat'ın zehirlenerek ölümünün ardından³¹⁷ yerine II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiş ve onun emri ile esirlerin çoğu serbest bırakılmıştı ki bu şekil hürriyetine

³¹⁴ Sadettin Köpek tarafından tutuklanan ve öldürülen emirler arasında Hüsameddin Kayır Han, Şemseddin Altunaba, Taceddin Pervane, Hüsameddin Kaymeri, Kemalettin Kamyar gibi devlet işlerinde oldukça tecrübe sahibi ve nüfuzlu emirler bulunmaktaydı. Teferruat için bkz. İbn Bibi, s. 451-462

³¹⁵ Mehmet, Özmenli, "Ermeni-Gürcü Birliklerinin Köseadağ Savaşı'nın Seyrine Etki Eden Tutumları ve Faaliyetleri", *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 2014 13 (4), s.995

³¹⁶ Koca s.42

³¹⁷ Kazvini, s. 118; "...oğlu Gıyasü'd-din Keyhüsrev onu cahilce zehirledi ve öldürdü.."; Ayrıca bkz. Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s.536

kavuşanların sayısının 12.000 olduğu zikredilmektedir.³¹⁸ Bu sıralarda Erzurum valisi olan Sinaneddin Yakut ise Trabzon Rumlarıyla başarılı harpler yaparak, onları Erzurum hududuna yaklaştırmıyordu.³¹⁹

III. BÖLÜM

ANADOLU'DA MOĞOL İSTİLASININ BAŞLANGICI VE BAYCU NOYAN'IN ERZURUM'U İSTİLASI

Babai İsyanı ve Erzurum Savunmasının Zayıflaması

Erzurum, Babai ayaklanması sırasında hudutta Moğollara karşı tahkim edilmiş vaziyette idi. Selçuklu sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev Babai hareketine karşı Erzurum'dan yardımcı kuvvet gönderilmesi için valiye talimat vermişti. İşte tam bu sırada Moğollar Arpa çayının batısına geçmişler, Ani, Şüregel ve Kars kalelerine yağmalamışlardı. Bar Harbraeus 1240 yılı kaydında “*Tatarlar geldiler İberyalılar'ın (Gürcülerin) memleketinden Erzenürrum hududuna kadar uzanan sahaları yağma ettiler*”³²⁰ diye kaydetmektedir ki bu taciz hareketi hiç şüphesiz Çarმაğan Noyan tarafından idare edilen Moğol birliğince gerçekleşmiştir. Gıyaseddin Keyhüsrev Erzurum'un önemi dolayısı ile buraya muktedir bir vali ve kumandan olan Sinaneddin Yakut'u tayin etmişti. Yakut önceleri Harput subaşılığında bulunuyordu. 1240'da Sultan'ın emri ile Erzurum'a gelmiş; hemen Moğollar hakkında malumat almış ve Erzurum ile civar kalelerin ihtiyaçlarının acilen tamamlanması için emir vermişti. Erzurum şahnesi ise Dvinli Müşerref idi. Ancak komutan ile şahne arasında gün geçtikçe artan soğukluk meydana gelmişti.³²¹

³¹⁸ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s.537

³¹⁹ Solmaz. S. 239

³²⁰ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s.538

³²¹ Konukçu, s.60

Burada Baba İshak İsyanına ayrı bir bölüm açmak lüzumu gerekmektedir. Zira Baba İshak'ın 1240 tarihinde başlattığı, Türkmen nüfusun ekseriyetle iştirak ettiği isyan, Türkiye Selçuklu Devleti'ni derinden yaralamıştı. İsyan bastırılmış olsa da etki alanı çok geniş olduğundan devletin kontrol gücü bazı bölgelerde önemli ölçüde zafiyete uğramıştı. ³²² Babai İsyanı sırasında isyancılara karşı gönderilen birliklerin (Emir Ali Şir³²³ komutasında) yenilgisi isyancıları daha da güçlendirmiş; hatta Armağanşah'ın ele başını ele geçirip asması dahi isyancıları durdurmaya yetmemiş; Erzurum'dan sınır bölgesi birlikleri getirilmek suretiyle isyan bastırılabilmiştir.³²⁴ Babai isyanına karşı güç oluşturmak için Erzurum'daki Selçuklu güçlerinin iç kesimlere çekilmiş olması ise Moğolların Anadolu'ya müdahalesi için uygun ortam oluşturmuştu.

Bu isyan dönemin kaynaklarında da ekseriyetle üzerinde durulmuş mühim bir hadise olarak kaynaklarda yer almıştır. Burada İbn Bibi'de geçtiği şekli ile aktarmayı uygun gördük.

“Sözüne güvenilir kimselerden duyduğuma göre, Harici Baba İshak Sumeysat kalesinin bağlı yerlerinden olan Kefersud bölgesinden idi. Gençlik yıllarının başlarından, hayatının ilkbaharından beri kafasında insan aldatmak ve mürit avlamak sevdası vardı. Göz boyama ve büyü sanatında eli çabuk ve ustaydı, Başta şehirle ilişkisi az olan köylülerle, bilgisiz bir fakihten veya sözde bir müftüden duydukları en ufak bir yaldızlı söze aldanan inançlarında itiraz etmek diye bir şey bulunmayan, onların sözlerine hiçbir şekilde karşı gelmeyen Türk topluluklarını (tevaif--i etrak) davetle meşgul oldu. Her zaman gözü yaşlı, hali üzgün ve vücudu zayıftı. Konuşurken kısık bir sesle konuşurdu. Bir süre geçip davetinin alanı genişleyince Türk ve Kürt kabilelerinin fakiri zengini, inanarak ve isteyerek onun tarafında yer aldı. O beldelerde sözü dinlenen biri oldu. O sırada sahip olduğu adamlarıyla ayaklanmaya kalksa, yalan lambasını yakamayacağını düşünerek bir gün kimseye görünmeden Kefersud'tan ayrıldı. Halkın

³²² Özmenli, s.996

³²³ İbn Bibi, s. 479: “(serleşker) Alişir oğlu Muzaffereddin”

³²⁴ Gordlevski, s. 181

gözünden kayboldu. Uzun bir süre sonra sesi, Amasya'ya bağlı köylerin birinde duyuldu. O köye varışının ilk günlerinde köy halkının koyunlarının çobanlığını yaptı. Kendisini son derece dindar ve güvenilir biri olarak gösterdi. Hiçbir yaratıktan az çok bir şey kabul etmiyor, her gün bulduğu yiyecek ile yetiniyordu. Güderken hayvanlara ve koyunlara sevgi ve şefkat gösteriyordu. Zühd ve takvada işi o dereceye vardırdı ki, kadın erkek bütün köy halkı ona inanma tuzağına düştü, onun maksat ve muradının kölesi oldu. Üzüntü ve sıkıntıya düşen bir kimse veya aralarına soğukluk ve düşmanlık düşen karı koca ona başvursa, o, onlara bir muska yazar, o zaman hemen sıkıntı huzura, soğukluk yakınlaşmaya ve düşmanlık da dostluğa dönerdi.

Bu durum uzun süre devam etti. Aldatmada yeterli seviyeye geldiğini, çok miktarda mal sahibi olduğunu görünce köyün yakınındaki bir tepeye zaviye yaptı. Orda ibadetle, zühd ve takva ile meşgul oldu. Kendisiyle düşüp kalkan, kahvaltıyı ve akşam yemeğini birlikte yiyen sapık birkaç müridinden başkasıyla görüşmedi. Kendisini yemekten içmekten el çekmiş açlığa susuzluğa dayanan biri olarak gösterdi. Müridleri ise sırasıyla işaret aldıkları Türk topluluklarına koşuyor, onları baştan çıkarmakla meşgul oluyorlar, halkı, ona bağlılık ağına ve tuzağına çekiyorlardı. Öyle ki, Harran ve Urfa taraflarında toprak kazanmış olan Harezmilere davetçiler (dai) gönderiyor, onların yanında sultan Giyaseddin'in yaşayış tarzını ve onun şaraba düşkünlüğünü kınıyor, onun Alemlerin Rabbinin yolundan saptığını, izinden ayrıldığını söylüyordu. Böyle yalanlar aldatmacalarla halkı kendi sapık yoluna girmeye çağırıyordu. Sonunda sıradan kişiler, aşırı cahilliklerinden, çok değerli biri olduğuna karar verip ona inandılar.³²⁵

³²⁵ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 539-540: "Yunanlıların 1552 (M 1241) Arapların 683 (M.1240) yılının teşrinler mevsiminde Arapların dinine karşı fena bir ayrılık hareketi baş gösterdi. Çünkü ihtiyar ve zahid bir Türkmen Amasya'da şöhret kazandı bu adamın adı Papa (Baba?) idi. Kendisine Resul yani gönderilen adam (peygamber) diyor ve hakikaten Allah'ın Peygamberi olduğunu söyleyerek Muhammed'in yalancı olduğunu ve peygamber olmadığını iddia ediyordu. Birçok Türkmen ona inandılar Çünkü kendisi gösterişler yapıyordu bu

Bir gün O, yakınlarından bir müridini Kefersud, birini de Maraş tarafına göndererek, “Filan ayın filan gününde bize inananlar, atlarına binip beldelerin fethine çıksınlar. Bizim adımızı duyup fesatların kökünü kazımak ve insanların halini düzeltmek uğrunda çalışacak kimseler, elde edilecek ganimet ve maldan hisse sahibi olacaklar. Karşı gelenler ise, hiç tereddüt edilmeden öldürülecek, yakılacak, ortadan kaldırılacaktır.” dedi.

Şeytan yapılı, Ahrimen³²⁶tabiatlı o iki mürid, Deccal'a³²⁷ benzeyen pirlерinin emriyle belirlenen vilayetlere gittiler. Karışıklık çıkarmaya ve beldeleri yıkmaya meyilli olan bir topluluğu yalan ve hile ile baştan çıkardılar. Seslerini, birkaç yıl önceden savaş araç gereçlerini hazırlayıp emir ve işaret bekleyen Türk kabilelerinin obalarına ve hanlarına ulaştırdılar. Bu sesi alanlar, karınca ve çekirge gibi her köşeden harekete geçtiler. Arı kümesi gibi kaynayıp uğuldamaya başladılar. Belirlenen günde ayaklandılar. Önce o eşkıyanın doğduğu, taraftarlarının, adamlarının ve müridlerinin toplandığı yer olan o köyü ateşe verdiler. Duman gibi çevreyi ve etrafı sardılar. O melunun emri gereğince davete uyararak arkalarına düşenlere hayat hakkı verdiler. Onu tanımayanları, inkâr edip karşı gelenleri, hiç korkup çekinmeden yok ettiler. İlerledikçe o fitnelerin adamlarının ve askerlerinin kalabalığı artmaya başladı. O sırada yiğit, mert, bilge ve gözü pek sıfatlarıyla nitelenen Malatya subaşı

adam ihtiyar İshak namındaki müridini Roma Diyarı'nın hududu üzerinde Hısn-ı mansura gönderdi. Onun burada halkı kendi peygamberliğine inanmaya davet etmesini istedi. Bu adam birçok kimselerin üstadına bağlanmalarını temin etti ve onun harbedebilmesi için birçok silahlar tedarik etti. Bütün Türkmen askerleri merkeplerini öküzlerini ve koyunlarını satıp atlar aldılar ve atlara binerek Hısn-ı Mansur Gargar ve Gağtı havalisini soymaya başladılar. Bunlar babanın Allah tarafından gönderilme bir Elçi ve peygamber olduğunu kabul etmeyenleri öldürüyorlardı.”

³²⁶ Zerdüşt dininde kötülüğün kaynağı olup, İslamiyet'teki Şeytan'ın ve İblis'in karşılığıdır. İbn Bibi, dn:959

³²⁷ Deccal, ahir zaman alametlerindendir. Kıyamete yakın zuhur edecektir, Bir eşeğe binip tanrılık davasıyla ortaya çıkacak, yeryüzü zulme boğulacak, birçok kimseler onun işgaline kapılacaklardır. Nihayet Mehdi gelip Şam'da Deccal'i öldürecektir. İbn Bibi, dn:960

(serleşker) Alishir oğlu Muzaffereddin, bir topluluk oluşturarak onların üzerine yürüdü. İki taraf arasında büyük bir savaş, şiddetli bir çarpışma ve vuruşma oldu. Sonunda yenilgiyi Muzaffereddin tattı. Onun sancağı ve davulu (nekkare) karşı tarafın eline geçti, Muzaffereddin Malatya'ya dönüp Kürtlerden ve Germiyandan kalabalık bir asker toplayıp tekrar onlarla savaştıysa da yenilgiden kurtulamadı. Böylece başarı iki kez onlara yüzünü gösterince daha da küstahlaşıp cesaret buldular.³²⁸ Askerlerinden bir öncü birliği, Sivas nahiyelerine saldırmak için yola çıktı. Büyük bir kararlılıkla menziller aştılar. Sivas halkı, onların şerrini defetmek ve rezaletini, uzaklaştırmak için adam toplayıp onlara karşı koydularsa da saflar halinde canlarını hiçe sayarak saldıran Hariciler karşısında bozguna uğradılar. Onlar, Sivas işdişbaşı olan Hürremşah adlı kimseyle diğer ileri gelenleri (muteber) öldürdüler. O savaşta o şer kimselerin eline çok miktarda ganimet geçti. Onların morali ve azmi yükseldi. Sonra yönlerini fesatlığın kaynağı, karışıklığın başı ve başlarının mesken tuttuğu yer olan Tokat ve Amasya'ya çevirdiler. Oraya vardıkları zaman o cahillerin ateşlerinin alevi bir hayli yükseldi.

Diğer taraftan Sultan'a o cahillerin istilasını haber verdikleri zaman o, ihtiyat tedbiri olarak Kubadabad adasına sığındı. Dindarlıkta, dirayette, cesarete ve iyi ahlaklı olmada 'Rum memleketlerinde örnek gösterilen, Amasya subaşılığı (serleşker) kendisine verilmiş olan Hacı Armağanşah'ı -Allah rahmet eylesin- o rezillerin kaldırdığı tozu dağıtıp, karışıklığa son vermek için emrindeki askerlerle o bölgeye gönderdi. (Armağanşah), Amasya'ya varınca hemen Baba'yı, yanındaki adamlarıyla birlikle zaviyeden çıkarıp kalenin burcuna astı. Askerleriyle Amasya havalisinde toplanıp Baba'yı bekleyen toplulukla şiddetli bir savaşa tutuştu. Sonunda Hariciler tarafından şehid edilerek Allah'ın rahmetine

³²⁸ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 540: "Bunun üzerine Malatya Emir'i 500 atlıdan müteşekkil bir ordu toplayarak Sawma oğlu Manastırı'ndaki tebaadan 50 adam seçti ve bunların ok atmada ki önderlerinden istifade etti. Bunların hepsi giderek Türkmenlerle harbi ettiler Bunlar mağlup oldular ve manastıra mensup kimselerden pek az kişi canlarını kurtarabildiler."

kavuştı. '(Armağanşah)'ın adamları her ne kadar o uğursuzlara, "Adamınızı ve önderinizi çarmıha gerdiler" dedilerse de onları inandıramadılar ve vuruşmadan alıkoyamadılar. Onlar da "Yeri ve makamı itibariyle o, insanoğullarından hiç birinin ulu zatında bir değişiklik yapamayacak bir noktadadır." cevabını vererek, "Baba resulullah" (Baba, Allah'ın elçisidir) diye bağırarak ateşteki kelebekler, dalgalar üzerindeki ördekler gibi naralar atıp erkek kadın hep birlikte ellerinde kılıç ve mızraklarla ileri atıldılar.³²⁹ İşleri, günden güne amaçları doğrultusunda ilerleme ve gelişme gösterdi. Sultan, Kubadabad'dan, mutad olduğu üzere ucu (şeker) korumak için Erzurum tarafına gönderilen askerleri çağırma, ulaklar ve haberciler (kussad) göndererek, "Düşmanların işi, günden güne ileriye gitmektedir. Eğer zamanda onların çıkardığı karışıklığı yatıştırmak için gerekli adımlar atılmazsa, padişahlık yetkisi ve saltanat tahtı elden gider." dedi. O haberi alan askerler büyük bir hızla (altı gün) içinde Erzurum'dan Sivas'a geldiler. Oranın cephanesinde bulunan silahları alıp askere dağıttılar. Sonra bir gün bir gecede Kayseri'ye vardılar. Orada Hariciler topluluğunun sayısı hakkında bilgi aldılar. O sırada reziller, Kırşehir vilayetinin Malya ovasına (sahra) sürüleri ve mallarıyla gelmişler, orada savaşa hazır beklemekteydiler. Hemen Emir Necmeddin Behramşah Candar'ı, Gürcü oğlu Zahireddin Şir'i, Frankların önderi Fardahlayı askerlerden bir grupla önden gönderdiler. Büyük emirler de güçlü bir orduyla onların arkasından harekete geçtiler. Haricilerin ertesi gün savaşa girecekleri haberini alınca hemen öncü birliklerin emirlerine

³²⁹ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 540: "Bu yüzden Türkmenler son derece kuvvetlendiler ve birçok hak kütleleri onlara bağlandılar. Türkmenler Ablastayn taraflarına giderek burada da bir orduyu mağlup ettiler. Sonra Amasya'da giderek peygamber tanıdıkları adamı görmeyi arzu ettiler. Bunun üzerine Roma Diyarı'nın asilzadeleri ihtiyar babaya karşı bir pusu kurdular ve babayı pusuya düşürerek boğdular. Babanın müridi İshak ile adamları onu bulamayınca babanın kendilerine yardım etmek üzere melekleri getirmek için gitmiş olduğu şaiyasını yaydılar ve Amasya'ya karşı vahşiyane bir muharebe açtılar. Roma diyarından gelip toplanan 60.000 atlı 6.000 Arap'tan müteşekkil, bu küçük kuvvete hücum edemediler."

(ümera-yi telayı) haberciler göndererek, "Eğer Haricilerin askerlerini görürseniz, hemen üzerine gitmeyin. Bekleyin, hep birlikte onlara saldıralım" dediler. Ertesi gün (öncü) askerler silah kuşanmış olarak büyük ordunun gelmesini beklerken ansızın (Hariciler bir tepeden göründüler) Kılıçlarını çekip onların üzerine saldırdılar. Ön safı tutmuş olan Franklar onlara karşı koydular. Hariciler, kılıçlarının ve oklarının onlara tesir etmediğini görünce, ümitlerini yitirmiş ve hüsrana uğramış olarak geri döndüler. Bir an durup geri saldırdılar. İlk saldırıda amaçlarına ulaşamayınca maneviyatları bozuldu. Cesaret ve güvenlerini kaybettiler. Sultan'ın ordusunun (ileri) birlikleri, onları o halde görünce keskin kılıçlarını ve ağır gürzlerini onların bozulmuş beyinlerine ve boş hayallerine ilaç yaptılar. Bir anda Haricilerden dört bininin canını alıp öbür dünyaya gönderdiler. Çoluk çocuklarının ve denklerinin arkasına sığınarak onları kendilerine siper yapmış olan bazı uğursuzları da sert yaylarından çıkan oklarla ağaca yapıştırdılar. O sırada Sultan'ın askerleri her taraftan yetişti. Kâfirlerin önündeki siperleri ve hayvanları kaldırarak, orada toplanmış olanları bozup dağıttılar. Acımasız kılıçlarıyla o uğursuz şeytanların kanından ovada kan nehri akıttılar. Sağ kalan erkeklerin, kadınların etrafını sararak, yaşlılarına dahi acıyıp insafta bulunmadılar. Leşlerini kurtlara çakallara yiyecek, akbabalara ve yırtıcı kuşlara yem yaptılar. Büyük ordu geldiği zaman öncü emirleri işlerini bitirmişler, iki üç yaşlarındaki çocuklardan başka kimseyi sağ bırakmamışlardı.³³⁰ Ordunun emirleri ve büyükleri durumu böyle görünce, sevinç gösterilerinde bulundular. Hiç vakit geçirmeden devlet düşmanlarının ve memleket muhaliflerinin düştükleri acıklı durumu bildirmek için Sultan'a haberciler gönderdiler. Haricilerin

³³⁰ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 540: "Bunun üzerine Sultan'ın hizmetinde bulunan 1000 Frank atlı hiddet ile alevlenerek dişlerini gıcırdattılar ve yüzlerinin üzerine haç işareti yaparak bu sapık adamların üzerine hücum ettiler ve bunları dağıttılar. Daha sonra Araplar da bunlarla beraber hareket ederek Türkmenleri çemberlediler ve hepsini kılıçtan geçirerek mahvettiler bunlardan erkek kadın çocuk hayvan velhasıl hiçbir şey kılıçtan kurtulamadı ve böylece fitne bastırıldı."

kadınlarını, çocuklarını, mallarını, eşyalarını, beşte bir hazine hissesini (hums-i has) ayırdıktan sonra aralarında paylaştılar. Sultan, müjdeyi alınca büyük bir sevince kapıldı. Akli karışık olduğu için bir süreden beri işret toplantısı ve eğlence meclisi düzenlememişti. Fermam üzerine herkes sevinç nöbeti tuttu. Nevruz gibi dünyayı aydınlatan bir eğlence meclisi (bezm) hazırladılar. Dostları, nedimleri ve sanatkarları oraya çağırdılar. Huzur ve mutluluk içinde erguvan renkli şarabı yudumladılar. Kötü niyetlilerin yenildiğine dair, memleketin bütün nahiyelerine, dünya meliklerine ve komutanlarına fetihnameler gönderdiler.”³³¹

Görüldüğü üzere İslamiyet’e aykırı olarak çıkan bu hareket eğer tutunmuş olsaydı, büyük bir ayrılık ve karışıklık başlayacaktı. Bununla beraber Babai hareketi bir hoşnutsuzluk neticesinde tezahür etmiş, Selçuklular’ın bütün hareketine rağmen zaafını da ortaya koymuştur. Bu basit isyan hareketinin uçlarda hayati görevde bulunan kuvvetlerle bastırılmış olması, Selçukluların ne kadar zayıf olduğunu göstererek pusuda fırsat kollayan Moğollar’ın gözünü açmaya yetmiştir.³³²

Baycu Noyan Komutasında Moğollar’ın Erzurum İstilasası (1242)

Kurucusu Rükneddin Süleymanşah’ın Erzurum Beyliği’ni Anadolu Selçuklularına bağlı bir vassal beylik olmasını istemesine karşın Erzurum Selçuklu ailesinden gelenlerin yönetiminde bağımsız bir beylik görünümünde idi. Aleaddin Keykubat zamanında beyliğe son verilmesine rağmen Erzurum eyaleti Anadolu Selçuklularının eski topraklarından farklı bir konumda olup sanki bir dış bölge olarak kalmıştı. Moğolların yaklaşmasının işareti olan akınlar sırasında kent savunulması için mülteci Harezmlilere verilmesi uygun görülmüşse de bu girişim başarısız

³³¹ İbn Bibi, s. 478-482; Bu isyan için ayrıca bkz. Münecimbaş, *Camii’ d-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.85-87; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, II, s. 153; Şapolyo, s. 186-188

³³² Atçeken-Bedirhan, s.171

kalmış ve sonraki yıllarda doğrudan merkeze bağlanarak bir şahne tarafından idare edilmişti.³³³

Erzurum'un feci sonunu hazırlayan ve tahrip ederek harabeye çevren hiç şüphesiz Moğol kumandanı Baycu Noyan'dır. O Moğollardan Bisu'ut kabilesine mensuptur. Ögedey Kaan, Çormağan ile kendisini İran ve Anadolu'nun İstilasını ile görevlendirmişti. Aras boyundan ilerlemiş Pasin ovasından geçerek Erzurum Kalesi'ni kuşatmıştır. Üvek, Kadan ve Togay onun oğulları idi.³³⁴

Ögedey'in pekçok karısı ve cariyesi olmasına karşın en yüksek rütbedeki karısı Oğuz-Merkit kabilesinden olan Töregene idi.³³⁵ Ögedey'in 1241'de ölümü üzerine naiplik görevi dul eşi Töregene'ye verilmişti.³³⁶ Azerbaycan'a yerleşerek, Doğu Anadolu'nun sınırlarından Türkiye Selçuklu Devletini devamlı tehdit eden Moğol ordusunun komuta kadrosunda, 1242 yılında önemli bir değişik meydana gelmiş; 1241 yılında felç olan Moğol ordusunun başkomutanı Çormagan, fiili mücadeleden tamamen çekilmiş, yerine de Baycu Noyan görevlendirilmişti.³³⁷ Baycu Noyan Ögedey daha hayattayken bu göreve gelmiş ve 1241'de Kafkasya'ya girmiştir.³³⁸ Ancak Çormağan'ın rahatsızlığının ilk zamanlarında bu görevi O'nun eşi Eltine Hatun ile birlikte yürüten³³⁹ Baycu Noyan, 1242 yılının başlarında 40 bin seçme neferden oluşan bir kuvvetle gelip, Azerbaycan'daki Mugan otlığına yerleşerek, Çormagan'dan başkomutanlık görevini teslim aldı. Moğol istilâ hareketini yeniden canlandıran Baycu Noyan'ın ilk hedefi, Türkiye Selçuklu Devletinin Doğu Anadolu'daki sınırlarını koruyan Erzurum şehri oldu. Bu sırada Moğol ordusuna, vassal kuvvet olarak Gürcü ve Ermeni birlikleri refakat etmekteydi.

³³³ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 205

³³⁴ Konukçu, s.60

³³⁵ D'Ohsson, s.181

³³⁶ Roux, s. 298

³³⁷ Koca, s.46

³³⁸ Spuler, s. 46

³³⁹ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017, s. 106

Baycu Noyan, 1242 ilkbaharında ordusuyla gelip şehri kuşattı.³⁴⁰ Aras ve Kura vadilerine ise ancak 1242 yılında varmıştı. Burada elinde çok büyük güçler bulundurarak 1256 yılına kadar kalacaktır.³⁴¹

Baycu Noyan'ın Çormagan'ın yetiştirdiği kendi maiyetinden biri mi olduğu yahut Moğolistan'dan görevlendirilerek mi İran'a geldiği hususu kesin değildir. Ancak onun bölgeye gelişi Celaleddin Harezmsah üzerine gönderilen askeri birlikle olduğu muhakkaktır. Çormagan'ın başkomutan olduğu bu ordu dört tümenen oluşmakta Baycu da bu tümenlerden birinin komutanı olarak vazifedeydi.³⁴² Çormagan'ın sağlığının felç ile bozulması³⁴³ üzerine yerine İran'daki Moğol ordusunun başına bu görevi 1242'den 1256'ya kadar sürdürecektir olan Baycu Noyan getirilmişti. Baycu, Konya Selçuklu Sultanlığına saldırmak suretiyle Moğol istilasında yeni bir adım atmıştır. Sultan II. Keyhüsrev'in (1237-1245) hükümdarlığı altında bulunan bu büyük Anadolu Türk Krallığı kudretinin zirvesinde görünüyordu. Ancak Baycu Erzurum'u alıp yağmaladıktan sonra (1242) bizzat Sultan'ın yönettiği Selçuklu ordusunu Erzincan yakınlarında Köseadağ'da yenilgiye uğratmış ve bu zaferin arkasından zamanında teslim olmak suretiyle sadece yağmalanan Sivas'ı ele geçirmişti. Direnme gösteren Tokat ve Kayseri ise tamamen tahrip edilmişti. II. Keyhüsrev barış istemiş ve Kağan'a tabi olmayı kabul ederek barışa kavuşmuştu. Moğollar bu suretle imparatorluklarını Bizans İmparatorluğu sınırına kadar genişletmişlerdi.³⁴⁴ Böylesi büyük hezimetin temelinde hiç şüphesiz ki bir serhad şehri olan Erzurum'un Moğollar tarafından istilası en büyük etmenlerden biri olmuştur.

Baycu, Kaan tarafından bölgeye gönderildiğinde burada elverişli bir durumla karşılaştı. Zira Moğolların artık Kafkasya ve

³⁴⁰ Koca, s.46

³⁴¹ Roux, s. 300

³⁴² Ögel, s. 16

³⁴³ İbn Bibi, s. 490

³⁴⁴ Grousset, s. 298-299

Ermenistan'da savaşması gerekmiyordu. Buna karşın Anadolu'nun hükümdarları ile doğrudan ilişki içindeydiler. Rum Selçukluları XIII. yüzyıl başında Venedikliler'den Antalya'yı ve Kilikya Ermenilerinden Alanya'yı almak suretiyle kendilerine Akdeniz yolunu açmış; ayrıca Erzincan ve Erzurum'u da alarak İnan, Hindistan ve Çin'e giden bir geçit üzerinde kendilerine seçkin bir ticaret yolu sağlamışlardı. Bu sıralarda krallığı kasıp kavuran ve en iyi birliklerinin müdahalesini gerektirmiş önemli sosyal, dinsel bir isyan olan Baba İşhak İşyanı ise önemsiz bir isyan olarak kalmış; devlet bu isyandan zayıf çıkmamıştı.  lke refah içerisindeydi ve dünyanın en gözde ülkelerinden biri gibi görünüyordu. Baycu Noyan işte tam bu sıralarda Anadolu'ya hücum etti.³⁴⁵

Erzurum, doğudan Anadolu'ya giriş ve transit ticaret yolları üzerinde kurulmuş, müstahkem ve iyi teçhiz edilmiş bir Şehir olup, istihk mları da son derece kuvvetli idi. Şehrin yüksek ve kalın surları, bu zamana kadar hemen hemen hiç yenilgi görmemiş olan Baycu Noyan'ın ve ordusunun gururuna âdeta meydan okur gibiydi. Bu surlar normal Őartlar altında, yani bir ihanet olmadığı takdirde, uzun süre Moğol ordusunun saldırılarına dayanabilecek durumdaydı. Fakat müstahkem yerler için daima iki büyük tehlike vardı: Bunlardan biri içeriden ihanete uğramak, diğeri ise yiyecek ve su sıkıntısı içine d şmekti. Burada özellikle belirtelim ki, kuşatılmış müstahkem yerler için Şehrin içinden gelebilecek bir ihanet, dışarıdaki ordudan daima daha tehlikelidir. Müstahkem yerleri savunan komutanların bu durumu daima göz önünde tutmaları ve buna göre  nlem almaları gerekmektedir.³⁴⁶

Baycu, Ermeni ve Gürcülerin de bulunduğu 30.000 kişilik bir orduyla Mugan'dan hareket etti. Anadolu'daki ilk hedefi, bölgenin en önemli Şehirlerinden biri ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin uc vilayeti olan Erzurum'du. Şehir, Türkiye Selçuklularının Moğol tehlikesine karşı oluşturdukları müdafaa hattının ana  ss  durumunda olup

³⁴⁵ Roux, s.300-301

³⁴⁶ Koca, s.46

Alaeddin Keykubad döneminden beri muhtemel Moğol taarruzuna karşı tahkim ediliyordu. Ayrıca Türkiye Selçuklu ordusunun bir kısmı, tedbir olarak Erzurum'da bulunduruluyordu. Ancak bölgede teyakkuz halinde bulunan bu askerî kuvvetlerin bir kısmı Babaîler İsyanı'nın bastırılması için görevlendirilmiş, bir kısmı ise el-Cezire'ye gönderilmişti.³⁴⁷ Sinaneddin Yakut'un Babai gailisini bastırmasından müzdarip olan Rumlar ile Erzurum'da siyasi mevcudiyet elde etmek isteyen Ermeniler genel olarak Selçuklulara özel de ise Sinaneddin Yakut'a karşı düşmanlıklarını artırmışlardı. Bazı kaynaklarda sırf bu yüzden Ermeni ve Rumlar'ın Moğolları Selçuklu memalikine hücum etmeleri için teşvik ettiklerini de zikretmektedir.³⁴⁸ Moğollar Erzurum'a varıncaya kadar Gürcistan tarafından yollar üstündeki her şeyi tahrip etmiş; Samtshe'yi de talan etmişlerdi;³⁴⁹ 1242 sonbaharında Erzurum önlerine geldiklerinde, aralarından Hıristiyanların da bulunduğu şehir halkı, bölgede sert geçen kışa hazırlanmaktaydı. Ancak Moğol muhasarası altında geçen 1242 sonbaharı, Erzurum'un en sert kışlarından bile daha zor geçecekti. Moğol ordusu Erzurum'u kuşattığı sırada şehrin idaresi Şihne Şerefeddin Duvini³⁵⁰ ile Serleşker Sinaneddin Yakut'un uhdesindeydi. Bunların dışında bir de Hıristiyan ve Frank ücretli askerlerin lideri Istankos³⁵¹ vardı ki bu da Sinaneddin Yakut'un emri altında bulunuyordu.³⁵² Nitekim Sinaneddin öncesinde Zahid Kalesinin Subaşısı iken Sultan tarafından Amid'i almakla görevlendirilmişti. Sinan burayı aldıktan sonra Sultan'dan izin alarak Erzurum'a gelmiş ve burayı Moğol taarruzuna karşı korumak üzere tahkim etmeye başlamıştı.³⁵³

Baycu Noyan mahiyetindeki kalabalık bir ordu ile Erzurum önlerine gelmekte iken Yakut da şehirde savunma hazırlıklarını tamamlamaya çalışıyordu. Fırtınadan önce Moğollardan korkan ahali

³⁴⁷ Göksu, s. 1290

³⁴⁸ Bkz. Baygu, s. 64

³⁴⁹ Özmenli, s. 997

³⁵⁰ Şapolyo, s.190: "*Müşerref Duyni*"

³⁵¹ Baygu, s. 65: "*Vastenköş*"

³⁵² Göksu, s.1290-1291

³⁵³ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 541

acınacak durumda batıya doğru kaçıyor ve fırsatını bulabilenler de kaleye iltica ediyordu. Baycu Noyan Selçukluların teslim olmayacağını görünce hemen muhasaraya koyuldu. Moğollara Türklerin rakipleri Gürcü ve Ermeniler de yardım etmekte idi. Erzurum'da Selçuklulardan başka ücretli Hristiyan ve Frank askerleri de mevcut olup kumandanı da İstankos idi. Baycu arradeleri ile Erzurum surlarını dövmeye ve gedikler açmaya çalıştı. Türklerin kahramanlığı ve kış basması karşısında Moğolların cesareti kırılıyor hatta dönmek niyetinde oldukları gözüküyordu. Yakut ise daha önce istediği kuvvetleri bekliyor ve bu ümit de onların mukavemetini artırıyordu.³⁵⁴

Baycu Noyan Moğolların yenilmezliğine güveniyor ama muhasaranın da uzamasına kızılıyordu. Bir kere daha teslim olmalarını istedi ise de teklifi hemen reddedildi. 12 mancınık ile döğülen Erzurum surları zaman zaman yıkıldı se de içeridekilerin olağanüstü gayreti ile hemen tamir ediliyor ve Moğolların da girmesine imkan verilmiyordu. Geceli gündüzlü devam eden ve çok sayıda insanın hayatını kaybettiği muhasara içeriden ihanet sonunda Moğolların lehine durum arz etti. Baycu Noyan yardımcı kuvvetler Erzincan'a vardığı sırada Erzurum'a girdi. Erzurum şahnesi olan Divinli Şerafeddin, Yakut'a kin beslediği için bir gece Baycu Noyan'a adam gönderip kendisine ve mensuplarına dokunulmayacağına dair teminat aldıktan sonra savunduğu burç üzerine Moğol ordusunun içeri akmasını sağladı. Hıyanet haberini alan Yakut hemen kuvvetlerini toplayarak zorlu bir savaşa devam etti. Bu mücadelede hem Moğollardan hem de Selçuklulardan epeyce insan hayatını kaybetti. Maiyetindeki beyler de şehit düştüler. Kısa zaman sonra Moğollar Erzurum'a doldular. Her yeri yakıp yıkmaya ve yağmalamaya başladılar Erzurum tarihinde ilk defa böylesine büyük bir tahribata uğramıştır. Daha sonra sağ kalanlar kale haricine çıkarıldı Moğol adet ve düşüncesine göre işe yarayan sanatkarlar kız ve erkek çocuklar kendileri için muhafaza edilip kalan erkek ve ihtiyarlar kılıçtan

³⁵⁴ Konukçu, s.61

geçirildi. Kıtalde kimse kaçmak ve kurtulmak imkânını bulamadı. Yakut ve oğlunu kolları bağlı ve başları açık olarak Baycu'nun huzuruna götürdüler. Altın gümüş ve hazinelerin yerini söyledikten sonra onları da şehit ettiler. Bundan sonra Erzurum yakıldı, surları da yerle bir edildi. Erzurum'un bu acı sonu Selçuklu sultanı II Gıyaseddin Keyhüsrev'i son derece üzecektir.³⁵⁵

Baycu Erzurum'u kuşattığı esnada şehirdeki askerlerin çoğunun Baba İshak isyanı dolayısıyla merkeze alınması şehri adeta savunmasız bırakmış ve yüzden şehrin savunulması hususunda ciddi zafiyetler yaşanmıştı. Erzurum'a yardıma gelmekte olan Selçuklu askerleri ise Erzincan'a vardıklarında Erzurum için yapılacak bir şey kalmamıştı; zira şehir Moğollar tarafından ele geçirilmişti.³⁵⁶

Moğol komutanı Çormagan Noyan Gürcistan'ı aşılıp, Anadolu'nun önemli kenti olan Erzurum'a kadar ulaştığında (1240-1241) Erzurum işgali öncesi sarf edilen sözler savaşı kimin kazanacağını aslında net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim yaklaşan Moğollara karşı yardım talep eden Erzurum Sübaşısına Sultan II. Gıyaseddin'in şarap içerken verdiği cevap; *“Moğollara ne askeri gerek”* diyerek gelen elçi Sungur ile çok az sayıda asker göndermiştir. Bu kibirli söze karşı Baycu Noyan'ın gelen elçilere cevabı ise: *“Sen, görkemli şekilde konuşursun; Yine de, zafer, Tanrı'nın, onu her kime bahşettiyse ona gidecek”* olmuştur.³⁵⁷

DÖNEMİN KAYNAKLARINDA ERZURUM İSTİLASININ YANKILARI

İbni Bibi'ye göre Sultan'ın kafasında tam bir perişanlık belirmişti, Türkistan, Maveraünnehir, İran, Azerbaycan'daki yakıp yıkma ve talan zincirine şimdi de Erzurum katılmıştı. Bu yüzden

³⁵⁵ İbn Bibi, s. 491-492; Baygu, s. 65; Konukçu, s.61; Runcıman, c. III, s. 217: *“..Erzurum ilkbahar başlangıcında Moğolların eline düştü.”*

³⁵⁶ Yuvalı, s. 109; Şapolyo, s. 190

³⁵⁷ Özmenli,s.996

devrin tarihçileri Erzurum yağmasına yer ayırmışlar ve bu yıkım ve faciayı satırlarında ebedileştirmişlerdir.

ANONİM TARİH-İ AL-İ SELÇUK:

“Sultan Aleaddin’e ihanet etti. Askerlerin çokluğuna güvenerek zevk ve eğlenceyle meşgul oldu. Haber Moğollara ulaşınca hepsi çok sevindiler. Çünkü güçlü olan zavallı hale gelmişti. Baycu ve Curmihan’a : *‘Demir Sultan gitti! Bundan sonra devlet ve zaman sizden yanadır. Gidip Rum diyarını alınız!’* diyerek kıskırttılar. Moğollar Erzenirrum’a saldırdı. Lala Seyfeddin Sungur adam gönderip yardım istedi. Sultan şarap başındaydı: *2Moğollara ne askeri gerekir!’* dedi ve oyuncak gibi (az sayıda) asker gönderdi. Moğollar şehri alarak büyük bir katliam ve yağma yaptılar. Lala Sungur’un başını şehrin kadısının başıyla Hulagu’ya gönderdiler. 639 (1241-1242). Moğollar o yıl Erzenirrum’da kaldılar. Sultan Gıyaseddin’den korkuyorlardı. Ondan bir hareket gelmediğini görünce baharda gelip Erzincanı’da aldılar..”³⁵⁸

İbn Bibi:

“Bu ülkenin işlerinin düzeninde ve temelinde baş gösteren gevşekliğin ve gerilemenin ilk işareti şu idi: Adil Cormagon Noyan'ın sağlığının felçle bozulmasının üzerinden bir müddet geçince Kaan tarafından Cihangir ordunun başkomutanlığına, subaşılığına ve yöneticiliğine Baycu Gürcü Elçi getirildi. Baycu, işleri ilerletmek, durumu düzeltmek, kıskançları alt etmek ve düşmanları yere serip güçlü devlete yeni bir çehre kazandırmak, elde edeceği o şerefle Kaan ile çocuklarının yanında daimi itibar ve ilgi kazanmak istedi. Bunu gerçekleştirmek için Tatar süvarilerinin ünlü yiğitlerinden 30 bin kişi seçerek Rum beldelerinin ve serhaddinin (uc) en önemlilerinden olan Erzurum'a yöneldi. Oraya vardıkları zaman surun etrafına kurdukları mancınık ve arradeler ile gece ve gündüz, önünden kaçınılmaz kazaya

³⁵⁸ Anonim, *Tarih-i Al-i Selçuk*, s. 43

benzeyen taşlar yağdırdılar. İçeriden ve dışarıdan çok sayıda insanın hayatını kaybettiği o savaşlar sırasında şehrin subaşı (serleşker) Sinaneddin Yakut ile Hıristiyan ve Frank askerlerinin komutanı İstankus, kalabalık birliklerle ara sıra şehirden çıkıp düşmana saldırdılar ve büyük kahramanlıklar gösterdiler. Moğol emirleri ve bahadırları onların cesaretleri ve kararlılıkları karşısında hayrette kaldılar. Bu şekilde iki taraf arasında savaş ve vuruşma bir süre devam etti. Eğer şehrin şahnesi (valisi) olan Şerefeddin Duvini'nin (Duvimli), ihaneti ve tuzağı olmasa, o alçak askeri arkadan hançerlemeseydi, Moğol ordusunun emirlerinin, kışın hücumu sebebiyle şehri ve kuşatmayı terk etmesi, çok sayıda insanın onların acımasız kılıçlarına yem olmamaları mümkündü. Alçak Duvini, kendi eşkıyalığına ve yolsuzluklarına her zaman engel olan, zulüm ve adaletsizliğine izin vermeyen Emir Sinaneddin'e -Allah rahmet eylesin- duyduğu kin yüzünden Baycu Noyan'a mektup ve haberci göndererek, "Eğer benim ve adamlarımın canımıza ve malımıza dokunulmayacağına dair Baycu Noyan güvence verir ve bu konuda bir yazı gönderirse, geceleyin koruması bana bırakılmış olan burçtan askerleri yukarı çekerim. Onlar yukarı çıkınca aşağıya inip kale kapılarının (dervaze) kilitlerini tokmakla kırarlar, dışarıdaki ordu şehre girer ve istedikleri gibi muhaliflerini ezer" dedi. Baycu Nayan, Duvini'nin istediği gibi bir mektup yazarak, ona kadınlarının, çocuklarının, hizmetçilerinin ve askerlerinin hayatları konusunda güvence verdi ve onu adamlarına duyurdu. Haberci (kasıd) şehre geldi, Duvini, mektubu okuyunca içi rahatladı ve güven kazandı. Fırsat kollayıp Baycu ile kararlaştırdığı bir gece tam teçhizatlı 200 bahadırı kalenin burcuna çekti. Bahadırlar hemen aşağıya inip şehrin kapısını balyozla (balatekin) kırdılar. O zaman dışarıda pusuda bekleyen Moğol askerleri ortaya çıkıp şehre girdiler, Emir Sinaneddin ile İstankus, durumu öğrendikleri zaman hemen harekete geçerek sabaha kadar kan içen kılıcın ateşinin alevini göklere, dumanını Balık burcuna çıkardılar. O gece iki taraftan da o kadar insan öldü ki, tasvire ve beyana sığmaz. Seherin pırıltıları ve yıldızlar şahının külâhının köşesi göğün ufuklarından görünmeye başlayınca Moğollar şehre girip herkesin başına bela kesildiler.

Emirler ve sipahiler canlarını hiçe sayarak, kılıçları ellerinde omuz omuza öyle savaştılar ki, bazıları şehitlik derecesine, bazıları da esirlik ve hüsrana kemendine yakalandılar. Güzellikleri dillere destan, iffetleri fazla ve ismetleri sınırsız olan, ibadet ve dindarlıkta Asiyeye³⁵⁹ ve Meryem³⁶⁰ ile yarışıp onlara eşitlik sağlayan halkın hareminin saf kadınlarının dudaklarını yardılar. Ciğerlerini yakıp yüzlerini yaralayarak kahrın esiri, zalim kimselerin tutsağı yaptılar. Zengin, fakirin süt emen çocuklarını, sevgili dadılarının kucağından, hayat veren annelerinin bağrından alarak sefalet toprağına attılar ve düşkünlük kanında yüzdürdüler. O korkunç felaketin etkisinden sıradan ve seçkin kimselerin, en hoş hali, en mutlu anı ölümün yüzünü gördüğü an oldu. Aman çığlıklarının ateşinin kıvılcımları dönen göğü aştı. Kıyamet günü gibi kimsenin yerinden kımıldamaya veya kaçmaya mecali kalmadı, **“O gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, karısından ve oğullarından kaçmaz. O gün herkesin kendine yeter derdi vardı”**³⁶¹ durumu ortaya çıktı. Güneş, kılıcın ateşinin parlaklığından tutuldu. Ayın aynası, imdat isteyenlerin anından puslandı. Moğol askerleri, yağma ve talandan kurtulunca ellerini esir almaya atıp, kadınları erkekleri zillet ve tutsaklık zincirine vurdular. Herkesi (şehirden) dışarı çıkararak birbirinden ayırdılar. İnsan seçmeye başladılar, Savaşa ve sanata yatkın olanları canlı bıraktılar. Geri kalanları kan içen kılıçlarına yem ve ölüme yolcu yapıp, mihnet çukuruna ve musibet seline attılar. Ağızlarına kan doldurup yokluk ülkesine gönderdiler. Hiç kimsenin düşünce ormanına kaçma, kurtulma, sığınma gibi şeyler gelmedi ve bunlar gerçekleştirilemedi. Şiir: *“Dünyada kurtuluşun yolu kapandı. Öyle ki, ölüm korkudan Kehkeşanlara sığındı.”* Kahır ateşi, evlat sevgisiyle dolu olan annelerin yüreğini yaktı. Onlar sevdiklerini zemheri rüzgârına kaptırdılar. O arada Emir Sinaneddin ile oğlunu elleri bağlı, başları açık olarak, malları, eşyaları, altın ve gümüşten meclis aletleri

³⁵⁹ Musa peygamberin çağdaşı olan Firavun'un karısıdır, İslami rivayetlerde iffetli, namuslu ve iyiliksever bir kadın olarak tanınır. İbn Bibi, dn. 978

³⁶⁰ İsa peygamberin annesi. İbn Bibi, dn. 979

³⁶¹ Kuran-ı Kerim, 80/34-37

ve hazinesinin mücevherleriyle çekip meydana getirdiler. Orada bir sandalyede oturan Baycu, Sinaneddin'i oğlu ile yanına getirterek, "Senin bu kadar malın var da niye asker tutmadın? Niye onları benim gibi bir düşmanı savuşturmak kullanmadın? Ak akçeyi kara gün için saklarlar" sözüne Sinaneddin, "Bir gün senin olacak olan mallar, benim tasarrufumda nasıl kalır?" cevabını verince Baycu'nun emri üzerine hemen oğlunu orada şehid ettiler. Sonra da onun işini bitirdiler. O savaşta Moğol emirlerinin her birine önemli ölçüde hazine, çok sayıda mal, hayvan ve esir düştü. Onlar, birkaç gün sonra Mugan'ın yolunu tuttular.³⁶²

Müneccimbaşı:

"640 yılında (1242-1243) Baycu Noyan adındaki Emir'in kumandasında Moğollardan büyük bir ordu Erzurum'a gelip şehri uzun müddet kuşattılar şehrin subaşısı Sinaneddin Yakut Moğollarla savaşmış şehri savundu. Fakat kış başlaması sebebiyle Moğolların geri dönmek üzere buldukları bir sırada şehrin içinden devlet nimetinin nankörü olan birisi haber göndererek nefesine malına ve çoluk çocuğuna aman verilmesi şartıyla savunduğu burcu teslim edeceğini vadetti. Bu habisi şahsın gadriyle Moğollar şehri aldılar. Şehirde erkeklerden hiçbir canlı bırakmadılar kadınları esir aldılar ve bunların dışında kalanların hepsini hatta süt emekte olan çocuklara kadar öldürdüler; şehri de harap hale getirdiler. Sonra da buradan ayrılarak Allah'ın lanetine ve gazabına döndüler."³⁶³

Pek tabii olarak Baycu'nun Erzurum istilası Ermeni, Süryani müverrihler ve Moğollara elçi gönderilen Hristiyan Rahiplerin eserlerinde de es geçilmemiş ve bu hadiseye yer vermişlerdir.

³⁶² İbn Bibi, s. 490-92; Bu hadise için ayrıca bkz. Göksu, s.1292-1293; Koca, s.47-49; Özen, s.260-261; Solmaz, 239-241

³⁶³ Münecimbaşı, *Camii'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.87-88

Aknerli Grigor:

“Ermeni takviminin 688. yılında (1239), Moğol kumandanı Baycu Noyan, askerlerini topladı ve muazzam bir orduyla Erzurum şehri üzerine yürüdü. Moğollar şehri iki ay kuşatma altında tuttuktan sonra ele geçirdiler. Zengin ve güzel şehri tahrip ettiler, halkını acımasızca kılıçtan geçirdiler. Yine, şehirdeki bütün manastırları ve muhteşem kiliseleri viraneye çevirdiler. Bunun üzerine, Ermeni ve Gürcü prensleri, şehitnâme, havariyun yazıları ve resullerin amelleri ve Yeni Sion’un inşa ve süslemesi için, güzel ve eşsiz altın yazılı İncil gibi pek çok kitabı alarak doğu diyarına götürüp, manastırları kilise süslemeleriyle ihya ettiler.”³⁶⁴

Abu'l Farac Bar Hebraeus:

“Sinan Amid’i aldıktan sonra Sultan’dan Erzenürüm’a gitmek, oraya hakim olmak ve Tatarların taarruzlarına karşı gelmek üzere emir aldı. Buraya gider gitmez Jurmagon Navin kuvvetli bir Tatar ordusu ile geldi ve bunlar bir kaç gün içinde bu müstahkem mevkiî zaptederek erkek, kadın bütün ahaliyi kılıçtan geçirdiler ve yalnız köleliğe elverişli olan genç erkekler ve kızları korudular. Tatarlar, Sinan ve genç oğlunu da öldürerek, burasını harebe halinde bırakıp gittiler.”³⁶⁵

Müverrih Kiragos:

“Ermeni takvimine göre 691 (20 Kanunisani 1241-19 Kanunisani 1242) senesi başında Hakan kendi ordularına bir emirname göndermiş ve dili tutulan başkumandan Çarmağan’dan inhilal (dağılma, çözüme) eden makamın hisbu’l talii zabitanından Baçu-Gurtcu’ya/Baycu tevcih ettiğini bildirmişti. Çünkü Tatarlar her işlerini fal ile görürlerdi. “Baçu-Gurtcu” vezâifini deruhte eder etmez kumandasına tabii bütün milletlerden asker cem’ etti. Ve

³⁶⁴ Aknerli Grigor, s.20

³⁶⁵ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 541

Ermenistan'ın Sultan-ı Rum'un taht-ı hükümrânisindeki kısmı üzerine yürüdü. Garin sancağına vasil olunca, elyevm Garin tesmiye edilen "Teodosiopolis", şehrini taht-ı muhasaraya aldı ve teslim olmaları için ahali nezdine mukaleme memurları gönderdi. Mahsurin bu teklifi kabul etmedikten başka onları hakaretle koğdular ve surların üstüne çıkararak tatarlara sebb-ü şetim (hakaret) etmeye başladılar. Bunlar, sulhperverane tekliflerinin reddedildiğini görünce, surun yıkılması esbabını ihzar için cenerallerinden emir aldılar. Derhal faaliyete geçip birçok mancınıklar vaz' (yerleştirme) ederek suru yıktılar. Kale dahiline girerek kimseye aman vermeksizin kafisini katlettiler. Şehri yağma ettikten sonra ateşlediler. Burası birçok Hristiyan ahalden başka Tacikler ve onlara iltihak eden birçok havali halkı ile dolu idi. Orada, büyük küçük kıtalarda sayısız Tevrat ve İncil buldular. Düşmanlar, pek kıymetli olan bu kitapları yağma edip Tatar ordusunda hizmet eden Hristiyan askere dūn (aşağı, alçak) fiyatlarla sattılar. Bunlar o kitapları büyük bir meserretle (sevinçle) aldılar ve her biri kendi memleketindeki kilise ve manastırlara hediye ettiler. Despot, papas, çocuk ve kadın birçok esirleri ellerinden geldiği kadar tehliş ettiler. Vahram'ın oğulları Prens Avak Şahinşah, Akboğa ile Tof (Toph)'un oğlu olan ve kalbinde Allah korkusu bulunan Greguar Dukatşan (Allah kendilerinden razı olsun) ve orduları bütün eserlere hürriyetlerini iade etti. Ve onları istedikleri yere gitmekte serbest bıraktı. Tatarlar yalnız Garin'i değil Sultan-ı Rum'a ait birçok sancakları da tahrip ettiler. Sultan-ı Rum bu hale çare bulmaktan aciz idi. Çünkü firar ederek Tatar korkusundan kaçıp bir yere gizlenmişti. Hatta öldüğü bile iddia olunuyordu. Bu akından sonra ganaimle yüklü olan Tatar ordusu şevk ve şadi içinde güzel ve mûnbit olan Mugan ovasındaki kışlık karargahına kış mevsimini geçirmek üzere avdet ettiler."366

Ebu'l Ferec İbnü'l İbri ise Erzurum kuşatmasının Çormaçan tarafından yapıldığını dile getirerek istilayla alakalı şu ifadeleri

³⁶⁶ Dulaurier, s. 177-178

kullanmaktadır: “(639 H.)’de Cermagonnoyen Erzenü’rrum’u kuşatıp zorla burayı elde etti. Ve ahaliden birçok kimseleri kılıçtan geçirdi. Çocukları tutsak aldı. Ve şehrin her tarafını yağma etti. Ve sübaşısı Sinan’ı dahi öldürdü.”³⁶⁷

Müverrih Vardan:

“1242 tarihinde Bayçu Nuin, Çarmagana halef oldu ve Garin şehrini zaptederek oranın meşhur ve dindar hükümdarı olan Umeği ve onun akrabaları olan Hovannes Baronun oğlu İstepanosu ve onun beş kardeşlerini oradan dışarı çıkardı³⁶⁸. 1243’te Bayçu Nuin, Rumların memleketi tesmiye olunan bütün yerleri zaptetti. Buranın meşhur şehirlerinden evvela Kayseri’yi, sonra da Sevastı zapt etti. Buranın ahalisi derhal teslim olduklarından katliamdan kurtuldular, fakat Sevastan sonra zapt edilen Erzinka ahalisi karşı koydukları için insafsızca katledildiler. Zulüm altında inleyen Ermenilerle meskun daha bir çok eyaletler dahi zapt olundu. Çünkü o senenin tarihi n?..fl (Ermeni takvimine göre 692) idi ve yapılan zulümlere layık feryad ve figan, memleketi kapladı. Çünkü insanlardan maada, hayvanlar ve hatta kan ve gözyaşları ile dolmuş olan dağlar ve ovalar bile figan ediyordu”.³⁶⁹

Sebastasi Vakayinamesi:

“691 (1242) yılında Baycu Nuin (Noyan) Çarmoğan’ın yerini aldı. Hanın emriyle O, Karin şehrini ele geçirdi, zengin ve şehrin ileri gelenlerinden olan Baron Vmek’i oğulları ve akrabalarıyla birlikte tutsak aldı. Baron Ogan’ın da kaderi böyle oldu.”³⁷⁰

³⁶⁷ Ebü’l Frerec İbnü’l İbri, s.19

³⁶⁸ Ayrıca bkz. Bedrosian, s. 188/ dn.3

³⁶⁹ Vardan, s. 228

³⁷⁰ Oktay, s.214-215

Psikopos Stepanos Vakayinamesi:

“691 (1242) yılında Tatarlar Erzurum şehrini ele geçirdiler, çok sayıda el yazmayı ve kilise malzemelerini ganimet olarak götürdüler. Bizim ülkede çok sayıda Tatar bulunuyordu.”³⁷¹

David Bağışetsi:

“691 (1242) yılında Baycu kumandan Çarmoğan'ın yerine geçti, çünkü o sağırlaştı (savaştı). O (Baycu) Teodosiopolis'i bir yıl sonra ise tüm Anadolu'yu Kayseri, Sivas, Erzincan şehirlerini ve diğer vilayetleri zapt etti. Onlar ızdıraplı Ermeni halkını tutsak ettiler ve Anadolu Sultanı Gıyaseddin'i devirdiler.”³⁷²

Simon De Saint Quentin:

“..Sonra da Baba İshak'ın bu şekilde ve bu kadar az kişiyle neredeyse Türkler üstünde zafer kazandığını işittiklerinde Türklerin zayıflığından cesaret bularak ertesi yıl Türkiye'nin tamamını işgal ettiler. Önceki yıl (1242) Erzurumlu (Arseron) 2.000 kadının öldürülüşü olayı vuku bulmuştu. Kadınlar bu kentten 3 leuca (1 leuca yaklaşık 2 km) uzaklıktaki bir hamama gitmişlerdi. Hamamdayken Tatarlar ordusunun üstlerine geldiğini görünce ve kaçamayınca kendilerini sürekli olarak Baycunoy ve ordusunun hizmetine sunmayı düşündüler, böylece ona liralarla (telli saz), teflerle (timpanum) ve yanlarındaki çok sayıda başka müzik aletleriyle şarkı söyleyerek Baycunoy ve ordusunun önüne çıktılar ama yine de onların sert ruhlarını yumuşatamadılar; o, kadınların hepsinin orada öldürülmesini emretti.”³⁷³

³⁷¹ Oktay, s.233

³⁷² Oktay, s.319

³⁷³ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Çev: Erendiz Özbeyoğlu, Doğu Akdeniz Kültür Tarih Araştırmaları Vakfı Yay., Antalya 2006, s.45-46

Baycu Noyan'ın zaferi, Erzurum'a görülmemiş bir vahşet ve zulüm getirdi. Kimseye aman verilmedi; merhamet gösterilmedi. Sivil halktan, varını yoğunu derhal teslim etmeyen herkes, çoluk çocuğuyla birlikte kılıçtan geçirildi. Şehirdeki yerli Hıristiyanlar ve Yahudiler de aynı vahşetten nasibini aldılar. Onların da tapınakları yağma ve tahrip edildi. Fakat kendilerine dokunulmadı. Bunlar, Baycu Noyan'ın ordusunda bulunan Hıristiyan dindaşları ve soydaşları tarafından ödenen fidye-yi nejat (kurtuluş akçesi) karşılığında kurtarıldı.³⁷⁴ Nitekim Bedrosian da 1242 de Erzurum Moğollar tarafından işgal edilip; nüfusu katledilip köleleştirildiğinde oradaki zengin Ermenilere ise özel ilgi gösterildiğini kaydetmektedir.³⁷⁵

Erzurum tarihinde ilk defa böylesine büyük bir tahrip, kıtal ve yağmaya şahit oluyordu. Bu tahrip ve kıtalden canını kurtaran az sayıda kimse esir edilerek şehrin dışarı çıkarıldı. Bunlar arasında savaşa ve sanata yatkın olanlar, köle yapılabilecek kız ve erkek çocukları ile Moğol ordusundaki Ermeni ve Gürcü prenslerin çabasıyla kurtulan az sayıda Hıristiyanlar dışında hepsi kılıçtan geçirildi.³⁷⁶ O zamana kadar pek çok savaş ve tahribat gören Erzurum kalesine karşı en büyük tahribatı, Moğol ordularına komuta eden Baycu Noyan yapmıştır. Onun 1241 yılında etkili mancınıklarla, hareketli kulelerle sur ve kapılarını döverek, şehirdeki önemli tarihi eserlere de zarar verdiği bilinmektedir.³⁷⁷

Baycu Noyan, elde ettiği bu sonuçtan sonra yörede fazla durmadı; ordusunu alıp süratli bir şekilde Anadolu'yu terk ederek, çok miktarda esir ve ganimetle Azerbaycan'daki Mugan kışlağına döndü. Geride ise harabeden başka ne bir üs ne de bir garnizon bıraktı.³⁷⁸

Erzurum'un Moğollar tarafından istila ve yağmaya uğraması ve Moğolların eline geçmesi sonuçları itibariyle de Anadolu siyasi tarihi

³⁷⁴ Koca, s.49

³⁷⁵ Bedrosian, s.188.

³⁷⁶ Göksu, s.1294

³⁷⁷ Hamza Gündoğdu, "Tarihi Geçmişle Erzurum Kalesi", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, Ocak 2018, s.186-187

³⁷⁸ Koca, s.50

için ehemmiyetli sonuçlar doğuracaktır. Nitekim Moğolların bu tarihten sonra Anadolu'ya yönelik yapacakları saldırılarda Erzurum bir askeri karargâh olarak kullanılacaktır.³⁷⁹

Baycu Noyan Erzurum muzafferiyetinden sonra çok ganimet ve esir ile Azerbaycan'a döndü. 1243'de tekrar Anadolu seferine çıktı yaz ortasında baykuşların barınağı olmuş Erzurum'dan geçti. 1 Temmuz 1243'de Selçuklu kuvvetlerini Köseadağ Meydan Savaşı'nda mağlup etti. Böylece Doğu Anadolu'daki Selçuklu hakimiyeti de ağır bir darbe yemiş oldu.³⁸⁰

Erzurum İstilasası Sonrası Meydana Gelen Hadiseler

Erzurum'un düşüş haberi Selçuklu sarayına ulaşınca devlet adamları üzerinde şok etkisi yaptı. Bu haber, âdeta dokunaklı bir ağıt gibiydi. Zira o sırada Erzurum'da bulunup da zamanında kaçabilenlerin ve tutsakların dışında hemen hemen hiç kimse hayatta kalabilmiş değildi. Bu yürekler karartan acı haber, gaflet içinde olan Selçuklu devlet adamlarının ve komutanlarının ruhunda âdeta korkunç bir savaş çılgılığı şeklinde yankılandı. Zira bu olay, kaçınılmaz gözüken Moğol istilâsının sanki bir ön habercisi gibiydi. Böylece, yani Erzurum'un düşmesi ile Türkiye Selçuklu Devletinin savunma sistemi de tamamen delinmiş, İç Anadolu yaylasının yolu Moğol istilâsına açılmış oldu. Hâlbuki Erzurum surları, Doğu Anadolu'da Moğol istilâsını durdurabilecek yegâne engel idi.³⁸¹

Köseadağ Savaşı ve Anadolu Selçuklu Devletinin Moğol Tabiiyeti

Sultan'ın askerleri Erzincan'a varınca Moğol askerlerinin Erzurum'u aldığı, o diyarda kimseyi sağ bırakmadığı haberini iletmek için Sultan'a bir haberci (kasıd) gelmiş; o haberi aldığıında Sultan'ın aklı karışmıştı. Fermanlar çıkararak, askerlere yurtlarına,

³⁷⁹ Kürkçüoğlu, s.108

³⁸⁰ Konukçu, s.62

³⁸¹ Koca, s.50

evlerine barklarına dönüş izni vermelerini, emirlerin de hep birlikte toplu olarak, ülkeye ve saltanata musallat olan bu felaketi atlatmak ve zararları telafi etmek konusunda görüş alış verişinde bulunmak için dergâhta hazır bulunmalarını buyurdu. Emirler huzura çıktıktan sonra bütün kışı hazırlık yapmak ve tedbir düşünmekle geçirdiler.³⁸² Emirler Sultan'a askerlerin toplanmasını hazinelerin kapılarının açılmasını askerlere bol para verilmesini tavsiye ettiler. Etraftaki hükümdarlardan da yardım istediler.³⁸³ Moğol istilâsına karşı Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ortak mücadele hususunda ittifak kurmak istediği komşu hükümdarlar arasında İznik Rum İmparatoru, Eyyübî Melikleri, Artuklu ve Harezm Beyleri ön sırayı alıyordu. Bunlardan Güney-Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de bulunan hükümdarlara elçi olarak bu sırada Saltanat Naibi olan Şemseddîn İsfahanî görevlendirildi. Daha çok yardım ve destek kuvveti göndermeleri için bu hükümdarlar, para ve toprak bağışıyla teşvik edildi. Meselâ Silvan hükümdarı Melik Gazi'ye 10 bin dinar, 100 bin dirhem ile Ahlat şehri, Mardin hükümdarı Melik Said'e de Resulayn şehri bağışlandı. Bu hükümdarlara yapılan bağışlarla birlikte Moğol tehdidi ve tehlikesi etkili bir şekilde anlatıldı ise de, bunların hiç birinden yardım ve destek kuvveti gelmedi. Özellikle Ermeni Kralına Konya Ereğlisi ıktâ edildiği gibi kendisine çok miktarda para da gönderildi. Bu para ile ondan, yükümlü olduğu askerî kuvvet dışında Franklardan ücretli asker toplayıp göndermesi istendi. Fakat Sultan Keyhüsrev, Türkiye Selçuklu Devletinin vassalı olan hükümdarlardan umduğu desteği ve yardımı göremedi. Hem Ermeni Kralı hem de Trabzon Rum İmparatoru Moğollardan korkmuş veya çekinmiş olmalı ki, yükümlü oldukları ve vaat ettikleri destek ve yardımcı kuvveti göndermediler. Sadece Halep Eyyübî Meliği, Nasiheddîn Farisî komutasında 2 bin kişilik bir yardımcı kuvvet gönderdi.³⁸⁴ Nitekim Anadolu üzerinde yaklaşan Moğol tehlikesi sebebiyle alınacak tedbirler görüşülmeye

³⁸² İbn Bibi, s. 493

³⁸³ Müneccimbaşı, *Camii'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.88

³⁸⁴ Koca, s.52-53

neticesinde Eyyûbîler, Artuklular ve Ermenilerle Moğollara karşı konulması konusunda görüşmeler başlanmıştı. Bu amaçla Kilikya Ermeni karalı I. Hetum'un babası Baron Konstantin Kayseri'ye çağrıldı. Ermenilerden vassallık gereği göndermesi gereken askerler istendi, ayrıca fazla göndereceği askerler için ekstra para verileceği ve Ereğli'nin kendilerine terk edileceği bildirildi. Selçuklulara yardım etme kararı alan Ermenilerin Haçlılardan da topladıkları 3000 kişi ile hareket ettikleri haberi geldi. Ancak Ermeniler hazırladıkları bu askeri gücü Köseadağ göndermeyerek Selçuklularla Moğollar arasındaki savaşın sonucunu beklediler. Ve en nihayetinde ise Kazanan taraf olan Moğollar yanında yer aldılar.³⁸⁵

Sultan 50.000 civarındaki Süvari Hassa askerleri ile Sivas şehrine hareket etti. Akıllı ve tecrübeli Emirler Sultan'a etraftaki hükümdarların askerleri gelinceye kadar Sivas'ta kalmasını tavsiye ettiler; fakat Sultan genç rezil ve sefih kimselerle oturup kalkıyor ve onların fesad sözlerine kulak veriyordu. Bunlar Sultan'a etraftan yardım gelmeden Moğollara karşı savaşa gidilmesini telkin edip durdular Sultan onların sözüne bakıp harekete geçti ve Sivas yakınındaki Köseadağ³⁸⁶ adı verilen yerde 11 Muharrem 641'de (1 Temmuz 1243) Perşembe günü Moğollarla savaş yapıldı. Moğollar yaklaşık 40000 civarındaydı ve kumandanları Baycu Noyan³⁸⁷ idi. Sultan Moğollar'a yenildi³⁸⁸ ve önce Tokat'a ondan sonra da Konya'ya kaçtı. Emirlerinden bir grup ve askerlerinden pek çok kişi öldürüldü; Moğollar yanlarında bulunan mal ve ağırlıkların hepsini aldılar; zira

³⁸⁵ Gökhan, s.99

³⁸⁶ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 541-42: "*Kavsatağ yani Tura Mesanta'da*"

³⁸⁷ Mirhand, s. 272: "...Moğol ordusundan kalabalık bir kuvvet Emir Taycu (Baycu Noyin) kumandasında onunla savaşmaya geldi."

³⁸⁸ Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.88; Teferruat için ayrıca bkz. İbn Bibi, s. 493-498; Spuler, s.53: "*Moğollar Erzurum'u aldılar ve 1244'te onları acı sözlerle tahrik edip duran Rum Sultanı Gıyas üd-Din II Key Hosrev'i Konya (İkonion) dan az ilerideki Köseadağ'da mağlup ettiler.*"; Şapolyo, s. 190-191

kaçanlar tek başlarına boş olarak kaçmışlardı. Sultan dahi aynı şekilde ağırlıklarını bırakıp kaçmıştı.³⁸⁹

Aksarayı, bu yenilgiyle alakalı olarak Sultan'ın gurur ve kibirle sarhoşluğun da etkisiyle: “*Eğer, estağfirullah, Tanrı onlarla olsa bile başka emirlere ihtiyaç duymadan tek başıma Moğol ordusuna saldırırım.*” Kaynağı kafirlik olan bu boş sözün uğursuzluğundan yenilgi Sultan'ın ordusuna nasip oldu.” demektedir.³⁹⁰

Moğollar buradan Sivas'a yürüdüler. Bu sırada Sivas kadısı Necmettin el-Kırşehirli idi. Bu şahıs Cengiz Han'ın Harezşah'ın ülkesini istila ettiğinde onun yanına varmış ve Han'dan yarlıg ve payza yani aman almıştı. Bu aman o anda yanında bulunuyordu. Kıymetli hediyelerle şehirden Baycu Noyan'ı karşılamaya çıktı. Noyan onu görünce tanıdı ve ona ikramda bulundu. Necmeddin Cengizhan'ın yarlığını çıkardı; Noyan yarlığı öpüp başının üstüne koydu. Kadı ondan şehir halkına aman vermesini istedi. Baycu Noyan yalnız bir kapıdan 3 gün yağma yapmaları şartıyla Necmeddin'in isteğini kabul etti. Şehri yağmaladılar ancak bu yağmada öldürme ve esir alma açısından hiç kimseye dokunmadılar. Bu olay 641 yılında (1243-1244) vuku bulmuştur.³⁹¹

Kösedağ Savaşı hiç şüphesiz sonuçları itibariyle dönemin tüm kaynaklarında yer almış talihsiz bir vaka olarak kaynaklara geçmiştir. Burada hepsini vermek mümkün olmasa da bazı kaynaklardan birkaç cümle ile konuyu netleştirmek gerekir.

“Ertesi yıl, okçu millet Gürcü ve Ermeni Prensleriyle birlikte yeniden asker topladı ve muazzam bir orduyla Rum ülkesine yürüdü. Ordunun başında bulunan Baycu Noyan, savaşlarda çok başarılıydı

³⁸⁹ Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.89; Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 542

³⁹⁰ Aksarayı, s. 35; Özmenli, s.997

³⁹¹ Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel-Selçuklular Tarihi II*, s.89-90; Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 542: “*.. Bunlar Roma diyarına yayıldılar ve Sebastia'ya geldiler. Fakat buranın halkı bunlarla anlaştılar ve birçok altınlar getirerek bunları vermek mukabilinde canlarını ölümden, oğullarını ve kızlarını esaretten kurtardılar. Tatarlar şehre girerek şahane hazineleri soydular, istediklerini aldılar, silahları yaktılar ve şehri çevreleyen surun 4 (yahut 40) karışık tepesini yıktılar.*”

ve karşısına çıkan herkesi bozguna uğrattıyordu. Ama bu başarılarının temelinde yatan asıl neden, ön saflarda yer alan ve şiddetli hücumlarla düşmana saldıran Ermeni ve Gürcü prensleriydi. Moğollar, ok ve yaylarıyla onların arkasından geliyordu. Bu şekilde Rum topraklarına giren Moğolları, yüz altmış bin askeriyle Sultan Kiatadin (Giyaseddin) karşıladı. Büyük Şalue'nin oğlu da uzun zamandan beri Sultan'ın yanında bulunuyordu. Savaş düzeni alındı. Moğol ordusunun sol kanadında yer alan Moğol askerleri Şalue'nin oğluna karşı savaştılar. Muzaffer Ermeni ve Gürcü prensleri ise sağ kanatta Sultan'ın askerlerine karşı savaşıyorlardı. Savaşın kızıştığı bir sırada, cesur ve ünlü Şalueoğlu ardı ardına yaptığı saldırılar sonucunda, Moğolların sol kanadını bozguna uğrattı ve pek çok Moğol askerini de kılıçtan geçirdi. Büyük Vahram'ın oğlu ve Pılu Zakare'nin torunu olan Gag Kalesi senyörü Gürcü prensi Akbuğa, yanında bulunan diğer Ermeni ve Gürcü askeriyle birlikte, Sultan'ın askerlerine karşı kahramanca savaştı. Rum Selçuklu ordusunun sağ kanadını dağıtarak pekçok komutanın da başını uçurdu. Gürcü ve Ermenilerin bu saldırılarını gören Sultan Giyaseddin Keyhüsrev büyük bir üzüntüye kapılmıştı. Akşam olunca, taraflar savaşmayı bırakarak Erzurum ile Erzinka (Erzincan) arasındaki ovada karşılıklı ordugah kurdular Ertesi gün, sabah olunca, Moğol, Ermeni ve Gürcü askerleri, Sultan'ın ordusuna karşı yürümek üzere birleştikten sonra, büyük bir süvari kuvvetiyle harekete geçtiler. Ancak Selçuklu ordugahına vardıklarında; çok miktarda erzak ve eşya ile dolu çadırlardan başka bir şey bulamadılar. İçten ve dıştan bir çok kıymetli eşyalarla süslenmiş olan sultan çadırının kapısında leopar, aslan ve kaplan gibi vahşi hayvanların bağlı olduğunu gördüler. Sultan Giyaseddin Keyhüsrev, Moğollara itaat etmek isteyen emirlerin muhtemel bir ihanetinden çekindiği için, geceleyin bütün ordusuyla birlikte kaçmıştı.” diyecektir Aknerli Grigor ve şöyle devam edecektir;

“Sultan'ın savaşı bırakıp kaçtığını gören Moğollar, bunun bir tuzak olmasından şüphelenerek, çadırları korumaları için bir birlik görevlendirerek, ordunun büyük bölümüyle kaçan Sultan'ı takip

etmeye koyuldular. Ancak, Sultan Gıyaseddin çoktan ülkenin iç kısımlarındaki güvenilir bölgelere varmıştı. Bu yüzden Moğollar bu takipten bir sonuç alamadan geri döndüler. Moğollar, Rum Sultanının gerçekten kaçmış olduğunu öğrendiklerinde geri dönmeye karar vermişlerdi. Ordunun bütün erzak ve eşyasını ve korku içinde kaçarken bırakılmış olan güzel renkli büyük çadırları ele geçirdiler. Ertesi gün, büyük bir sevinçle Rum ülkesine hücum ettiler. İlk önce Erzincan'ı ele geçirip oraya bir şihne (vali) tayin ettikten sonra Kayseri üzerine yürüdüler. Kayseri halkı Moğollara karşı direnmişler ve şehri teslim etmek istememişlerdi. Bu yüzden Moğollar burada birçok insanın kanını döktüler. Bu şehrin Moğollara karşı koymak istemesinin nedeni, şehirde bol miktarda erzak ve ayrıca bir de süvari gücünün bulunmasıydı. Bu nedenle şehri akit ile teslim etmemişlerdi. Kurnaz Moğol askerleri, büyük uğraşlar sonunda hile ile şehri ele geçirmeyi başardılar. Şehrin ileri gelenlerini öldürdüler, halkın malını mülkünü yağmaladılar ve çoğunu esir aldılar. İlerleyişlerine devamla Kon (Konya)'yı ve Akhşar'ı da büyük köy ve manastırlarıyla beraber zaptettiler. Sonra, Sivas üzerine yürüyerek kuşatma ile bu şehri de ele geçirdiler. Ancak, bu şehrin halkını kılıçtan geçirmeyerek, sadece mal ve mülklerini yağmalamakla yetindiler. Daha sonra burada nüfus sayımı yaparak, sayılarına göre halkı mal ve tağar vergisi ödemeye mecbur kıldılar. Moğollar, Rum ülkelerine şihne ve reis tayin ettikten sonra, bu ülkeden aldıkları yüklü bir ganimetle, esirleri de yanlarında olduğu halde doğuya, kendi ülkelerine ve de başkentlerine döndüler.³⁹²

Kazvini ise bu yenilgiyi şu sözlerle aktaracaktır: “..Moğol ordusundan Emir Baycu kumandasındaki büyük bir ordu onunla savaşmaya gittiler. Rum emirleri sırayla onunla savaşıyorlar ve yeniliyorlardı. Rum askerlerinin tamamı Moğol ordusundan kaçtığında Sultan dahi ahır (hargâh), çadır (hîme) ve otağda

³⁹² Aknerli ,Grigor, s.20-21

(serâperde) yerinden kımıldayamayıp münhezim oldu. Moğol ordusu Rum'u ele geçirdi..”³⁹³

Ebu'l Ferec İbnü'l İbri ise bu bozgunu şöyle dile getirmektedir: “...Erzincan yakınlarındaki Köseadağ'da iki ordu karşılaştılar. Müslimler ve yanlarındaki Hristiyanlar Moğollar ile hemen savaşa girdilerse de korkarak geri dönmüş ve kaçmışlardır. Padişah şakinlik içinde ne yapacağını bilmiyordu. Kayseri'ye bırakmış olduğu oğullarını ve kadınlarını alıp Ankara'ya geldi ve buraya kapandı. Moğollar bunların kaçtıkları günün akşamına kadar yerlerinden kımıldamadılar. Türlü türlü insanlardan mürekkep sayısız bir ordunun yenilecek kadar savaş etmeksizin böyle kaçmalarından Moğollar şüpheye düşmüşler. Bunların pusu kurmuş olduklarını zannediyorlardı. Bunların kaçmış olduklarını anlayan Moğollar Rum diyarındaki bütün şehirlere yürümeye başladılar. İlk önce Sivas'a indiler. Ahaliye aman vererek canlarına bedel ellerindeki malları aldılar. Ve şehri elde ederek suru yıktılar ve buldukları savaş aletlerini yaktılar. Buradan Kayseri'ye gittiler Ahali birkaç gün bunlara karşı koydularsa da aciz kaldılar. Ve Moğollar buraya cebrile girdiler. Ve ahaliyi kılıçtan geçirdiler ve zenginleri ve büyükleri mallarını meydana çıkarmaları için türlü türlü azaplar içerisinde öldürdüler. Genç kadınları ve çocukları esir aldılar ve buranın da surlarını yıktılar...”³⁹⁴

Moğollar Sivas, ardından Kayseri'yi ele geçirip yağmaladılar, her yeri yakıp yıktılar. Durumun vahametinin farkına varan Selçuklu veziri Mühezzibüddin Ali kıymetli hediyeler hazırlattı ve yanına Amasya kadısı Fahreddin Ali'yi alarak Baycu ile görüşmek üzere yola koyuldu. Selçuklu heyeti Mugan'a gitmek üzere yola çıkan Baycu Noyan'a Erzurum'da iken yetişti. Yola birlikte devam edilerek Moğolların kışlağı Mugan'a gelindi. Burada Baycu Noyan ile yapılan

³⁹³ Kazvini, s. 118-119

³⁹⁴ Ebu'l Ferec İbnü'l İbri, s. 19-20

barış antlaşması sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti yıllık vergi ödeme şartı ile Moğol hakimiyetine girdi.³⁹⁵

Nitekim bu yenilginin ardından Sultan'ın validesi dahi Moğollara esir olmuştu.³⁹⁶ Halep Hükümdarı Melik Nasır'ın kızkardeşi olan Sultan'ın karısı Gaziye Hatun ile annesi Hunad (Mahperi) Hatun, köleleri, cariyeleri ve mallarıyla Haleb'e gitmek amacıyla Konya'dan hareketle Ermeni topraklarına ulaştıklarında Ermeni Kralı Hetum I, bunları alıkoyarak Moğollara da haberci göndermiş; ve Mahperi Hatun Moğollara teslim edilmişti. Eşinin akıbeti bilinmese de annesinin yaptırdığı kendi adıyla anılan caminin bitişiğindeki türbe şitabesinde “*şehide*” olarak bahsedildiğine göre Moğollar tarafından öldürüldüğü tahmin edilmektedir.³⁹⁷ Simbat eserinde bununla alakalı şu bilgileri vermektedir: “*bu günlerde Tatarlar, Rum memleketine akın ettiler. Sultan'ın annesi kızını beraber alıp Kilikya'ya iltica etti. Tatarlar, Kral Hetum'a derhal haber gönderip 'Mültecileri bize teslim et. Aksi takdirde bizimle aktetmiş olduğun dostluk bir yalandan ibaret olacaktır' dediler. Ermeniler, Tatarların kendi memleketlerine akın etmelerinden korkarak mültecileri teslim ettiler. Sultan Keyhüsrev Şah ve bütün Müslümanlar, bundan dolayı çok öfkeleniler. Sultan, süvari kuvvetinin başında olduğu halde Lambron senyörü Konstantin'in öncülüğüyle Babaron dağına girdi ve ovaya inip her tarafı yaktı...*”³⁹⁸

II. Gıyaseddin Keyhüsrev, yenilginin ardından çekildiği Alaiye'de içki içmekte iken birden bire imdat imdat diye bağırp başka bir şey söylemeden ölmüştür (1246).³⁹⁹ Öldüğünde henüz 25 yaşında bulunuyordu Kaynaklarda içkiye ve kadına düşkün olduğu ve ahlâken zayıf karakterde bulunduğu zikredilmektedir. Nitekim Gürcistan kraliçesi Rosudan'ın Mugiseddin Tuğrulşah'ın oğlundan olma kızı

³⁹⁵ Özen, s.262; Roux, s.301; Şapolyo, s. 192-193

³⁹⁶ Teferruat için bkz. Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s, 542

³⁹⁷ Gökhan, s. 100

³⁹⁸ Başkumandan Simbat, s. 86

³⁹⁹ Başkumandan Simbat, s. 87: “...*Bu andakendi kalesi olan galonoros'da (Alaiye'de) işret etmekte olan Sultan Gıyaseddin birdenbire 'Yetişin, yetişin!' diye bağırdı ve başka hiçbir söz söyleyemeden öldü*”.

Thamara ile evli olup çok düşkün olduğu bu kadınla evlendikten sonra kendisini tamamıyla eğlence ve içkiye verdiği de kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁰⁰ Ancak Anonim Tarih-i Ali Selçuk'ta Sultan'ın yenilginin akabinde İstanbul'a gitmek niyetinde olduğu fakat Moğollar'la barış yapıldığını haber alır almaz Konya'ya geldiği bir müddet Konya'da kaldıktan sonra Sultan'ın gönlüne Ermeniyye ve Tarsus tarafına asker sevk etme fikri düştüğü kaydedilmektedir. Kaynağımıza göre Sultan burada yaklaşık yedi ay boyunca katl ve tahribat yapmış ve sonrasında Tarsus'u kuşattığı sırada Sultan'a buranın havası çarptığından hastalandığı Konya'ya döndüğünde burada vefat etmiştir. (643 Recep/ 6 Aralık 1245).⁴⁰¹

MOĞOL İSTİLASI SONRASINDA ERZURUM

Erzurum'un Selçuklu Anadolu'sunun büyük siyasi ve kültürel merkezlerinden biri olduğu şüphesizdir. Burası ticaretin de en yoğun yaşandığı bir şehir olmuştur ki bunun en önemli örneği hiç şüphesiz yukarıda da bahsi geçen Kazvini'dir. Erzurum'a yerleşip ticaret yapan Kazvinli Emir Şemseddin Ömer şehirde geçen hayatıyla ilgili bilgi verirken bize Erzurum'un ticari hayatıyla ilgili de önemli bilgiler vermektedir: Erzurum'un çeşitli nimetlerle dolu ve gösterişli bir şehir olduğunu, cennete benzettiği için buraya oturmaya karar verdiğini, burada bir ev satın alıp belli bir süre burada kaldığını ve burayı kendi vatanından saydığını, Erzurum'da mal, kumaş ve birçok servetle karşılaştığını ifade eder.⁴⁰² Fakat istila sonrası bu güzide şehir harap olmuş; bu cennet şehir yakılıp yıkılmıştır. Moğol istilasının sonuçlarını Gordlevski şöyle ifade edecektir: *“Moğol saldırısının sonuçları yaşamın tüm alanlarında derhal yansımıştır. Tarım altüst oldu, tarlalar bakımsız bırakılmıştı ve 1243 yılında ülkede ağır bir açlık başladı. Türkler yığınlar halinde Bizans devletinin sınırlarına*

⁴⁰⁰ Atçeken- Bedirhan, s. 175

⁴⁰¹ Anonim, *Tarih-i Al-i Selçuk*, s. 44

⁴⁰² Teferruat için ayrıca bkz. Hatime Üstüner Çelik, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Erzurumda Sosyal ve Kültürel Hayat, Sakarya Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya 2011, s.103 vd.

yöneldiler...Küçük Asya'nın Erzurum, Kayseri gibi kültür merkezleri boş alanlara dönmüştü; sakinleri kırılmış, zanaatkarları Orta Asya'ya götürülmüş, halka yüksek vergiler yüklenmişti. Ülkeyi üç ay içinde yerle bir eden Baycu Azerbaycan'daki otağına döndü ve önünde serili duran ganimetine bakmaya başladı..."⁴⁰³

Erzurum'un istila sonrası tarihi, kaynaklarda çok fazla yer almamakla birlikte nüfusunun tekrar kalabalıklaşması da herhalde epey zaman almıştır. Bu istiladan sonrası Erzurumla ilgili olarak Eflaki eserinde 1247 sonrası hadiselerden bahsederken Şems'in ortadan kaybolup gizlendiği sıralarda Erzurum'a geldiğini burada mektep hocalığı ile meşgul olduğunu; bu sıralarda şehirde itibarlı bir Melik'in bulunduğunu ve o melikin de oldukça güzel ve olgun bir çocuğunun bulunduğunu bu çocuğun ise oldukça aptal ve unutkan olduğunu kaydetmektedir. Akabinde ise Şemsin bir kerameti olarak bu çocuğa bir ay içinde tamamen Kur'anı ezberlettiğini bu gelişme üzerine melik ve taifesinin O'nun müridi olduğunu zikreden Eflaki; Şemsin veliliğinin burada şöhret bulması üzerine buradan ayrıldığını bildirmektedir.⁴⁰⁴

Anadolu Selçuklu sultanlığını Moğollar'ın himayesine koyan muahedenin akabinde Erzurum şehri yeniden iskan edilmiş ve Anadolu Sultanlığının yıkılışına kadar buraya bağlı bir vilayet konumunda olsa da devamlı surette Anadolu'yu zaptetmeye ve buradaki isyanları bastırmaya gelen Moğol ordularının uğrak yeri olmuş bu nedenle de devamlı surette zarar görmeye maruz kalmıştır.⁴⁰⁵ Hülagü Han; Rükneddin KılıçArslan ve İzzeddin Keykavus arasında ülkeyi taksim ettiğinde Kılıç Arslan'a Sivas, Erzincan, Erzurum ve şark havalisin,; İzzeddin Keykavus'a ise garp memleketlerini vermişti ki bu taksime göre Selçuklu memleketleri şu havalileri ahtiva etmekteydi: *Ahlat eyaleti*: Van, Vestan, Erciş; *Erzurum eyaleti*: Bayburt, İspir, Aphas havalisi (yani Gürcistan'dan madud olan Ardahan, Artvin, Oltu, tortum); *Erzincan Eyaleti*:

⁴⁰³ Gordlevski, s. 66

⁴⁰⁴ Eflaki, s.520

⁴⁰⁵ Yınanç, "Erzurum-Tarih", s. 350

Akşehir, tercan, Kemah, Kegonye-şarki Karahisar; *Diyarbakir Eyaleti*: Harput, Malatya, Şemşad, Muşar; *Sivas Eyaleti*: Niksar, Amasya, Tokad ve Komnat; *Ankara Eyaleti*: Samsun, Sinop, Kastamonu, Taraklo; *Kayseri Eyaleti*: Niğde, Herakile (Ereğli), Ermenak; *Konya Eyaleti*: Karahisar, Aksaray, Antalya.⁴⁰⁶

Moğol tâbiyyeti altına giren Türkiye Selçuklu Devleti'nde üç kardeşin (II. İzzeddin Keykâvus, IV. Rükneddin Kılıçarslan ve II. Alâeddin Keykubad) saltanata ortak oldukları 1249-1254 yılları arasında yaşanan bir olay Erzurum'da vuku bulmuştur. Atabey Celâleddin Karatay'ın 1254 yılında ölümünün ardından devlet yönetiminde üç kardeş arasındaki uyum yok olmuş, düzen bozulmuştu. Moğol baskısı ve Selçuklu emirleri arasındaki nüfûz mücadelesi ile durum daha da kötüye gitmekteydi. Moğol Hânı Mengü'nün Karakurum'da toplanacak kurultaya çağırdığı İzzeddin Keykâvus atabeyin ölümünden dolayı gidemediğinden yerine küçük kardeşi Alâeddin Keykubad'ın geleceğini bildirdi. Bu amaçla yola çıkan II. Alâeddin Keykubad'ın mâiyeti ile birlikte uğrak yerlerinden biri de Erzurum'du.⁴⁰⁷ Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğlu olan II Alaaddin Keykubat'ın Anadolu'da Gürcü Hatun⁴⁰⁸ adı ile tanınan annesi Gürcü kraliçesi Rosudan'ın kızı Tamara olup bu prensesin babası Selçuki ailesinden Erzurum Meliki Mugiseddin Tuğrulşah'ın oğludur. Celaleddin Karatay'ın ölümü üzerine Moğol elçileri geri çevrilmiş bununla birlikte Mengü Kaan'a yazılan mektupta *Şimdi benim bir Sultan olan kardeşim Alaaddini gönderiyorum* demiş⁴⁰⁹, 1254'te yola çıkarılmıştır. Aleaddin Erzurum'a vardığında orada Baycu'nun Engürek ve Hoca Noyan gibi diğer emirlerle ve bir orduyla gelmekte

⁴⁰⁶ Baygu, s. 68-69

⁴⁰⁷ Özen, s.263

⁴⁰⁸ Aksarayı, s28

⁴⁰⁹ Ebu'l Ferec İbnü'l İbri, s. 27: *"..Ve kendi yerine küçük kardeşi Aleaddin'i bir mektup ile Kaan'a (Munkka Kaan) gönderdi ki mektup şu idi: 'Kardeşim Alaeddin'i gönderdim. O da benim gibi sultandır. İşlerimi idare etmekte olan Atabeyim Celaleddin Karatay öldüğünden garb tarafından bana karşı düşmanlar baş kaldırdılar. Bunun için kendim geledim ve gelemeyeceğim. Bunların haklarından gelindikten sonra gelirim.."*

olduğunu duyduğunda Moğol ordusuna karşı ihtiyaç duyulan şeylerin sağlanması hususunda kardeşi Sultan İzzeddin'e aşağıdaki mektubu yazmıştır:

“En büyük gölge sahibinin gölgesi dünyanın efendileri zümresinin büyüğü, alemde olan şeylere sahip ola, zeminin ve zamanın yöneticisi, şark ve garb sultanlarının sultanının –Allah şanını yüceltsin- delili doğuda ve batıda dünya yıkılıncaya kadar parlayıp artsın... Bu aciz kul her zamanki adete ve alışılmış kurala uyararak size kulluğunu bildirmektedir. Talihi açık psdişahın- Allah başarısını aziz kılsın- cihanı süsleyen görüşüne arz etmektedir ki bu vakitte yeryüzü padişahı Batu'nun huzurundan elçiler gelmişler Noyan-ı Azam Baycu'nun gelmekte olduğunu bildirmişler ve bir yarlığ getirmişlerdir. Bu yarlığa göre padişah hazinesine verilecek bakiye altının ulaştırılması istenmektedir. Eğer istenilen kısa zamanda yerine getirilmezse ülke işlerine helal gelecek ve büyük masraflar edilecektir. Elçileri çabukça geri göndermek ve Noyan-ı Azam Baycu'ya (olumlu) cevap verme konusunda hazırlık yapmak gerekir. Yine Noyan-ı Azam Baycu ile Engürek ve Hacı Noyan gibi diğer Noyanlara karşı direnmek ve savaşmaktansa barış yapmak daha iyi olur. Bendenizin doğru bildiği görüş budur. Gerisi sizin cihan süsleyen yüksek görüşünüze ve cihana sahip olan düşüncenize kalmıştır.” Ancak ne var ki Aleaddin buradan yola çıkmak üzereyken kardeşleri onu gönderdiklerine pişman olmuşlar ve geri döndüğünde saltanatının gelişeceğinden endişe duyarak lalası Müslîh'e mal mülk ve iktâ vaatmişler; o da bu vaatlere kanarak Aleaddin'i zehirlemiştir.⁴¹⁰

1253-1256 yıllarında Fransa Kralı'nın emriyle Moğol Hanı'na elçi olarak gönderilen keşiş Wilhelm Von Rubruck uzun yolculuğu esnasında Erzurum'dan da geçmiş ve esrinde Erzurum'dan bahsetmiştir. Eserinde Aarserum olarak adlandırılan (Erzurum) oldukça iyi bir şehrin olduğunu ve Türkiye Sultanına yani

⁴¹⁰ Aksarayı, s. 29-30; Ebu'l Ferec İbnü'l İbri, s. 27: “Alaeddin orduya varmadan yolda öldü...”; Konukçu, s. 63; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, c. II, s. 155: “Rükne'd-Din, Aleaddin benim üzerime yükselir diyerek Kaan'dan korkmadan ona zehir verip öldürdü”.

Selçuklulara tabii olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Curges (Palandöken olabilir) dağlarının eteklerinde yükselen Eufrates (Fırat)'ın kaynağına kadar gitmek istediğini lakin aşırı kardan dolayı bunu yapamadıklarını da eklemiştir.⁴¹¹

Moğolların önde gelen şahsiyetlerinden olan Hülagü Batı ülkelerine İlhan tayin edildiğinde kışlak olan Mugan'da kalacağı için Baycu Noyan kendisine tahsis ve yönetimi verilen Anadolu'ya ailesi, ordusu ve hayvanları ile göçmek zorunda kaldı. Fakat Selçuklulara ve hanedana karşı yeni bir fena niyet taşımıyordu. O Anadolu'da uygun kışlak ve yaylak arıyordu. Az sonra Aras Nehri'nin akışına ters vaziyette Anadolu'ya ayak bastı. Pasin Ovası yolu ile 1256'da Erzurum'a geldi. Ağustos ayında bir name kaleme alarak Sultan İzzettin Keykavus'dan izin istedi. Sultan Moğol Noyanı'nın asıl maksadını anlamak için Pervane Nizamettin Hurşid-i gönderdi. Baycu Noyan'da daha sonra Konya istikametine gitti. Fakat Pervane Nizamettin Hurşit Aksarayı'nın kaydına göre Erzurum yakınlarında vefat etmişti.⁴¹² Abu'l Farac Bar Hebraeus 653 (1255) yılı olaylarını aktarırken Tatar askerleri kumandanı Başü (Baju?) Navin (Baycu Noyan)'ın Erzurum'a doğru hareket ettiğini ve Ağustos ayında Sultan İzzeddin'e bir elçi göndererek kışı geçirmek için kendisine bir yer göstermesini istediğine dair bir not düşmüştür eserinde.⁴¹³ Ahmed Cevdet Paşa ise Gıyaseddin'in çocuklarından Aleaddin'in ölümünün akabinde geriye kalan iki kardeş arasında bir müddet sonra mücedele yaşandığı İzzeddin savaşı kazanmışken İlhanlı valisine verilmesi kararlaştırılan parayı vermede gevşeklik göstermesi üzerine İlhanlı valisinin 654 senesinde İzzeddin'in üzerine yürüdüğünü kaydeder. Yapılan savaşta İzzeddin kaybedince kaçarak Antalya kalesine sığınmış; akabinde komutanların araya girmesi neticesinde barış yapılmıştır ki buna göre Kızılıрмаğın batı tarafı Kostantiniyye'ye

⁴¹¹ Wilhelm Von Rubruck ,The Jorney of William of Rubruck, to The Eastern Parts of the World,1253-1255, translated by William Woodville Rockhill, London 1942, s. 266-267

⁴¹² Konukçu, s. 63

⁴¹³ Abu'l Farac Bar Hebraeus, c.II, s. 562

kadar İzzeddin'e doğusu Erzurum'a kadarki kısım ise Rükneddin'e verilmiştir.⁴¹⁴ Bu olaylar öncesinde yine kardeşler arasında mektuplaşmalar yaşandığı bilinmektedir. Bunlardan IV. Kılıçarslan'ın ağabeyisine gönderdiği ve onu uyarıcı mahiyette kaleme alınmış en meşhurlarındandır.⁴¹⁵ İbnü'l İbri ise eserinde İzzeddin'in O'na bir kışlak vermek istemediği gibi kendisinin Hülagü'nün önünde yenilerek kaçmakta olduğu zannına düşerek askerleri ile Konya ile Aksaray arasında Sultan Hanı denen mevkide Baycu ile savaşa tutuşup yenilerek memleketin iç şehirlerine kaçtığını Baycu'nun ise o sırada hapis olan İzzeddin'in kardeşi Rükneddin'i hapisten çıkartarak bütün Rum beldelerinin padişahı yaptığını zikretmektedir.⁴¹⁶ XIII. yüzyılın sonlarına doğru Erzurum'da sosyal hayat oldukça canlıydı. Trabzon'dan kuzeye, İran'a uzanan yol, daha sonra (13. yüzyılda), Avrupalıların Asya'ya geçişinde, asıl hattı oluşturuyordu. Erzurum üzerinden binlerce at, deve ve katırdan oluşan kervanlar geçiyordu.⁴¹⁷ Venedikli bir aileye mensup olan Marco Polo da doğuya giderken Argiron diye kaydettiği Erzurum'dan geçmiştir. Yolda Türkmenlere rastlamıştı. Bunlar geniş ve bol otlu düzlüklerde hayvanlarını otlatmakta ve çadırlarında hayatlarını geçirmekte idiler.⁴¹⁸

Anadolu'nun ilk sivil mali Moğol idarecisi olarak Uyrat kabilesinden ünlü Emir Argun'u sayabiliriz. Baycu Noyan Selçuklu ülkesini istila edip burası Moğol tabiyetine geçtiği sırada İran'la birlikte Anadolu'nun mali sorumluluğu o zamanda Kaan'lık tahtında oturan Naibe Töregene tarafından Emir Argun'a verildi. O 1243'de Horasan üzerinden Azerbaycan'a gelmişti. Burada Moğol askerlerinin yaptıkları zulm ve tahribatı görünce derhal tedbir aldı. Önce vergi toplama görevini askerlerden aldı ve bu iş için sivil memurlar görevlendirdi. Bunu işiten Selçuklu sultanı da elçi göndererek vergi

⁴¹⁴ Ahmed Cevdet Paşa, s.928

⁴¹⁵ Mektubun muhtevası için bkz. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s.63-65

⁴¹⁶ Ebu'l Ferec İbnü'l İbri, s. 27; ayrıca bkz. Turan, s.65-67

⁴¹⁷ Gordlevski, s. 213-214

⁴¹⁸ Konukçu, s.64

memurları istediler. O da bu isteği kabul ederek Anadolu'ya vergi memuru gönderdi. Bu şekilde Anadolu'da ilk Moğol vergi memurlarının geldiğini görüyoruz. Bunların halktan Moğol asker ve Noyanlarının masrafları ile Kaan'a gidecek haracı topladıklarını düşünebiliriz. Zira Ögedey Kaan İran'a Çurmagun Noyan'ı vali tayin ettiği zaman ondan her yıl gönderilmek üzere altın işlemeli kumaşlar, diba, damasko kumaşları, inci, sedef, cins atlar, develer ve katır istemiştin. O sırada Anadolu'dan Moğollar adına toplanan verginin türü konusunda bir bilgiye sahip değiliz, ilk bakışta Moğol imparatorluğunun her yerinde uygulanan Kopçur vergisi akla gelebilir. Ayrıca Genceli Kregos'un belirttiğine göre Selçuklular gibi Moğol tabiiyetinde olan Gürcistan'da Göyük Han zamanında kararlaştırıldığı üzere Emir Argun'un Baskak tayin ettiği Buka halktan zorla Cizye (baş vergisi) almaya başladığını veremeyenlerin borcuna karşılık da çocuklarını aldığını yazar. Anadolu'da ise, bu tür bir vergiler ileride görüleceği üzere 1277'den sonra uygulanmaya konmuştur. Herhalde bu vergi memurları Anadolu'da önceden mevcut vergilerin toplanmasına nezaret etmiş olmalıydılar.⁴¹⁹

Mengü Hân'ın imparatorluğun Batı bölgelerine İlhan tayin ettiği Hülâgû Mугan'ı kışlak olarak seçtiği için burada ikâmet etmekte olan Baycu Noyan ailesi, ordusu ve hayvanları ile birlikte yeni yaylak ve kışlak bulmak amacıyla 1256 yılında Anadolu'ya geldi. Baycu'nun buradaki ilk durağı Erzurum oldu ve kendisine uygun bir kışlak bulması amacıyla II. İzzeddin Keykâvus'a gönderdiği mektubu burada kaleme aldı⁴²⁰

1258 yılına gelindiğinde ise Baycu karargah olarak kullandığı Erzurum'dan çok sayıda askerle şehir ve vilayetleri tahrip ederek Aksaray'a gelmiş; Sultan İzzeddin ise devlet emirlerinin de görüşüyle Baycu ile barış yapmak ve onun ihtiyaç duyduğu şeyleri karşılamak ve daha fazla tahribata engel olmak istemişti. Ancak bu sırada Vezir olan Kadı İzzeddin gaza ve cihadı öne sürerek savaşmak hususunda Sultanı

⁴¹⁹ Erdem, s.6-7

⁴²⁰ Özen, s.263

tahrik edince savaş kaçınılmaz olmuş ve Sultan İzzeddin'in ordusu Moğollar karşısında bozguna uğramıştır.⁴²¹

III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında ise Anadolu'da çıkan kargaşa üzerine Gıyaseddin Moğollar'dan yardım istemiş bunun üzerine Ahmet Teküder kardeşi Kongurtay'ı Anadolu'ya göndermiş Kongurtay Karaman, Ermenek ve Konya'da ciddi katliamlar yapmıştı. Daha sonra Gıyaseddin'i yanına alarak Han'ın yanına gitmek için yola çıktıklarında Gıyaseddin'i Erzurum'da bırakan Kongurtay Han'ın huzuruna vardığında Ahmed tarafından kendisine suikast gerçekleştireceği kaygısıyla öldürülür. Diğer taraftan Sultan Gıyaseddin de Ahmed Han'ın yanından ayrıлып Anadolu'ya yöneldiği vakit Erzurum civarında vefat eder (682 Zilkade Sonu- Şubat 1284)⁴²². Bu hadiseler de bize göstermiştir ki Erzurum o dönemde İlhanlılarla Anadolu Selçuklu Sultanlarının irtibatlarında önemli bir tampon şehir haline gelmiştir.

1286 yılında Papa'nın emriyle Doğu Hristiyan Kiliseleri ve İlhanlı sarayı nezdinde misyonerlik çalışması kapsamında yolculuğa çıkan Crucis seyahati sırasında Erzurum'a da uğramıştır. Yüksek bir yere kurulu Arçerrum (Erzurum) adında oldukça güzel bir şehre vardıklarını belirten seyyah bu şehirde havanın oldukça soğuk olduğunu soğuk nedeniyle burunun, ayaklarının, ellerinin yada bacaklarının kesilmiş olduğu pekçok kişiye rastladıklarından da söz etmektedir.⁴²³ Nitekim gayet güzel olarak tasvir edildiğine göre istiladan sonra yine mamur hale geldiği izlenimini vermektedir bizlere.

Ulu Arif Çelebi'nin Irak- Acem bölgesini görmek için çıktığı seyahatte (tkr. 1295 yada 1296) Erzurum'a uğradığını belirten Eflaki Arif Çelebi ve tayfasının Erzurum sahasına indiklerinde doğancılardan bir tayfanın geldiğini topluluğun başbuğlarının ise son derece itikad

⁴²¹ Aksarayı, s. 32

⁴²² Anonim, *Tarih-i Al-i Selçuk*, s. 52-53; Yuvalı, s. 240-241

⁴²³ Bkz. Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291*, Latince Aslından Çev: Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Yay., İstanbul 2018, s.61-62

sahibi arif ve Rum padişahının emirlerinden olup Kılavuz oğlu Tuman Bey dediklerini nakleder. Hanın avcı başı olan bu zatın aynı zamanda Padişahın bütün kuşçularının da onun idaresinde olduğunu belirterek kuşları yetiştirmede maharetli olduğunu zikrettikten sonra Arif Çelebinin burada gerçekleştirdiği bir kerametten sonra Kılavuz oğlunun onun müridi olduğu bilgisini vermektedir.⁴²⁴

Spuler ise 1294-95 yıllarında Vali Oyratlı Arlu Nevruz'un devlet hizmetine girmesi üzerine komutanlarından mahrum kalmış ve Tokay Gurgan'ın sevk ve idaresinde Erzurum havalisini yakıp yıkmış olan Oyrat çetelerinin cezalandırılması için Emmir Mulay'ın görevlendirildiğini bildirmektedir⁴²⁵ ki bu bilgi bize takribi bu tarihler de Erzurum'un yine bir tahrip ile karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

Seçukluların son zamanlarında Hülagü'nün baştan başa tahrip ettiği Bağdat ile Erzurum arasındaki münasebetler daha ziyade ticari alanda idi. Ahlattaki bir mezar taşından Erzurumlu Abdullahoğlu Hüsamettin ismine tesadüf edilmiştir. Esed b. Eyüp'ün talebesi Asil b. Üveysin eseri olan mezar taşında Erzurumlu Abdullah'ın 1295-1300 arasında Bağdat dönüşü öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu şahıs kadir, said, şehid, garib, akıllı, latif memleketine yani Erzurum'a hasret kalmış Allah'ın rahmetine muhtaç biri olarak tasvir edilmektedir.⁴²⁶ Hülagü zamanında meydana gelen harpler esnasında harap olan şehirler, kısmen kendi saltanatı zamanında yeniden inşa edilmiştir" tefsiriyle Erzurum'u da imar ettiğini söyleyebiliriz.⁴²⁷

⁴²⁴ Eflaki, s. 625-626

⁴²⁵ Spuler, s. 106

⁴²⁶ Konukçu, s.64

⁴²⁷ Solmaz., s.242

SONUÇ

XIV. yüzyıl başlarına kadar Erzurum'da tarih kaynaklarına aksedecek önemli bir hadise cereyan etmemiştir. Sultan Gıyaseddin Mesud b. Keykavus Erzurum'da kendi adına para kestirmiş, Sultan bir ara Erzurum'a gelmiş ve Kongurtay ile Han'a gitmeyi arzulamıştır. Ancak bu seyahat mümkün olmamış ve Sultan zorunlu olarak Erzurum'da bir müddet kalmıştır. Daha sonra da hastalanmış ve zehirlenerek öldürülmüştür. 1297-98'de Anadolu'daki Saltanat naibi Mucired-din Emirşah Erzurum'da kara günlere sıkıntılara sebep olmuş ve halktan oldukça ağır vergiler tahsil etmiştir.¹

Selçuklular 1308 yılında tarihe karışmıştı. XIII. yüzyılın ikinci yarısında İran ve Azerbaycan'da Moğollar'ın yerini İlhanlılar almıştır. Erzurum'da İlhanlı valileri tarafından yönetilmiştir. Sultaniye ve Tebriz merkez yapılmış kültür ve medeniyet sahasında ön plana geçmiştir. Selçuklular zamanında olduğu gibi Erzurum Tiflis, Ani, Tebriz, Bağdat, Kayseri Sivas, Konya ve Trabzon gibi şehirler arasındaki ticaretin de uğrak noktası hüviyetini kazanmıştır².

Erzurum, Moğol-İlhanlı döneminde kaynaklarda genel itibariyle, Karakurum'a ve Tebriz'e giden-gelen Sultan, şehzade ve üst düzey Selçuklu görevlilerinin, İlhanlı Devleti'nin Anadolu'dan vergi toplamak için gönderdiği görevlilerin, Anadolu'da çıkan isyanları bastırmaya giden-gelen Hân'ların ve yaylak kışlak kurmaya gelen Moğol ordularının uğrak yeri olması vesilesiyle geçmektedir.³

Eflaki 1315 tarihli olayları naklederken Bayburt, Erzurum ve oralara bağlı yerlere hakim olan kişi olarak Hoca Yakut⁴ adını zikretmektedir ki bu şahıs muhtemelen İlhanlılar zamanında bu yerleri idaresinde bulunduran bir emir idi.

İlhan Olcaytu Muhammed Hüdabende (1304-1316), Anadolu'da Moğol hâkimiyeti ve otoritesini sağlamak için Emîrül-Ümera Emîr Çoban'ı üç tümenlik (30.000 asker) bir kuvvetle Anadolu'ya gönderdi (714/1314). Emîr Çoban'ın Anadolu'daki vazifesi, Konya ve diğer bazı

¹ Konukçu, s.63-64

² Konukçu, s.69

³ Özen, s. 264

⁴ Eflaki, s. 635-636

şehirleri ellerine geçirmiş olan Türkmenleri itaat altına almak ve Anadolu'da Moğol otoritesini tam olarak kurmaktı. Anadolu'ya gelen Emir Çoban, ordugâhını Sivas ile Erzincan arasında yer alan Karanbük'te kurmuş ve bütün Türkmen beylerini huzurunda itaat ve tâbiyet arz etmeye çağırıştır. Bu davete Karamanlılar ile Osmanlılar dışındaki diğer Anadolu beyleri icabet ederek, hediyelerle gelip itaatlerini arz etmişlerdir.⁵

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından (1308) sonra İlhanlılar'a bağlandıysa da bu devletin parçalanmasının (1335) ardından en karışık dönemini yaşadı. İlhanlılar'ın ardından onların bıraktığı boşluktan faydalanmak isteyen birtakım nüfuzlu beyler Erzurum ve çevresini mücadele sahası haline getirdiler. Bilhassa Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen aşiretlerinin mücadeleleri sırasında büyük tahribata uğrayan şehir daha sonra Sutay Noyan ın oğlu Hacı Togay'ın eline geçti (1336). Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan 1340'ta Erzurum'a gelerek Togaylılar'ı şehirden uzaklaştırdı. Burada kaldığı bir ay boyunca müsadere ve tahribatta bulundu.⁶

Erzurum şehri 1330-1340'lar boyunca tıpkı Sivas ve Erzincan gibi rakip göçebe topluluklar tarafından sürekli kuşatma altında kalmıştır.⁷ 1325 yılında Endülüs'ten yola çıkan seyyah İbn Batuta takribi 1330'lar başında Erzurum'a da uğramış burada bir müddet kalan seyyah İki Türkmen grup arasında baş gösteren savaşlar nedeniyle şehrin harap olduğu bilgisini verdikten sonra şehir hakkındaki gözlemlerini şu satırlarla bizlere aktarmıştır:

“ Sonra Erze'r-Rum'a (Erzurum) geçtik. Irak hükümdarının hükmü altında bulunan bu şehir geniş bir alana yayılmıştır ama iki Türkmen grubu arasında başgösteren uzun savaşlar yüzünden her yanı harap olmuştur. Şehri üç ırmak kesiyor. Evlerinin çoğu bağ ve bahçeler arasında bulunuyor. Erze'r-Rum'da Ahı Tuman'ın zaviyesine indik. Bu adam çok yaşlı; neredeyse yüz otuzu aştığı söyleniyor lakin değneksiz yürümekte ve hafızası çok güçlü. Her şeyi hatırlamakta, beş vakit namazını da rahatça kılmaktadır.... Tekkeye indiğimiz ikinci günü

⁵ Geyikoğlu, s.97-98

⁶ Küçük, s.322

⁷ Bedrosian, s. 212

yola çıkmak istediğimizde bize gücenerek engel olmaya çalıştı şöyle dedi: 'Eğer böyle yaparsanız bizim itibarımızı yok etmiş olursunuz şehirde! Çünkü konukluk en aşağı üç gün olmalı!' Orada üç gün misafir olmak zorunda kaldık."⁸ Ayrıca bu satırlardan; bu dönemde Anadolu'da yaygın olan Ahilik kurumunun Erzurum'da da önemini koruduğu ve toplum nezdinde saygınlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Erzurum 1360'ta Eretnaoğulları'nın ve onların Erzincan valisi olan Mutahharten'in nüfuzu altına girdi. 1385'te Karakoyunluların eline geçen şehir, 1387'de bütün Doğu Anadolu ile birlikte Timur ordularınca istila edildi. Şehri tahrip eden ve halkın büyük kısmını katleden Timur 1400 ve 1402'de iki defa daha buraya geldi. Ankara Savaşı'ndan dönerken şehrin idaresini tekrar Mutahharten'e verdi (1403). Mutahharten'in ölümünden sonra Yusuf Ali adında bir Türkmen'i buraya kumandan tayin etti. Timur 1405'te ölünce Erzurum'da Karakoyunlular'la Akkoyunlular arasındaki mücadele yeniden alevlendi. Bu iki Türkmen beyliği arasında 1435'te Karaz civarında cereyan eden kanlı savaşı Karakoyunlular kazandı. Akkoyunlular'ı destekleyen Timurtatar Karakoyunlular'ı uzaklaştırarak Erzurum'a bir kere daha hakim oldular. Ancak fazla kalmayıp çekilmelerinden sonra Karakoyunlular burayı zaptettiler (1436). Nihayet Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Karakoyunlu Beyliğine son vererek şehri ele geçirdi (1467).⁹

Moğol İstilasası büyük kabileler hareketini de başlatmıştır. Baskı dolayısıyla Azerbaycan ve Karabağlar'daki Türkmenler batıya doğru göçe mecbur kaldılar. Erzurum İspir Bayburt Erzincan havalisi bu göçmenlerin sığınağı oldu. Oğuzların 24 kabilesinden biri olup Horasan'da Merve-i Şahican'da Mahan havalisi sakini kayılar Maveraünnehir de Moğol tehlikesinin belirmesi üzerine yurtlarını terk ile batıya doğru göçmüşlerdi kabilenin başında Süleyman Şah bulunuyordu. Rivayete göre Süleyman Şah Erzurum yöresinden ayrılmış ve Suriye'de Fırat'ı geçerken boğulmuş ve cesedi Caber'de

⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, Çev: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2018, s. 287

⁹ Küçük, s.322

toprağa verilmiştir.¹⁰ O'nun Sungur Tegin Gündoğdu, Dündar Alp ve Ertuğrul adında 4 oğlu vardı. Gündoğdu ve Sungurtekin asıl yurtlarına dönmüşler; Ertuğrul ile Dündar ise Pasin ovasında ve Sürmeli çukurunda yurt tutmuşlardır. Bir müddet sonra ise Ertuğrul gaza ve cihada niyet ederek Sultan Aleaddin'den yurt istemiş o da Ankara yakınlarındaki Karacadağ'ı yaylak ve kışlak olarak O'na vermiştir.¹¹ Aşıkpaşazade bir kısım Kayılı'nın eski yurtlarına döndüğünü Ertuğrul'un ise bir müddet Erzurum civarında konakladığını yazmaktadır.¹² Müneccimbaşı da Kayıların Pasin ve Sürmeli

¹⁰ Konukçu, s.59

¹¹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c.I, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1979, s.26

¹² Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı Yay., İstanbul 2003, s,54-55: "...Göçer evin önde gelenlerinden olan Süleyman Şah Gazi'yi ileri çektiler. Elli bin kadar Türkmen ve Tatar evini emrine vererek, "Haydi Anadolu'ya gidip Allah yolunda çarpışarak gaza edin." dediler. Süleyman Şah bunu kabul edip önce Erzurum' a, sonra da Erzincan' a geldi. Erzincan' dan Rum vilayetine girdiler. Bir nice yıl ilerlediler ve etraflarını fethettiler. Süleyman Şah Gazi pek çok yiğitlikler gösterdi. Bunlar Anadolu'nun dağlarında ve derelerinde zorluklarla karşılaştılar... Ca'ber Kalesi'ne vardılar ve Fırat Irmağı önlerine geldiler. Nehri geçmek istediler ve Süleyman Şah Gazi'ye, "Han'ım! Biz bu suyu nasıl geçelim?" dediler. Süleyman Şah atını suya sürdü. Önü yar imiş, at sürçünce Süleyman Şah suya düştü. Eceli gelip Allah'ın rahmetine kavuştu. Sudan çıkarıp Ca'ber Kalesi'nin önüne defnettiler. Şimdiki zamanda oraya "Türk Mezarı" derler. Ayrıca o kaleye de yine aynı soydan Düğerler adında bir topluluk, eskiden olduğu gibi şimdi de hükmetmektedir. Öyle olunca bu göçer halk etrafa dağıldı. Bazısı çölden yana gitti. Şimdiki zamanda onlara Şam Türkmenleri derler. Bazısı yine Anadolu'ya döndü. Bunların kimi Tatar kimisi Türkmen'dir. Bu zamanda Rum'dan olan Tatar ve Türkmen o taifedendir. Bazısı Süleyman Şah'ın üç oğluna uydular. Bunların biri Sunkur Tigin, biri Gündoğdu ve biri de Ertuğrul Gazi'dir. Bu üç kardeş geldikleri yola dönüp Fırat'ın başından yürüyüp Pasin Ovası ve Sürmeli Çukuru'na gittiler. Ertuğrul kardeşleriyle gitmeyip dört yüz kadar çadırla orada kaldı. Diğer iki kardeşi yine asıl vatanlarına gittiler. Ertuğrul orada epeyi zaman kaldı, yaylasını yayladı kışlasını kışladı. Bir hayli zaman geçince Sultan Alaeddin Rum ülkesine yöneldi. Fetihlerde bulunup kısmetindeki kadar fethetti ve padişah oldu. Bu uzun hikayedir; ben Osman soyunun menkıbelerini anlatmak için kısa tuttum. Ertuğrul Gazi, Selçuk sülalesinden olan, Sultan Alaeddin'in İran ülkesinden Rum ülkesine gelip padişah olduğunu işitince, "Erin kadri bilinir ülkeye gitmek bize vacip oldu, artık biz de gaza eder Allah yolunda savaşıyoruz" dedi." ; Ayrıca bkz., Ahmed Cevdet Paşa, s.966

Çukuru'nda konakladıklarını bir müddet sonra Sultan I. Aleaddin Keykubat'ın saltanatının son yıllarında (yaklaşık 630- 1232-1233 civarı) Rum illerine geldiğini zikretmektedir.¹³

Malazgirt Zaferinin akabinde Anadolu'da başlayan Türk hakimiyetinin en kilit şehirlerinden birisi hiç şüphesiz Erzurum olmuştur. Nitekim bu serhad şehri her dönem Anadolu için önemini korumuş ve bugünde korumaya devam etmektedir. Bu sebeptendir ki hepimizin vatanımıza borcumuz vardır vatanın ise Erzurum'a borcu vardır. Ve tarih bize bir kez daha göstermiştir ki Erzurum'a hakim olan Anadolu'ya hakim olur.

¹³ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah , *Camiü'd- Dövel- Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, Metin, Notlar ve Çeviri: Ahmed Ağırakça, İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 63; Konukçu, s.60; Teferruat için ayrıca bkz. Üçler Bulduk, "Osmanlı Beyliğinin Oluşumunda Oğuz/Türkmen Geleneğinin Yeri", *Osmanlı*, c. III, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, s.164 vd; Erol Kürkçüoğlu, "Kayıların Anadoluya Gelişi", *Osmanlı*, c. III, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, s.179 vd.

KAYNAKÇA

- ABÛL FARAC, Gregory (Bar Hebraeus), *Abûl Farac Tarihi*, c. I-II, Süryancadan İngilizceye çev: Ernest A Wallis Budge, Türkçeye Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK Basımevi, Ankara 1945-50
- AHMED B. MAHMUD, *Selçukname*, c.I-II, Haz: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Eser, İstanbul 1977
- AHMED CEVDET PAŞA, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa-Peygamberler ve Halifeler Tarihi*, Tam metin cilt:1-2 birarada, Sadeleştiren ve Baskıya Haz: Metin Muhsin Bozkurt, Çile Yay., trsz,
- AHMED EFLAKİ, *Ariflerin Menkıbeleri*, Farsçadan Çev: Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yay., İstanbul 2011
- AKKUŞ, Mustafa - BAĞCI Büşra, “Hülâgü Han Döneminde Anadolu’da Görev Yapan Moğol Komutanları”, *USAD*, Güz 2018; (9), ss.150-171
- AKNERLİ GRİGOR, *Okçu Milletini Tarihi*, çev: Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yay., İstanbul trz. https://www.scribd.com/document/355932381/Aknerli-Grigor-Okcu-Milletini-Tarihi-epub#erişim_tarihi:01.09.2019
- AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü’l-Ahbar*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK Basımevi, Ankara 2000
- ANONİM, *Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un Niuça Tobça’an (Yüan- Ch’api-shi)*, (Yazılışı:1240) ,I. Tercüme, Türkçeye Çev: Ahmet Temir, Ankara 2016
- ANONİM, *Tarih-i Al-i Selçuk-Selçukname*, Tercüme ve Notlar, Halil İbrahim Gök- Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014
- AŞIKPAŞAZADE, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, K Kitaplığı Yay., İstanbul 2003
- ATÇEKEN, Zeki-BEDİRHAN, Yaşar, *Malazgirt’ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, Eğitim Yayınevi, Konya 2012
- AYÖNÜ, Yusuf, *Selçuklu-Bizans Münasebetleri*, *Ege Üniversitesi SBE. Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi*, İzmir 2007
- AZİMİ, *Azimi Tarihi- Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143-1144)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, TTK. Yay., Ankara 2006.

- AZİMLİ, Mehmet, “Necmeddin İlgazi II Mardin Artukluları”,
<http://www.islamtarihi.info/2017/12/necmettin-ilgazi-ii.html>
- BAILLY, Auguste, *Bizans Tarihi*, c. I-II, Türkçeye Çev: Haluk Şaman,
Tercüman 1001 Temel Eser, trz.,
- BARTHOLD, V.V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı
Dursun Yıldız, Kronik Yay., İstanbul 2017
- BEDROSİAN, Robert Greogory *The-Turko-Mongol Invasions and the
Lord of Armenia in 13-14 th. Centuries*, London 1979
- BELAZURİ, Ahmed b. Yahya el- Futuhu'l-Buldan, Ülkelerin Fethi,
Trc. Mustafa Fayda, Siyer yay., İstanbul, Ocak 2013.
- BEYGU, Abdurrahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*,
Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936
- BROCKELMANN, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I (1. ve
3. Kısımlar)*, Çev: Neş'et Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi,
Ankara 1964
- BULDUK, Üçler, “Osmanlı Beyliğinin Oluşumunda Oğuz/Türkmen
Geleneğinin Yeri”, *Osmanlı*, c. III, Ed. Güler Eren, Ankara 1999,
ss. 161-166.
- BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, “Gürcü-Moğol İlişkilerinin İlk Evresi:
1220-1247”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/6,
2018 4 / 6, ss.267-282.
- CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev: Erol Üyepazarcı,
Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- , *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci
Yarısı)*, Çev: Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız, TTK
Basımevi, Ankara 1988
- CARPİNİ, Plano *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan
Orta Asya'ya Yolculuk*, Tercüme ve Notlar: Ergin Ayan, Kronik
Yay., İstanbul 2018.
- CENGİZ, Ercan, Şeddadiler Döneminde Anı (1064-1200), *Kafkas
Üniversitesi SBE. Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim
Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kars 2008
- CRUCİS, Ricoldus de Monte *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan
Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu 1289-1291*, Latince
Aslından Çev: Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Yay., İstanbul
2018

- CÜVEYİNİ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2013
- ÇELİK, Hatime Üstüner, Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Erzurumda Sosyal ve Kültürel Hayat, *Sakarya Üniversitesi SBE. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya 2011
- DARKOT, Besim, “Erzurum-Coğrafya”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c.IV., trsz, s.340-357
- DULAURIER, Edward, “Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar”, *Türkiyat Mecmuası*, II, İstanbul 1928, ss.139-218.
- DAYI, Özkan, “Mahmud Yalavac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, *Curr Res Soc Sci* (2015), 1(3) ss.63-68
- D’OHSSON, Abraham Constantin, *Moğol Tarihi*, Türkçesi: Bahadır Apaydın, İstanbul 2008, <https://archive.org/details/A.KonstantinOhssonMogolTarihi>, erişim tarihi 04.12.2019
- EBÜ’L FREREC İBNÜ’L İBRİ, *Tarihu Muhtasari’ d-Düvel*, Türkçeye çev.,: Şerafeddin Yaltkaya, TTK Basımevi, Ankara 2011
- EĞİLMEZ, Savaş, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2014
- ERDEM, İlhan, “XIII. asrın İlk Yarısında Anadolu’nun Doğusunda Hakimiyet Mücadeleleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.19, s.30, Ocak 1997, ss.57-68
- , “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.24, S.38, Ocak 2005, ss.1-10
- EYİCE, Semavi, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes (1068-1071)*, TTK Basımevi, Ankara 1971
- GEYİKOĞLU, Hasan, “Moğollar’ın Selçuklular’dan Sonra Anadolu’ya Hâkim Olma Faaliyetleri Ve Karanbük Savaşı”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences* Sayı/Number 52, Haziran/June 2014, 95-112
- GORDLEVSKİ, V. *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev: Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara 1988
- GÖKHAN, İlyas “Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2012), ss.70-108.

- GÖKSU Erkan, “Erzurumun Sonbaharı”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall 2009*, 1286-1297
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev.: Reşat Uzman, Ötüken Yay., İstanbul 2017
- GÜNDOĞDU Hamza, “Tarihi Geçmişle Erzurum Kalesi”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, Ocak 2018, ss. 177-209
- , “İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine”, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildiri Kitabı*, (25-26 Nisan1994), Konya 1995, ss. 19-31
- HODGSON, Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni 2- Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı*, Çev: Berkay Ersöz, Phoenix Yay., Ankara 2017
- HOCA SADETTİN EFENDİ, *Tacü't-Tevarih*, c.I, Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1979.
- el-HÜSEYNİ, Sadruddin Ebu'l Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1999
- al-ISFAHANİ, İmad ad-din al-Katib, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-Ustra- Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev: Kıvameddin Burslan, TTK. Basımevi, Ankara 1999
- İBN BATUTA TANCİ, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Batuta Seyahatnamesi*, Çev: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2018
- İBN BİBİ, *El-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umûri'l-Ala'yye, Selçukname II. Tercüme*, Çev: Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2014
- İBNÜ'L-ADİM, Kemalüddin, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014
- İBNÜ'L ESİR, İslam Tarihi el-Kamil fi't-Tarih, Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça vd., I-X, İstanbul 2008
- İBNÜ'L VERDİ, *Selçuklular-Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden*, Terc. ve Notlar: Mustafa Alican, Kronik yay., İstanbul 2017
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973
- KARA, Funda, “Saltuklu Dönemi Erzurum Kitabeleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.43, 2017, ss.359-384

- KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfi-i *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Editör: Erkan Göksu, Bige Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.
- KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfi-yi, *Tarih-i Güzide*, Çev Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2018
- KOCA, Salim, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren Ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Kösedag Bozgunu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.37, 2015, ss.35-84.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi c.I- Kuruluş Devri*, TTK yay., Ankara 2000
- KONUĞU, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992
- KÜÇÜK, Cevdet, “Erzurum”, *TDVİA*, c.11, İstanbul 1995, ss.321-329
- KÜRKCÜOĞLU, Erol, *Ortaçağ’da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfi Yay., Erzurum 2007
- , “Kayıların Anadolu’ya Gelişi”, *Osmanlı*, c. III, Ed. Güler Eren, Ankara 1999
- LASTİVERTC, Aristakes, *Aristakes Lastivertc’i’s History*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian Sources of the Armenian Tradition, New York 1985.
- MCNEİLL, William H., *Dünya Tarihi*, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2005
- MİRHAND, Muhammed b. Havendşah b. Mahmud, *Ravzatü’s-Safa fi Sireti’l-Enbiya ve’l-Mülûk ve’l- Hulefa (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Terc. ve Notlar: Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2018
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Camiu’d-Düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yay., Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000,
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Camiu’d-Düvel- Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Yay: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001
- MÜNECCİMBAŞI Ahmed b. Lütfullah , *Camiü’d- Düvel- Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, Metin, Notlar ve Çeviri: Ahmed Ağırakça, İnsan Yay., İstanbul 1995

- MÜVERRİH VARDAN, Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269), Türkçeye Çev: Hrand D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, ½ Metinler ve Vesikalar, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, ss.153-244
- OKTAY, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye çev: Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 2011
- ÖGEL, Bahaeddin, “Aleaddin Keykubad Çağında Batı İran’da Çormahan Noyan’ın Durumu ve Statüsü”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.3, 1988, ss. 13-17.
- ÖNGÜL, Ali, “Saltuklular”, *Türkler*, c.6, Ankara 2002, ss.461-470
- ÖZAYDIN Abdulkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Basımevi, Ankara 1990
- , “Saltuklular”, *TDVİA*, c. 36, İstanbul 2009, ss.54-56
- ÖZEN, Firdevs, “İlhanlılar Devrinde Erzurum”, *DTCF Dergisi* 56.2 (2016): 256-286
- ÖZKUL, Ümmühan Bizans Tarih Yazarlarından Ioannes Skylitzes’in Sinopsis İstorion Adlı Eserinde Türkler (1025-1057), *Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Muğla 2013
- ÖZMENLİ, Mehmet, “Ermeni-Gürcü Birliklerinin Köseadağ Savaşı’nın Seyrine Etki Eden Tutumları ve Faaliyetleri”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 2014 13 (4):993-1005
- PİYADEOĞLU, Cihan, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, c.23/Güz 2013, ss.117-143
- er-RAVENDİ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahat-ü-sudûr ve Ayet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, c. I-II, Çev: Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Cami’ü’t-Tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014
- ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev., Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı yay., İstanbul 2001.
- RUBRUCK, Wilhelm Von, *The Journey of William of Rubruck, to The Eastern Parts of the World, 1253-1255*, translated by William Woodville Rockhill, London 1942

- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi, c.I-II-III*, Çev: Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara 2008
- SAİNT QUENTİN de, Simon, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Çev: Erendiz Özbeyoğlu, Doğu Akdeniz Kültür Tarih Araştırmaları Vakfı Yay., Antalya 2006
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK Basımevi, Ankara 1988
- , *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Basımevi, Ankara 1990
- SEVİM Ali - YÜCEL Yaşar, *Türkiye Tarihi- Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- SIBT İBNU'L-CEVZİ, *Mi'ratü'z Zaman fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2011
- BAŞKUMANDAN SİMBAT, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, Türkçeye çev: Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1946
- SOLMAZ, Gürsoy, "Ortaçağda Erzurum Kalesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.12, Erzurum, 1999, ss.231-249
- SPULER, Bertold *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev: Cemal Köprülü, TTK Basımevi, Ankara 2011
- STRECK, "Erzen", Tadil Eden: Afif Erzen, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. IV., trsz, s.337-338
- SUTAY, Gonca, "İrminiye'ye İlk İslam Fetihlerinde İyaz b. Ganem ve Habib b. Mesleme", *II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (6-8 Mayıs 2015) Bildiri Tam Metin Kitabı*, c. I, Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi, Erzurum 2016, ss. 261-279
- SÜMER, Faruk "Yıva Oğuz Boyuna Dair", *Türkiyat Mecmuası*, c.9, Ocak 1951, s.151-166
- SÜMER Faruk - Ali SEVİM, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK.yay., Ankara 1988
- SÜRYANİ MİHAİL, *Süryani Patrik Mihail Vakainamesi, II. Kısım (1042-1195)*, Türkçeye Çev: Hrant D. Andreasyan, 1944

- ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara 1972
- ŞEKER, Mehmet, “Anadolu’nun Türk Vatanı Haline Gelmesi”, *Türkler*, c.6, Ankara 2002, ss. 269-282
- ŞEŞEN, Ramazan, “Selçuklu Eyyûbi İlişkilerinden Bahseden Kaynaklar ve Çalışmalar”, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildiri Kitabı*, (25-26 Nisan 1994), Konya 1995 ss.111-120
- TANERİ, Aydın “Harizmşahlar”, *TDVİA*, c.16, İstanbul 1997, ss. 228-231
- TURAN, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir-Divan)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1995.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken yay., İstanbul 2012.
- , *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırma*, TTK. Basımevi, Ankara 1958
- URFALI MATEOS, *Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çev: Hrand D. Andreasyan, Notlar, Edouard Dulaurer- Halil Yınanç (Çev.), TTK yay., Ankara 2000
- ÜNÜVAR, İhsan, *Erzurum Vilayeti*, Duygu Matbaası, İstanbul 1954
- VAHRAM, *Vahram’s Chronicle The Armenian Kingdom in Cilicia During the Time of the Crusades*, Translated from the orginal Armenian with Notes and Illustrations by Charles Fried Neumann, London 1831.
- VASİLİEV, A. A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Arif Müfid Mansel, c.I, Maarif Matbaası, Ankara 1943
- YINANÇ, Mükrimin Halil “Erzurum-Tarih”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. IV., trsz, ss.340-357
- , “Celaledin Harzemşah”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c.III, trsz, ss. 49-53
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya (Derleyen ve Türkçeye Çeviren), *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler, Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler, İbn Hurdazbih, Ya’kubi, İbn*

Rüsteh, İbn Fakih el-Hemedani, Kudame b. Ca'fer, İstahri, İbn Havkal, Ötüken yay., İstanbul, Kasım 2013

YUVALI, Abdulkadir *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.

ZAMAN, Mehmet – SEVİNDİ, Cemal – BİRİNCİ, Salih, “Tarihi Yolların Buluştuğu Erzurum Şehrindeki Beşeri Turistik Eserler”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Nisan 2018-22(Özel Sayı)*, s.581-601

978-625-7954-42-6